

ZGODOVINA

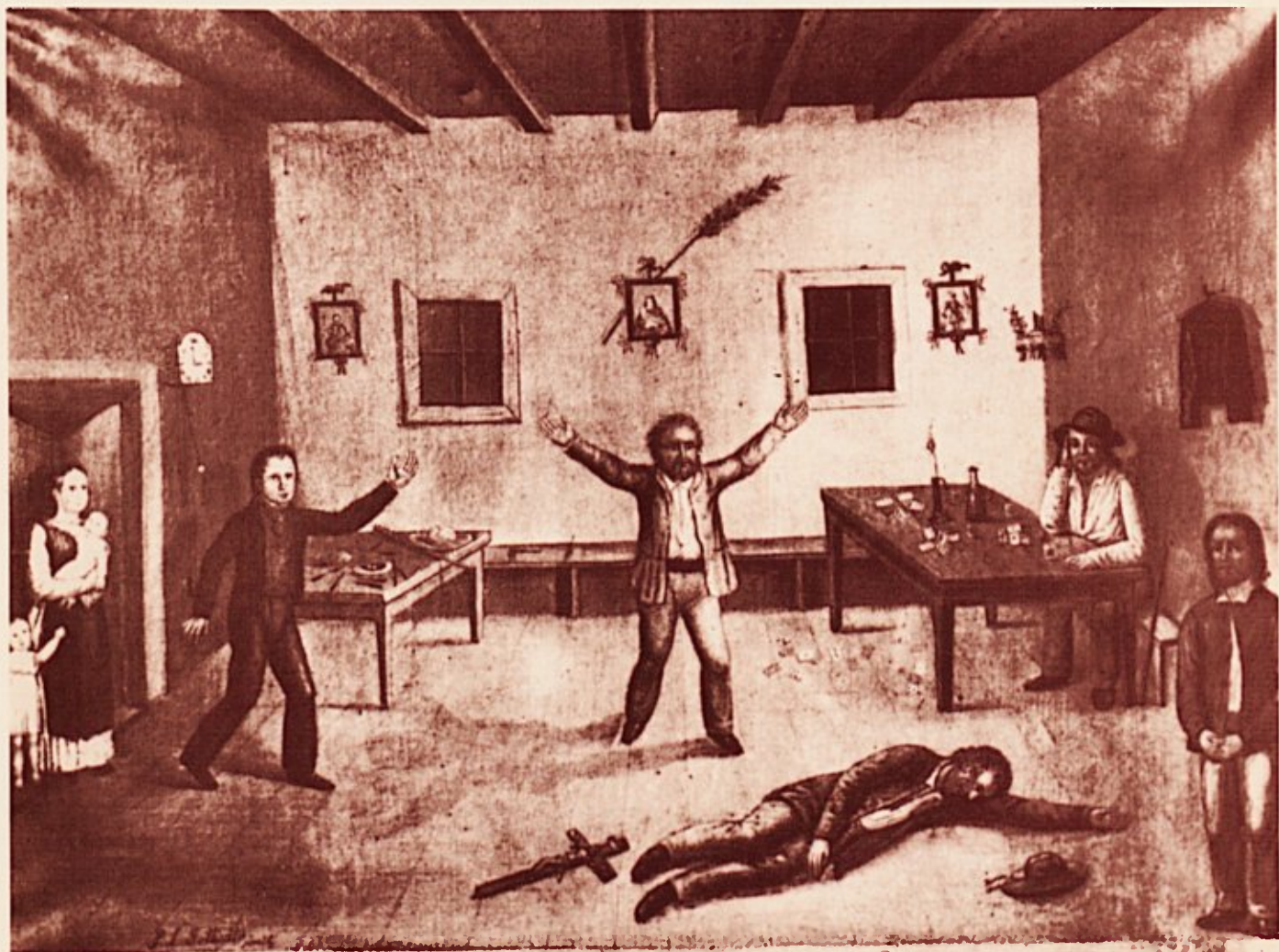

ZA VSE

NT RC

leto I, 1994
št. 1

*Strasna pa resnična pergodba v Tremeljih, Laški je
2. maja leta 1848.*

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE

100

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Marko Štuhec

KRANJSKA SUITA ZA ZRCALO, VILICO, NOŽ, ŽLICO, KAVNO ROČKO, ČAJNIK IN NJUHALNI ROBEC 1

Krainer Suite für Spiegel, Gabel, Messer, Löffel, Kaffeekännchen, Teekanne und Schnupftuch

Aleksander Žižek

''UNA DUA SO BLI SRAUN, KO SO BABO SAKLAL'' 10

Zločin iz gostilne ob glavni trgovski cesti med Dunajem in Trstom

Di zwoa san dabei gwes'n, wie's dös Weib d'erschlog'n ham

Das Verbrechen aus dem Gasthaus an der Haupthandelsstraße zwischen Wien und Triest

Anton Šepetavc

PRIDIGA O PRUAZNIH, GOSTOLJUBNIH, DOBRIH SLOVENCIH, KI NISO VEDNO (BILI) TAKI 20

Eine Predigt über die freundlichen, gastfreien, guten Slowenen, die nicht immer so (gewesen) sind

Janez Cvirn

''SAPRALOT! TO BO PA MOČAN STREL'' 33

K zgodovini dvoboja na Slovenskem

''Sapralot! Das wird ein scharfer Schuß''

Zur Geschichte des Duells in den Slowenischen Ländern

Andrej Studen

SMRDELO JE KOT KUGA 44

K zgodovini higienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno

Es stank wie die Pest

Zur Geschichte der hygienischen Verhältnisse in Ljubljana (Laibach) vor dem Ersten Weltkrieg

Teorija

Igor Grdina

PROBLEM LITERARNEGA ZGODOVINOPISJA NA SLOVENSKEM 58

Problem der literarischen Geschichtsschreibung in Slowenien

S knjižne police 76

"Ne bom vam povedal veliko o mračnem srednjem veku, kajti mi zgodovinarji vemo le malo o tem obdobju. Odkrito rečeno, tako mračno je bilo, da nihče ni mogel videti, kaj se je dogajalo. Tisti pa, ki so videli, so bili ali preveč vljudni ali preveč v zadregi, da bi povedali."

Groucho Marx

Marko Štuhec

KRANJSKA SUITA ZA ZRCALO, VILICO, NOŽ, ŽLICO, KAVNO ROČKO, ČAJNIK IN NJUHALNI ROBEČ

Vsemogočna in nedoumljiva božja volja je leta 1657 ali 1658 Adama Sebastiana pl. Siezenheima, uradnika kranjskih deželnih stanov¹, za dalj časa priklenila na bolniško posteljo². Kaj pusto mora biti, če se pogreznjen med pernice in blazine, na rjuhah iz dvonitnika potiš pod svileno prešito odejo, zreš v nebo posteljnjaka in prenašaš bolečine³. Res, potrpežljivost je ena pomembnih krščanskih vrlin, a kljub temu se bolniku kazalec na uri komaj premika in dnevi - ponedeljek enak nedelji, torku, sredi...teko počasi. Kaj je storiti pacientu, izčrpanemu od terapevtskega polaganja pijavk na prsi ali od ustrezne množine purgativa v drobu⁴? Ali mu je res samo brezdelno ležati in čakati? Ali res le moliti in jadikovati, stokati in nadlegovati bližnje? Ne, to ni primerno uradniku preslavne dežele vojvodine Kranjske. Tudi čas prisilnega brezdelja je treba prebiti koristno. Kolikor pač dopuščajo oslabele moči. Seči po knjigi se je odločil Adam Sebastian. Branje utegne pospešiti uro, razgibati enolične dneve, pomagati pozabiti na bolečine. Pa tudi vzpodbuditi k

razmisleku in odločitvi. Skrbno je Adam Sebastian prelistaval knjigo za knjigo ter iz vsake, umni čebelici podobno, srebal sladki sok modrih izrekov in imenitnih učenosti. Nato pa sklenil prijeti za pero in v ljubeči naklonjenosti do plemenite mladine spisati knjigo⁵. Knjigo, ki bo mladim plemičem kakor svetlo ogledalo "v katerem se bodo prijetno poveselili, spodobno ogledovali in se mogli po mili volji lišpati in ličiti"⁶. Saj ne, da bi Adam Sebastian hotel skakati v zelje mestnim učiteljem in grajskim vzgojiteljem. To ne bi bilo prikladno stanu, ki mu pripada in službi, ki jo opravlja. Zdelo se mu je le, da "se dobrim stvarjem, ki jih ni nikoli preveč, vedno lahko doda še kaj"⁷. Sicer pa, pravi kakor v pojasnilo in opravičilo, so ga vodile besede modrega Seneka: "Numquam satis dicitur quod numquam satis discitur"⁸. Bodi tako, ali drugače, knjiga je bila nared in 15. januarja 1659, prav na predvečer devete obletnice poroke z Marijo Katarino Mazol⁹, se je Adam Sebastian podpisal pod uvod, napisan v devotnem slogu. Z njim je delo, prav po navadi časa naslovljeno z dolgim naslovom, posvetil "prečastitemu, presvetlemu in visokorodnemu vojvodi in knezu" ter plemičem in stanovom Štajerske, Koroške in Kranjske.

Radovedni bralec, ki je odprl to v Münchnu tiskano, prav malo izvorno, a dovolj spretno in logično sestavljeno kompilacijo različnih grških, rimskih, srednjeveških in renesančnih piscev, je na prvi strani ugledal grafiko Wolfganga Killiana¹⁰. Mlad plemič, idealna slika tistega, za katerega se je Siezenheim trudil, je upodobljen na njej. Napravljen po precej skromni različici mode "rhingrave"¹¹. Ogrnjen s plaščem, v črnem, nezapetem, kratkem sukniču razprtih rokavov, preko katerega se z desne rame k levemu boku spušča bandelir, na njem pa pomaknjen nazaj visi meč, bolj statusni znak kot

¹ Za biografske podatke glej SBL III, Ljubljana 1960-71, str. 307.

² Glej A. S. Siezenheimb, *New beglantzter Zucht=Spiegel der Adlichen Jugend*, München 1659, predgovor s. p.

³ "Als ich von der Allmögenden Götlichen Maistät nach der unerforschlichen Willen in ein langwürig: und zwar noch nit allerseits vollständig entbundenenes schweres Bethläger allergnädigst beurtheilt worden..." Kot v op. 2. Plemiške postelje lahko rekonstruiramo iz plemiških zapuščinskih inventarjev. Siezenheimov inventar sicer ni ohranjen, toda opisana postelja je sredi 17. stoletja v domovih kranjskega plemstva dovolj tipična, da lahko domnevamo, da je bila podobna tudi Siezenheimova.

⁴ O takratnih zdravnikih in terapiji glej P. Borisov, *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*, Ljubljana 1977. Primerjaj tudi E. Grabner, *Volksmedizin - Wesen, Begriffe und Grundzüge*, v: H. Valentiniš, *Hexen und Zauberer*, Graz 1987, str. 75-84; H. Neunteufel, *Hausarzneien im Barock*, Graz 1978.

⁵ "...hab ich neben der lieben Geduld theils zu Linderung meiner erlittenen Schmerzen theils aber zu hinderbringung der schwermütigen Zeit manches Büchlein mercksamb durchblättert... und hieraus den bezuckerten Saft geistreicher Sprich und vorträglicher Lehren nach der Art der klugen hönig=Vöglein... eifrig gesambelt. Und obwohlen ich allerhand zeug oder Materien angetroffen...so hat doch mit ellichnälliger ergreifung der Feder meine zu der Liebste: und Edlen Jugendt sonderbahrt tragende Zuneigung der Gewichts=Vorschlag erhalten." Kot v opombi 3.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ L. Schiwiz von Schiwizhoffen, *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*, Görz 1905, str. 147.

¹⁰ Wolfgang Killian (1581-1662), augsburški slikar in bakrorezec. Glej: *Allgemeine Deutsche Biographie* 15, Leipzig 1882, str. 736.

¹¹ Za modo tistega časa glej A. Baš, *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*, Ljubljana 1992; A. Vrišer, *Noša v baroku na Slovenskem*, Ljubljana 1993; F. Boucher, *20000 Years of Fashion*, New York 1987, str. 257 in dalje.

morilsko orožje. Snežnobelo srajco z ohlapnimi, v zapestju stisnjenimi rokavi nosi mladenič. Vrat mu oklepa padajoč, trd ovrtnik "rabat". V skoraj kot krilo širokih, le z dvema pentljama okrašenih, malo nad kolena segajočih hlačah, ki so modi dale ime, pokrit s črnim, polvisokim, operjenim klobukom, a brez čipk in ostalega Siezenheimu tako zoprnega, za mladega plemiča pa tako kvarnega lepotičja¹², stoji pred nami na terasi, zgrajeni na višavi, od koder se odpira panoramski razgled. Toda mladeniča ne zanima pokrajina pod njim. Svoj zamišljeni obraz, obrobjen z dolgimi lasmi, ki se z naravno mehkobo kodrajo vse tja do ramen, je obrnil proti nebu. Tam pa, glej! Trije zaobljeni krilatci veselih obrazov se spreletavajo. Frfotajo s perotmi in prožijo proti njemu v rezljan okvir vdelano zrcalo. Zrcalo, luksuz v plemiških domovih¹³. Zrcalo, predmet, skozi katerega, če si Alica, prideš v hišo za ogledalom, srečaš tam Cepetina, Cepetaja, Belo kraljico, Črnega viteza ali Leva¹⁴, če pa nisi, srečaš v njem samega sebe, se opazuješ, sprašuješ in popravljaš. "Zrcalce, zrcalce na steni, povej...!" In takšno do visokega sijaja zloščeno zrcalo bodi mlademu plemiču Siezenheimova knjiga.

V tej knjigi-zrcalu bodo on, a tudi njegovi starši, ki so zlasti za njegovo vzgojo v otroških letih najbolj odgovorni, našli rešitve in napotke za celo vrsto stvari. Siezenheim razpravlja o vsem. O vplivu zvezd na otrokova nagnjenja in o tem, kako ta nagnjenja spoznati. O dojenju in merilih za izbor dojilje, če plemiška mati sama - kakšna škoda, pravi Siezenheim - nima svojega mleka. O dobrih navadah, ki naj bodo mlademu plemiču privzgojene: strahu božjem, sramežljivosti, vljudnih manirah in kretnjah, delavnosti in pogumu. O kazni in nagradi. O škodljivosti brezdelja in pomembnosti izobrazbe. O posameznih telesnih delih ter pomenljivosti njihovega izgleda ali o koristi potovanja in nevarnostih, ki prežijo v tujih deželah. Siezenheim spremlja plemiškega mladeniča od spočetja preko otroštva vse tja do dvajsetega leta starosti in čez. Med veččinami in spretnostmi, ki jim uglajen mlad mož mora biti kos pa je tudi sukanje jedilnega pribora in obnašanje pri mizi. Saj, ali ni neki zdaj med zaprašeno šaro zavrženi mož s košato belo brado in dolgimi lasmi pred več kot 130 leti zapisal vrstice, ki naj bodo na tem mestu navedene zgolj v spomin na njegovo nekdanjo slavo, ko je bil izhodišče in referenca večine družboslovnih razprav na Slovenskem: "Lakota je lakota; toda lakota, ki golta surovo meso s pomočjo petih prstov, je druga

lakota kot tista, ki jo zadovoljujemo s kuhanim mesom, ki ga jemo z nožem in vilico"¹⁵.

Prva stran Siezenheimove knjige

Izhodišče Siezenheimovega normiranja vedenja pri mizi je ugotovitev, da se pri posameznikih dogajajo številne grobosti. Zaradi storjenih nerodnosti pri jedi se mora tako marsikdo od udeležencev kakšne gostije lepo molče sprijazniti z vzdevkom klada ali neotesanec¹⁶. Kot didaktično ponazorilo, ki naj bralca za problem napravi občutljivega, služi Siezenheimu nekoč prebrana zgodba o takem grobijanu, ki je prišel v goste k nekemu gospodu Janu Dusi. Sedel je ta tip zraven gospoda von Müllna. Ni ga poznal, zato je kar preko mize vprašal gostitelja, kdo da je ta človek in pri tem s prsti kazal na svojega soseda. Ker je le-ta opazil, da teče beseda o njem, je hotel gostitelj sramoto omiliti in obrniti pozornost neslaneža na pasteto na mizi ter z mislijo, da ga bo utišal, rekel: "Jej artocreas. To je pasteta". Komaj pa besede dobro izusti, poda omenjeni gimpelj gospodu von Müllnu kozarec vina rekoč: "Na vaše gospostvo

¹² Siezenheim, n. d., str. 252, 311 in dalje.

¹³ V kranjskih plemiških zapuščinskih inventarjih, ki so nastali v letih 1651-60 najdemo ogledala le v 17,6 % inventarjev.

¹⁴ Glej L. Caroll, Alica v ogledalu, Ljubljana 1978.

¹⁵ MEID IV, str. 23.

¹⁶ Siezenheim, n. d., str. 272.

napijam, gospod Artocreas!". Izrečena napitnica je nato povzročilo splošen posmeh¹⁷.

Že iz te uvodno motivacijske zgodbe so konkretno razvidni nekateri prekrški pravil in sankcije, ki so zadele o lepem vedenju za mizo nepoučenega nesrečnika. Kazati s prstom na prisotnega in govoriti o njem ter ne poznati jedi in to nespretno pokazati celemu omizju so prekrški. Kretnje, besede in nevednost. Sankcije pa so posmeh in žaljivi vzdevki. "*Gimpel*", "*der grobe Knopf*", "*Schmecksbrätlein*", "*Kornhammer*" ali "*Schulfuchs*" vzbujajo neprijeten in osebno integriteto ogrožajoč občutek sramu. Prav ponotranjenje tega občutka in strah pred njegovim doživljanjem v javnosti naj bo mehanizem, ki naj prepreči neustrezno vedenje.

Po tem, ko Siezenheim opiše navedeni negativni zgled, začne ukazovati. Eno za drugo natrese celo vrsto zapovedi in prepovedi. Vse so usmerjene v reduciranje, zadrževanje in prikrivanje razpoloženja, kretenj, želja, občutkov, dotikov, pogledov in misli. Začenjajo se, preden je jed postavljena na mizo, saj je že tedaj z dušo in s telesom treba nekaj postoriti. Treba si je umiti roke in izreči Bogu zahvalo ter ga prositi za blagoslov. Treba je sesti za mizo, ki ni samo uporabna ravna plošča na podstavku, ampak družbeno razčlenjen prostor z različno vrednotenimi pozicijami, kamor gostje sedajo po določenem vrstnem redu in pod določenimi pogoji. Na častno mesto, žal ga Siezenheim ne opredeli, plemiški mladeč ne sme sesti brez povabila¹⁸. Če pa je povabljen, naj povabilo sprva prijazno odkloni, sprejme pa le, če je mišljeno resno. A tudi tedaj predvsem zato, da ne bo dajal vtis trmastega posebnosti: "*...če te pa tja zares posadijo, sprejmi to z vljudnostjo, da ne boš veljal za svojeglavca*"¹⁹. Siezenheimova navodila v zvezi s častnim mestom kažejo, da pri obnašanju za mizo ne gre le za hlinjenje gosta, ki mora zaradi vljudnosti povabilo na častni prostor najprej odbiti, tudi če si tam želi sedeti. Hlinjenje je lahko tudi del gostiteljeve taktike. Povabilo na častno mesto, kakor vidimo, ni nujno mišljeno resno. Opraviti imamo torej z dvojnim pretvarjanjem in na to igro, da imajo namreč besede poleg denotativne tudi konotativno raven in lahko hkrati pomenijo več in manj kot obsega njihovo osnovno semantično polje, na to igro mora biti mlad mož plemiškega stanu pripravljen in zanj primerno izurjen. Preden sede k mizi mora

mladenič uravnati tudi svoje razpoloženje. Veselost, a ne predrznost, je zaželjena, žalost in težke misli pa naj spere tista voda, s katero si je bil umil roke²⁰. Umirjene volje naj bo torej, tako da v družbi ne bo izstopal.

Ko je plemič za mizo, se prepovedi in zapovedi nanašajo na posamezne dele telesa in držo oziroma kretnje, ki jih je z njimi moč početi. Siezenheim normira držo rok, komolcev, prstov, nog in glave. Roke je treba spodobno držati na mizi, nikakor pa jih ne prekrižati, držati v naročju ali celo na krožniku. Prav tako si z rokami ni dovoljeno brisati ust. Za to naj se uporablja serveta. Komolci na mizi nimajo kaj iskati. Prepovedano je vrteti prste, jih uporabljati za seganje po sol v solnico, z njimi lomiti kruh ali jih oblizovati. Noge pri mizi ne smejo biti vržene ena čez drugo in gost z njimi ne sme mahedrati. Za mizo je treba sedeti razoglavl. Le če je to v deželi v navadi, ali je gost izrecno pozvan, lahko obdrži pokrivalo. Prav tako nespodobno je praskanje po glavi ali brskanje po zobeh²¹. Naslednja skupina prepovedi se dotika zadržanost pri sami jedi in pitju. Pravilo je zmernost, saj trije požirki pri obroku mlademu plemiču zadoščajo. Zmernost je utemeljena s fiziološkimi in medicinskimi razlogi. S prvim požirkom je pogašena žeja, drugi navlaži zalogaje hrane, tretji krepi kri. Kadar pa mladenič pije, ne sme nagibati glave daleč nazaj. Kakor pri sedanju za mizo je treba počakati tudi pri serviranju jedil. Plemiču se ne spodobi planiti po hrani, počaka naj, da mu jo ponudijo. Nikar naj ne je hlastno, temveč naj od časa do časa napravi odmor, spregovori kaj pametnega ali prisluhne temu, kar gostje govorijo in se pri tem prijazno smehlja²². Nadaljna pravila lepega vedenja pri jedi zadevajo odnose med sedečimi za mizo. Nekatera zmanjšujejo možnost intimnih telesnih stikov med gosti. Plemič ne sme prijemati jedi kar povprek, pomakati v omako zalogaja, ki ga je že imel v ustih, ali tak na pol pojejen kos ponuditi komu drugemu. Prav tako ni dovoljeno ponovno vzeti že odložen objeden kos hrane ali obglodano kost. Omejevanje dotikov pa se ne nanaša samo na bolj ali manj intimne telesne stike. Izriniti je treba tudi odvečne, radovedne poglede in vizualizacijo ostalih pri mizi prisotnih oseb: "*Ne glej nikogar, kaj in kako je...*", zapiše Siezenheim²³. Druga pravila urejujejo določeno enakopravnost med njimi, enakopravnost, ki temelji na slučaju razporeditve jedi v skledi. Ni namreč dovoljeno obračati sklede in na ta način prav

¹⁷ Ibidem. Za besedo *artocreas*, ki pomeni jed iz kruha in mesa glej *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*, Leipzig 1879, str. 562.

¹⁸ "*Besitze nit für dich selbst das erst und ehrlichste Orth der Tafel...*" Siezenheim, n. d., str. 273.

¹⁹ "*...wirst du aber ernstlich dahin gestellt nimb es mit höflichkeit an damit du nicht für eigensinnig gehalten werdest*". Isto, str. 274.

²⁰ "*Demnach gleich wie man bey denen Gesellschaften fröhlich doch nicht frech sein sollte: Also muss imgleichen durch das genommene handwasser...aller schwerer Muth und Trawrigkeit hinwegwaschen werden*". Isto, str. 273.

²¹ Isto, str. 274, 276.

²² Isto, str. 274, 275. Glej tudi sliko 2.

²³ "*Siehe niemand inständig an was und wie er esse*", Isto, str. 276.

predse spraviti najboljši kos. Prav tako ni spodobno nastavlјati krožnika, kadar razkosavajo pečenko, temveč je treba počakati na ustrezen poziv. Tudi gledati druge, kaj in kako jedo ali pijejo, ni spodobno. Brzdati pa je treba še radovednost in se vzdržati pogledov proti kuhinji z namenom ugotoviti, kaj bo na mizo še prišlo²⁴. O odnosu do gostitelja pa govori Siezenheim, ko pravi, da naj se povabljenec nespametno ne zmrduje nad prinesenimi jedmi, a tudi hvali naj jih ne preveč, kajti prevelika hvala je neokusna. Če gostu kakšna ponujena jed ni po volji, je ne sme odkloniti z besedami, da je ne mara. Najprej naj se vljudno zahvali, ob vztrajanju pa se opraviči, da mu ne dene dobro²⁵. Med spretnostmi, ki so za mladega plemiča nujne, je znanje razkosavanja. Kajti zajca ne razrežeš enako kot kopuna in jerebice ne tako kot vestfalsko šunko²⁶.

274

Anderer Theil.

an/damit du nicht für eygensinnig gehalten werdest. Siß du / so halte beyde Hände fiersam auff dem Tisck / nicht übereinander / weder auff dem Teller / oder in der Schöß. Wirff die Füß nicht einen über den andern / schlenkere auch nicht darmit als ob du woltest die Hunde aufleuten. Fahre nicht mit dreyen Fingern in das Saltzfaß / sondern gebrauchte dich deß Messers. Lege den Ellenbogen nicht auff die Tiscl / auff daß man nicht sagt / der Drefcher hat sich müd gearbeitet / weil er seinen Stelgel rajen laße. Siße nicht zu Tisck / mit bedecktem Haupt / es seye dann deß Lands Gebrauch / oder du wirft es zuehen geheissen. Fange nicht geschwind das Essen mit dem Trunck an / dann es ist vnblöblich / vnd der Gesundheit schädlich. Iffe die Speiß vor hinab / vnd wisch den Mund nicht an die Hand / oder Ermel / sondern an das Tisckfazer / ehender du trinckest. Siße im Trincken nicht andere an / oder lege den Kopff nicht hinder sich wie die Gänß. Trincke nicht zubegierig / zu malen ein Jüngling bey einer Mahlzeit / über drey mal nicht trincken soll / Der erste Trunck löschet den Durst / der andere befenchet vnd schleimige die Speiß / der dritte aber vermehre vnd stärcke das Gebiüt. Zerbreich das Brodt nicht mit den Fingern / sondern schneide es erbarlich. Truncke das Angebissen nicht wider in die Drühe / dann es ist Vnwißsch. Sey nicht der erste in allen Speißen / vilmehr

Navodila so bila res natančna

Poleg naštetega Siezenheim obravnava še en problem: odnos gostov do psov. Psi predstavljajo nepogrešljiv del vsakdanjega življenja. V poznem srednjem veku jih najdemo ob človeku v celi vrsti življenjskih situacij. Ob njem so kadar dela, pleše,

sedi pri mizi ali umira²⁷. Podobno je bilo tudi v času, ko je nastal obravnavani bonton, saj sicer avtor ne bi govoril o psih v jedilnici in opominjal, kako naj se za mizo sedeči do njih vedejo. Miza je kraj, kjer je prepovedano živali hraniti in se jih dotikati: "*Tujim psom hrano metati je ostudno. Še bolj neumestno pa je pse prijemati in jih božati*"²⁸. Posebej neprimerno je metati kosti pod mizo in s tem povzročiti pasji prepir. "*To je prisotnim prav nadležno*"²⁹, pravi Siezenheim, ki razen tega, da poudari nadležnost pasjega ravsa, kot razlog za prepoved navede tudi higieno. Metati kosti pod mizo pomeni onesnažiti tla. Pomembna postaja čistoča jedilnice!

Miza je potemtakem prostor jasno definiranega vedenja, kjer cele vrste stvari ni več dovoljeno početi in kjer povečana družbena občutljivost in strožja družbena prisila omejujeta posameznikovo spontanost. Zahtevana spodobnost pri jedi je tako zadrževanje pred drugimi. Motivirata jo ozir do drugega in strah pred poškodobo lastnega dostojanstva. Za kršilce navednih norm pa ima Siezenheim spet na voljo primerjave, ki jih družbeno degradirajo, ali jih celo vzporejajo z živalmi. Kdor pri pitju glavo nagiba daleč nazaj je podoben gosi, kdor požira velike zalogaje je kot štoklja, vrtenje prstov in igranje z nožem daje podobo norosti³⁰, pomakanje že objedenih kosov hrane v omako ali ponujanje že načetih jedi naokoli pa je kmetavzarsko. Podobno kot Siezenheim poglavje o obnašanju pri mizi začne, ga tudi konča. Za zaključek spet uporabi negativni zgled. To pot v ta namen služi nerodni Fabian, katerega nerodnosti smeši sedemkitična pesem³¹.

Toliko Siezenheim. Za poznavanje jedilne kulture pa je poleg bontonā, ki normira vedenje in izraža zaželjeno stanje, treba upoštevati tudi resničnemu življenju bližje vire. Takšni viri so plemiški zapuščinski inventarji. Zapuščinski inventarji so popisi imetja določene umrle osebe. V njih so v rubrikah srebrnina, namizno perilo, kositrno, bakreno, medeninasto ali majolično posodje, hišna oprema in kuhinjsko posodje popisani pri jedi uporabljani predmeti. Naša analiza temelji na vzorcu 122 inventarjev. Vzorec obsega vse kranjske ple-

²⁴ Isto, str. 275, 276.

²⁵ Isto, str. 275.

²⁶ Isto, str. 276.

²⁷ Primerjaj upodobitve v H. Kühnel (Hrg.), *Alltag im Spätmittelalter*, Graz-Wien-Köln, 1986 (3), str. 111, 128, 137, 146, 169, 177, 217, 249, 270, 297, 345.

²⁸ "*Fremden hunden die Speis fürwerfen ist hässlich. Die hunde bei der Tafel begreifen und streichen ist noch ungeschickter*", Siezenheim, n. d., str. 275.

²⁹ "*Denenselben die Beiner unter Tisch werffen den Boden besundlen und dadurch ein Hundsgezänk zuzurichten ist den Anwesenden gar verdrieslich*". Siezenheim, n. d., str. 275.

³⁰ Ne pozabimo, da je 17. stoletje doba patologizacije in skoraj kriminalizacije norosti. Glej M. Foucault, *Istorija ludila*, Beograd 1980.

³¹ Siezenheim, n. d., str. 277, 278.

miške inventarje, ki so ohranjeni iz desetletja 1651-60 in desetletja 1701-1710 in nekatere zanimive primerke, ki so nastali izven, a dovolj blizu obeh izbranih obdobj. Bolj ali manj diferenciran pribor, posodje, namizno perilo in pohištvo, ki jih najdemo zabeležene v inventarjih, predstavljajo materialne pogoje obeda, način rokovanja z navedenimi stvarmi in pravi trenutek njihove uporabe pa skupaj z opisanimi pravili pomenijo ponotranjenje določenega vedenjskega koda pri uživanju hrane³².

In kakšno pot je hrana napravila iz kuhinje v jedilnico, iz železnih ponev, ražnjev in rešetak za peko, iz železnih ali glinastih loncev, iz bakrenih tortnic in kotlov na velike hrastove, orehove ali smrekove mize, okrogle ali oglate, s krili ali brez njih, kjer se je za nekaj časa vsem na očeh in vsem v občudovanje ustavila, ter od tam v plemiška usta. Zapletenost in posrednost te poti je dober znak značilnosti neke civilizacije. Hrana se je v plemiških bivališčih pripravljala v posebnem za to določenem prostoru, v kuhinji. Rezanje, strganje in sekljanje, žvrkljanje, mesenje in valjanje, stepanje, mešanje in mletje, cvrenje, pečenje in kuhanje je bilo skrito tujemu pogledu, vohu in sluhu, na mizo so jedila prihajala skoraj do konea obdelana in pripravljena za uživanje. V kuhinji, kjer sta sicer kraljevala razmeroma poceni železo in baker, je prišla hrana v stik z dražjima kositrom in majoliko. V skledah in pladnjih različnih velikosti je bila odnesena na mizo. Ta je bila pogrnjena s prtom. Z damastnim za svečanejšo priložnost, sicer s takim iz dvonitnika ali mikanega platna. K prtju je kot obvezen del namiznega perila sodila še brisača in dueat servet. Opozicijo prazničnega in vsakdanjega v zvezi z namizno opremo plastično ilustrirajo zapisi v inventarju Francea Viljema Zergollerna iz leta 1710, kjer šestim prtom in dvainsedemdesetim servetom iz finega damasta sledi cnako število prtov in servet iz dvonitnika "*zum ordinari gebrauch*"³³. Na mizi je bila hrana iz skled in pladnjevev nadevana na kositrne krožnike. Tam je bila do konea razrezana in z možnim dodatnim soljenjem, okisanjem ali dosladkanjem prilagojena osebnemu okusu. S krožnikov so bili zalogaji prineseni v usta s srebrnimi žlicami in vilicami. Te so imele podobno kot noži srebrne le

ročaje, njihovi roglji pa so bili železni³⁴. Sploh pa je miza prostor za srebrne predmete. Poleg pribora so tam na razpolago še srebrni namizni bokali in pивske posode, jušniki, solnice, posode za kis, sladkornice, srebrne "*steklenice*" različnih velikosti in oblik ter svečniki. Zraven srebrnega posodja imata na mizi mesto še kositrno: vrči in kositrnice, solnice in posode za kis, ter majolično posodje: vrči, skleda, skodele in skodelice za sadje ali sladkarije.

Struktura in raznolikost predmetov, ki so kranjskim plemičem služili pri jedi, jasno kažeta individualizacijo njihove uporabe. Eni sami osebi namenjen pribor, krožnik in servete predstavljajo jedilni standard tako sredi 17. kot v začetku 18. stoletja. Jesti s svojim priborom iz svojega krožnika, piti iz svojega kozareca, čaše, vrča, bokala ali kositrnice pomeni preprečevanje tesnega telesnega stika z drugimi pri mizi, zlasti stika z intimnimi deli telesa, z usti. Postavljanje pregrad, redukcija dotikov in vzpostavitev natančnejše opredeljenega osebnega prostora je zagotovljena tudi z množico stolov. Posebej za k mizi namenjeni, praviloma oblazinjeni stoli z naslonjali, v inventarjih označeni kot "*taffelsessel*", omogočajo dokaj poljubno mikrodržo telesa. Hkrati pa za razliko od klopi prostor jasno omejuje in sedečega ločuje od soseda. Spreminjanje vedenja pri jedi, ki je v 16., 17. in 18. stoletju v evropskih plemiških krogih od skromnega srednjeveškega pribora in posodja, od zajemanja iz skupnih skled, jemanja trdih delov hrane s prsti ter pitja juha in pijače iz skupnih pivskih posod privedlo do močno diferenciranega jedilnega orodja in sofisticiranih, ritualiziranih jedilnih navad³⁵, je na Kranjskem v obravnavanem času v polnem razmahu. Ni pa še povsem končano. Če število inventarjev z vilicami že sredi 17. stoletja dopušča trditve o razmeroma dobrem poznavanju tega takrat še novega pripomočka in se v začetku 18. stoletja delež inventarjev z vilicami poveča za nadaljnjih 15%, to je na skoraj 60%, so sredi 17. stoletja povsem izjemni, v začetku 18. pa še vedno zelo redki inventarji s servirnimi noži, žlicami ali vilicami. Servirni pribor, ki najbolj dosledno in korenito onemogoča intimni stik oseb za mizo, se torej šele začenja pojavljati³⁶. Vendar pa kranjski

³⁴ V inventarjih je na primer zapisano "*zwölf messer undt pironen wögt zusomben mit eisen lot 98*". Glej AS, ZI, fsc. 26 lit. K št. 31, str. 16.

³⁵ Poleg v opombi 32 navedenih del glej tudi H.Kühnel (Hrsg.), *Der Alltag im Spätmittelalter*, Groz 1986 (3), str. 210 in dalje.

³⁶ V storejši skupini nojdemo vilice v 23 inventarjih (45,1%), v mlajši skupini v 42 inventarjih (59,2%). Medtem ko so v storejših inventarjih pogosto navedene posamezne vilice, je v mlajši skupini veliko več kompletov, sestavljenih iz 12 nožev in 12 vilic. Prov strukturo zapisa pa kaže, da je bila vilica še v začetku 18. stoletja inovacija. Skoraj dosledno je navedeno kot priklina k nožu, čeprav nojdemo tudi vilice iz slabšega materiala, ki so nomenjene za vsakdanjo uporabo in so torej že

³² O tem glej N.Elios, *Über den Prozeß der Zivilisation I-II*, Frankfurt am Main 1978, glej 1. del str. 111-171. Prvič je delo skoraj neopoznano izšlo že pred 2. svetovno vojno, provi odmev po je doživelo v sedemdesetih letih. Primerjaj še R. Sondgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft in Österreich*, Wien 1982, str. 216 in dalje; J. Revel, *Les usages de la civilité*, v: P. Ariès/G. Duby (eds.), *L'histoire de la vie privée III*, Paris 1986, str. 168 in dalje; J. L. Flondrin: *La distinction par le gout*, n. n. m., str. 268 in dalje; H. Ost, *L'ort et la table*, Neuchâtel 1982.

³³ AS, ZI, fsc. 52 lit. Z št. 20, str. 51.

plemiči v jedilni kulturi nič ne zaostajajo ne za štajerskimi, ne za drugimi avstrijskimi plemiči, saj leta 1651 na banketu ob poklonitvi štajerskih stanov v Gradcu vilic ne uporabljajo, neznane pa so tudi v Leopoldovemu oblačilnemu redu iz leta 1671, ki poleg oblačilnega razkošja poskuša omejevati tudi razkošno uporabo srebrnine³⁷. In prav tako kaj bistveno ne zaostajajo za drugimi evropskimi družbenimi elitami³⁸. Spremembe v obnašanju za mizo so postopne in dolgotrajne. Skupaj z nadziranjem, uravnavanjem, prikrivanjem, omejevanjem in osamitvijo telesnih funkcij kot so uriniranje, ekskrementiranje, pljuvanje, kihanje, ali premočno gestikuliranje višajo družbeni prag tolerance in silijo posameznika v zadrževanje afektov in samokontrolo. Norbert Elias je z analizo bontonov, nastalih od konca 15. do srede 19. stoletja, te procese sijajno zaznal in pokazal, kako dolgo traja, da določeni v vrhnji družbeni plasti razviti vedenjski vzorec postanejo splošna norma³⁹. Na podlagi inventarnih popisov jedilnega pribora, namizne posode in perila ter zgoraj predstavljenega odlomka iz Siezenheimovega priročnika lahko brez oklevanja zatrdimo, da so kranjske plemiče v 17. stoletju ti procesi temeljito zajeli in gnetli.

Ob gornji analizi sem izhajal iz stalne in splošno veljavne sheme pri mizi potrebovanih in uporabljenih predmetov. Individualna žlica, nož, vse bolj tudi vilica, pa krožnik, pivska posoda, serveta in stol so za plemstvo norma, razvidna takorekoč v vsakem inventarju. Toda kakor je osnovni standard razviden, so razvidni tudi različni načini njegovega praktičnega uresničevanja. Uporabljane stvari iz srebra, kositra,

majolike in platna ne služijo le osnovnemu namenu in niso le znak uglednosti manir ter za čas, prostor oziroma družbeno skupino običajnih navad. Prav tako so znak posameznikovega bogastva, družbenega statusa in okusa, a tudi težnje po razkazovanju in ustvarjanju videza o domnevem bogastvu ali statusu. Res, skoraj vsak plemič ima srebrno žlico, toda nima jih vsak 81 ali 76 kot jih imata baron Rudolf Paradajser sredi 17. in grof Jurij Andrej Trilek v začetku 18. stoletja. Res, srebrno žlico ima skoraj vsak, a ni vsaka žlica pozlačena, "*von erhöbter arbeit*" in z žigom augsburški srebrarjev. Sploh pa na plemiških mizah prevladuje kositer. Veliki predmeti - krožniki in skleda - so kositrni, srebrni so manjši predmeti - pribor, skodelice in bokali. V splošnem velja, da pravega razkošja na mizah ni bilo videti. Zares sijajno je lahko mizo pogrnili le grof Thurn-Valssassina. V njegovem leta 1654 sestavljenem inventarju srebrnih ni le 36 žlic, 6 vilic, 12 nožev - ves ta pribor je tudi pozlačen -, srebrnih ni le 10 bokalov, 2 velika pladnja, španska solnica, 5 posodic za kis ter 6 ražnjev za ptice, iz srebra je tudi 12 krožnikov in celo 27 skled. Vse njegovo namizno posodje je tehtalo 117 funtov (65,5kg) in je bilo vredno približno 2500 goldinarjev⁴⁰. Srebrni krožniki in srebrne skleda so v izbranem vzorcu izjema. Iz petih pozlačenih srebrnih krožnikov je 1703 na Brdu jedel baron Ferdinand Ernest Apfaltrer, tri srebrne skleda z družinskim grbom pa je na Ponovičah leta 1701 čuvala baronica Marija Renata Wüzenstein. Vendar je njuna druga srebrnina popolnoma neprimerljiva s Thurn-Valssassinovo. Če se Apfaltrer še lahko postavi z enajstimi srebrnim žlicami, sicer staromodnimi, nožem in vilico, ter tremi srebrnimi in pozlačenimi pladnji, parom solnic, sladkornico in posodico za kis, so baroničine skleda bolj kot kaj drugega videz, saj so ostalo njeno namizno srebrnino predstavljal le še tri solnice, skledica, nož in vilica⁴¹. Srebrnih krožnikov in skled si niso privoščili niti posestnik Radeč in Krškega baron Rudolf Paradajser, gospod na Igu in Iškem turnu Erazem pl. Engelshausen, materialno dobro stojčča pravnik dr.

rutinsko ukareninjene v vsakdanjik: "Ein duzet Messer undt gabel zum täglichen gebrauch, davon die heften von hieshen horn" (glej inventar barona Johana Lorentza Werneka iz Volavč iz leta 1710 AS, Zl, fsc. 50 lit. W št. 70, str. 62). Poseben servirni pribor najdemo v dveh inventarjih starejše skupine (3,92%) in osmih inventarjih mlajše (11,3%).

37 O tem glej Sandgruber, v opombi 32 navedeno delo, str. 219. Primerjaj tudi G. Jontes, *Steirisches Leben in der frühen Neuzeit*, v: H. Valentinič, *Hexen und Zauberer*, Graz 1987, str. 32 in dalje, kjer avtor med drugimi obravnava tudi materialno kulturo posameznih predstavnikov višjih slojev štajerskega prebivalstva.

38 Za pojav in uporabo vilic in razvoj jedilnega pribora v Evropi poleg v opombi 32 navedenih del glej še F. Braudel, *Materialna civilizacija in kapitalizem I*, Ljubljana 1988, str. 242 in dalje; J. M. Constant, *La vie quotidienne de la noblesse française aux 16. et 17. siècles*, Paris 1985, str. 219 in dalje; E. Friedell, *Kulturgeschichte der Neuzeit*, München 1984, str. 528; J. Levrone, *La vie quotidienne à la cour de Versailles aux 17.-18. siècles*, Paris 1965, str. 66; A. Pospiech, *Majatek osobisty w świetle wielkopolskich posmiernych inwentarzy ruchomości z XVII. wieku*, v: *Kwartalnik historii kultury materialnej* 29 1981/4. (Na članek me je opozoril in ga v okviru seminarskega dela predstavil študent zgodovine A. Križ, ki se mu na tem mestu zahvaljujem.) J. Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje, Ljubljana 1957, str. 186.

39 Elias, v opombi 32 citirano delo.

40 Za Valssassinovo srebrnino glej AS, Zl, fsc. 46 lit. T št. 7, str. 10-20. Ob posameznih srebrnih predmetih je navedena teža. 27 srebrnih skled tehta na primer 46 funtov (25,76kg). Vrednost lota srebra je možno dobiti v nekaterih inventarjih, vendar je problem v tem, da je vrednost odvisna ne le od teže, temveč tudi od čistine srebra. Lot osem lotnega srebra je v inventarju Jožefa Tenepla pl. Trnava vreden 32 krajcerjev, lot deset lotnega srebra 40 krajcerjev, lot šestnajst lotnega srebra 64 krajcerjev (AS, Zl, fsc. 46 lit. T št. 9, str. 13 in dalje). Kot osnovo za izračun sem vzel čistino desetih lotov, ki je v inventarjih najpogostejša. Vsa srebrnina v Valssassinovem inventarju pa je tehtala 156 funtov (87,36kg) in je bila vredna okoli 3328 goldinarjev, kar je približno 10 hub. Vendar je grof jedel tudi iz kositrnega posodja, saj je popisanih 62 kositrnih krožnikov in 96 kositrnih skled.

41 AS, Zl, fsc. 2 lit. A št. 29, str. 7; fsc. 50 lit. W št. 59, str. 3.

Otto in dr. Pučar, o katerem Valvasor pravi, da je bil "sehr reich"⁴², višji prejemnik sredstvenine Gašper Kušlan, lastnik Otočca Janez pl. Sonce in ljubljanski trgovec Jožef Tenešle pl. Trnau, ki imajo sredi 17. stoletja največ srebrnine. V začetku 18. stoletja pa so brez srebrnih krožnikov in skled shajali ugledni kranjski plemenitaši: grof Dietrich Auersperg, grofica Katarina Elizabeta Auersperg⁴³, grof Trilek, ali grof Jurij Seyfried Purgstall, katerega namizna srebrnina obsega le devet žlic, dvanajst nožev in vilic ter pozlačeno skodelico. Kakorkoli, srebrnina, ki je pogosto prihajala iz Augsburga, včasih tudi z Dunaja, Gradca, Nürnberga ali Benetk, je bila draga in za povprečnega kranjskega plemiča luksuz. Zanj je sicer bil pripravljen odvezati mošnjo, a je pred tem moral premisliti, kako obrniti krajcerje v njej in temu se odpovedati. Sicer pa, nova obleka za otroka lahko počaka!⁴⁴

Za konec razpravljanja o pogrnjeni mizi se ozrimo še na en vidik diferenciranja jedilnega pribora in perila. Vse inovacije v tej zvezi namreč niso posledica sprejemanja oziroma utrjevanja tega ali onega od elementov nove jedilne kulture. Če lahko na ta način razumemo vilice ali servirni nož, pomenijo popisane kavne skodelice in žličke, sladkornice in čajniki pojav novih prehrabnih artiklov, novega okusa, užikov in družabnosti. V času, ki ga obravnavamo so sladkor, kava in čaj v plemiškem okolju drage novosti. Tako najdemo sredi 17. stoletja sladkornice le pri baronih Barbu in Paradajserju in pri višjem prejemniku nakladnine Štefanu pl. Mušliču⁴⁵. Srebrne, so z dragocenostjo kovine, iz katere so jih oblikovali augsburški srebrarji, poudarjale dragocenost svoje vsebine⁴⁶. O kavi v inventarjih iz istega časa še ni sledov. V onih, nastalih v začetku 18. stoletja, pa jo že najdemo. Toda nanjo praviloma ne naletimo v rubrikah, ki imajo zvezo z mizo in prehrano, največkrat se nam kava izda v rubriki obleke. Kakor pred njo že drugi eksotični sadeži na primer limone, pomaranče in cimet ali živali je kava prevzela dodatno funkcijo in označuje barvo. V ilustracijo: škofjeloški trgovec Anton pl. Zanetti ima

v začetku 18. stoletja "ein cave farber pelz", "ein zitroni farben Rokh", pa še eno temno, že nekolikantj ponošeno suknjo "sambt der vesti von zimethfarben Tuech". Taftasti španski rokavi na suknji baronice Marije Ane Valvasor sredi 17. stoletja so pomarančne barve, eden od predpasnikov baronice Marije Terezije Oršič, sicer pretkan z zlatom in vreden 25 goldinarjev, pa je bil papagajasto zelen⁴⁷. Kava je torej v pojmovni svet kranjskih plemičev bolj kot z vonjem in okusom vstopala z barvo. Toda ali se je temu čuditi, če pomislimo na svarilne in prav strašče besede deželnega fizika, "ruhgedachten herrn Doctoris de Coppinis", ki je bil kot nesporna medicinska avtoriteta⁴⁸ povabljen, da v Slavi med drugim spiše tudi nekaj o kavi. V jeziku znanosti, latinščini, s čimer se njegov sestavek že na prvi pogled loči od Valvasorjevega teksta, je povzemajoč danskega zdravnika Simona Paulija zapisal, da pitje kave moške feminizira in ima za posledico, da se "genitalno seme zaradi žvepla v kavi posuši, tako da moški ni več sposoben poplačati davka in dolga v zakonski spalnici. Izkušnja nam to na primeru Perzijcev in Kitajcev dokazuje. Kajti, kakor priča Olearius, kava Perzijce sterilizira..."⁴⁹ Redaktor Slave, svetovljanski Francisci, je temu seveda ugovarjal in navajal prav nasprotna mnenja drugih zdravnikov in lastne pozitivne izkušnje⁵⁰. Če se torej de Coppinisovo mnenje kreše s Franciscijevim in se dr. Janez Anton Sumrekher pl. Liechtental o zadevi hoče dodatno seznaniti s knjigo Beschreibung der Coffe, Thee, Tshokholada, Tobaghks und dergleichen, če se grofu Trileku zdi, da tri kavne skodelice bolj kot v javnost z damastnim prtom pogrnjene mize sodijo v zgornji predel bele pločevinaste hišne lekarnice, morda za odmero neke skrivnostne rdeče tekočine v štirih stekleničkah⁵¹, si baronica Oršič in njena mati baronica Grimshitz s kavo ne delata sivih las. Kot ženski ju sušenje moškega semena, o katerem učenjači de Coppinis, ne more prizadeti, zato lahko v miru uživata v vonju, ki se suklja iz dveh večjih kavnih skodel z modrimi rožami ali dveh majhnih rumenih "caffe peherlein". Obe dami sta intenzivno gojili kulturo pitja kave. Hči ima ročko in 16 kavnih skodelic različnih velikosti iz porcelana in

⁴² Ehre, XI, str. 320.

⁴³ Žal je inventar kneza Ferdinanda Auersperga nepopoln in je v rubriki srebrnina popisane le srebrne pozlačene jušnike. Vendar je le-ta dober indic za domnevo, o dobri založenosti s srebrnino, najbrž tudi s krožniki in skledami.

⁴⁴ O ponošenih oblačilih plemiških otrok glej M. Štuhec, Materialna kultura plemstva na Kranjskem v 17. stoletju. Magistrska naloga, Ljubljana 1993. 4. poglavje, opombe 124-141.

⁴⁵ AS, ZI, fsc. 5 lit. B št. 14, str. 5; fsc. 34 lit. P št. 28, str. 109; fsc. 31 lit. M št. 22, str. 7.

⁴⁶ Sladkor je že v 18. stoletju statusni simbol in uporabljen le v kuhinjah najvišjih družbenih slojev. Glej o tem R. Sandgruber, Selensüchte, Güternachfrage und Industrialisierung. Beispiele zu einer Sozialgeschichte der Genussmittel in Österreich. v: Ethnologia Europaea 14, str. 147.

⁴⁷ AS, ZI, fsc. 52 lit. Z št. 19, str. 68, 69; fsc. 54 lit. Z št. 4, str. 33; fsc. 39 lit. O št. 10, str. 123.

⁴⁸ O Coppinisu glej SBL I Ljubljana 1925-32, str. 84.

⁴⁹ Glej Ehre III, str. 333; "...semen genitale exsiccet adeo ut maritale debitum & vectigal in thalamo persolvere, suppare vires non sint, ob ipsius exsiccationem, ratione sulphuris propii. Quod per experientiam probatur, tum Persarum, tum Chinesium exemplo. Nam Persae, teste Oleario, à Coffe sterilescent..."

⁵⁰ Isto, str. 339 in dalje.

⁵¹ AS, ZI, fsc. 43 lit. S št. 80, str. 40. O Trilekovi hišni lekarni in njeni vsebini glej AS, ZI, fsc. 46 lit. T št. 25/II, str. 64.

majolike, mati pa osem "*caffè Böcherl*"⁵². Poleg njiju poseben odnos do kave s specializirano posodo izpričujejo še pravnik Franc Albert Pelzhoffer s šestimi kavnimi skodelicami, groficea Strassoldo s kavno ročko in skodelico iz majolike, baron Vajkard Barbo s srebrno kavno ročko in baron Mordax s petimi skodelicami in dvema škaticama s kavo⁵³. Kakorkoli pač podatke o kavi iz inventarjev gnetemo in ubesedimo, kava si okoli leta 1700 počasi utira pot v kranjske plemiške domove⁵⁴ in z njo poleg novega okusa prihaja tudi mirnejša, intimnejša družabnost. Dolga, dvesto let dolga, pa je bila njena pot iz "*Stokhador zimmer*" gradu na Grmu do tiste podstrehe s slamo kamor se je bilo treba povzpeti po "*strmih polomljenih stopnicah, lestvi podobnih*", in do tistega zlobnega: "*Pustite me pri miru...Ne maram zdaj!*"

Čaj je v začetku 18. stoletja na Kranjskem še večja novost kot kava. Nanj naletimo le v treh inventarjih. Omenjeni mati in hči sta imeli čajnik (Thekrügl) z lesenim pladnjem, na Brdu pa so pri baronu Ferdinandu Ernestu Apfalterju čaj shranjevali v pločevinasti škatici. V času popisa je bila polna⁵⁵.

Nov artikel, sicer ne prehramben, najsi znana šaljička pravi, da sta ga lisica in lisjak pila, je bil tobak. Z njim povezani predmeti so v inventarjih srede 17. stoletja izjeme. Ko so komisarji 30. decembra 1653 v ljubljanski gostilni pri Črnem orlu beležili imetje barona Petra Reinharda Lewenberga, gospoda v Novi vasi in Ravnah, so poleg etuija s srebrnim jedilnim priborom, pozlačene srebrne ure, dveh srebrnih križcev, strgala za jezik in pečatnika našli tudi srebrno, pozlačeno tobaknico, obloženo z granati. Približno v istem času je Jurij Sigmund pl. Hochenwart zapustil šest njuhalnih robcev⁵⁶. Inventarji mlajše skupine vzorca pa že nakazujejo večje uživanje tobaka pri plemstvu. V devetih najdemo predmete povezane z njim. Ob šestih moških so se užitek vsesavanja njuhanca v napudrane nosnice in glasnega usekavanja v robce predajale tudi tri dame. Pri vseh novotarijah nepogrešljivi Oršičevi, sta se pridružili še baronica Marija Barbara Tshetshker in

žena računskega mojstra v Morski krajini Hansa Jakoba pl. Peteneka, Marija Terezija⁵⁷.

Štirje svileni in trije platneni "*shnupftücher*" ter dve srebrni tobaknici iz zapuščin imenovanih gospa nam najprej, kakor že pred skoraj stoletjem Vladimirju Levcu⁵⁸, izvabijo: aha, fine dame so morale biti ljubiteljice..., potem pa oboroženi z napredkom historičnih ved, marksizmom, fenomenologijo in strukturalizmom, nouvelle histoire, Sozialgeschichte in new economic history, historično antropologijo, socialno antropologijo in antropologijo kar tako, v zvezi z ženskami in tobakom pribijemo: kranjska plemiška elita na prelomu 17. v 18. stoletje žensk glede potrošnje novotarij ni diskriminirala. Razširjene ženske nozdrvi, skrite v svilenem robcu so bile tolerirane, specifična delitev vlog na moške in ženske v zvezi s tobakom v začetku 18. stoletja še ni bila izvršena⁵⁹. Pač pa so predmeti, povzcani s tobakom imenitno sredstvo za postavljanje. Izvleči srebrno tobaknico, si natresti tobaka na hrbitišče roke, ga morda ponuditi sogovorniku in pri tem kakor ponevedoma razkriti še verižico srebrne žepne ali ovratne ure⁶⁰, pritegne poglede in pokaže bogastvo, okus in svetovljanstvo. Vsakdanje življenje je pač tudi v 17. stoletju neprestana produkcija in pošiljanje znakov.

Zusammenfassung

Krainer Suite für Spiegel, Gabel, Messer, Löffel, Kaffeeekännchen, Teekanne und Schnupftuch

Der Artikel behandelt die Essensgewohnheiten des Krainer Adels im 17. Jahrhundert. Er stützt sich auf das Erziehungsbuch "New beglantzter Zucht

⁵² AS, ZI, fsc. 39 lit. O št. 10, str. 152-156; fsc. 17 lit. G št. 61, str. 47.

⁵³ AS, ZI, fsc. 35 lit. P št. 82 str. 3; fsc. 43 lit. S št. 81, str. 41; fsc. 6 lit. B št. 41, str. 8; fsc. 31 lit. M št. 56, str. 71.

⁵⁴ Tudi v tej zvezi Kranjska ni zaostajala za drugimi avstrijskimi deželami in Evropo. O širjenju kave tom glej Sandgruber, v opombi 32 novedno dela, str. 192. Primerjaj tudi geslo kavarno v Enciklopediji Slovenije 5.

⁵⁵ AS, ZI, fsc. 39 lit. O št. 10, str. 157; fsc. 17 lit. G št. 61, str. 48; fsc. 2 lit. A št. 29, str. 134.

⁵⁶ AS, ZI, fsc. 39 lit. L št. 16, str. 4; fsc. 21 lit. II št. 18, str. 28.

⁵⁷ AS, ZI, fsc. 39 lit. O št. 10, str. 120; fsc. 52 lit. Z št. 18, str. 14; fsc. 35 lit. P št. 79, str. 21. Kakar pri vseh številkah velja tudi pri teh poudariti, da gre za orientacijske vrednosti, ki kažejo, ali je nek predmet ter z njim povezane dejavnosti in novode močno ali šibko zastopon. Nikakor po ne mislim, da je no Kronjskem v začetku 18. stoletja kadilo točno 12,50% plemičev in 13,0% plemkinj, kar bi sledilo iz razmerja med številom vseh maskih inventarjev in številom maskih inventarjev, v katerih se predmeti, povezani s tabakom pojavljajo, azirana iz ustreznega razmerja ženskih inventarjev.

⁵⁸ Primerjaj V. Levec, *Schlass und Herschaft Flädnig in Oberkroin*, MMVK/9 1896, str. 215, kjer Levec opisuje inventor baronice Ane Flödnik iz leta 1750. Ob srebrni tobaknici iz njene zapuščine zapiše: "Die gute Dame scheint wohl eine eifrige Verehrerin des damals sogar in hohen Kreisen verbreiteten Schnupftobaks gewesen zu sein".

⁵⁹ O toboku in kolenju glej Sandgruber, v opombi 32 novedno delo, str. 208 in dalje; isti, v opombi 46 cit. delo, str. 147 in dalje; isti, *Die schöne Frauen rouchen*, Beiträge zur historischen Soziokunde 1984/1, str. 11-20. Glej tudi T. Čepič, *Ljubljonska tobakno tavnica skozi čos*, v: *Opajnost tobaka*, Ljubljona 1991.

⁶⁰ Proviloma srebrne žepne ali ovratne ure sa bile nojdene v 15 inventarjih prvega desetletja 18. stoletja (21,2%) in v 7 inventarjih iz let 1651-1660 (13,7%). Poleg teh so obstojale še nomizne in stenske ure, taka do je inventarjev z urami v obeh skupinah več.

Spiegel der adligen Jugend", das 1659 Adam Sebastian von Siezenheim, Beamter der Krainer Landesstände, verfaßt hat, und auf einer Auswahl von 122 Nachlaßinventaren adliger Personen, die in den Jahrzehnten von 1651-1660 und 1701- 1710 entstanden sind. Wie das Kapitel über die Tischmanieren in Siezenheims Werk zeigt, ist der Tisch ein Platz, wo bestimmte Regeln befolgt werden müssen, ein Platz, wo Empfindlichkeit und Zwang der Gesellschaft die Spontaneität des einzelnen begrenzen. Zahlreiche Ge- und Verbote beziehen sich auf Reduzierung, Zurückhaltung, Verbergen von Gemütsverfassungen, Gebärden, Wünschen, Gefühlen, Berührungen, Blicken und Gedanken. Das Ideal eines jungen Adligen bei Tisch ist gedämpfte Freude und Mäßigkeit. Sanktionen für unschickliches Benehmen, wie Nahrung betasten, Finger ablecken, mit den Händen in den Zähnen stöchern, mit den Ärmeln den Mund abwischen, ein halb aufgegessenes Stück Nahrung anbieten usw., sind Gelächter und Beleidigungen, die den Adligen ohne Manieren gesellschaftlich degradieren (sein Benehmen gilt als bäurisch) oder ihn mit Tieren vergleichen (wer große Stücke schluckt

gleichet einem Storch). Die Vielfalt der am Tisch gebrauchten Gegenstände (z.B. Einbürgerung der Gabel seit der Mitte des 17. Jahrhunderts und Besteckfolge), die in den Nachlaßinventaren eingetragen sind, weisen deutlich auf eine Individualisierung ihres Gebrauchs. Besteck, Teller, Servietten und die zahlreichen Stühle, die für eine Person bestimmt sind, stellen sowohl in der Mitte des 17. Jahrhunderts als zu Beginn des 18. Jahrhunderts den Standard dar. Eine Änderung der Tischmanieren, die seit dem Ende des 13. Jahrhunderts bis zum Ende des 18. Jahrhunderts in den europäischen Adelskreisen vom bescheidenen mittelalterlichen Besteck und Geschirr, vom Gebrauch gemeinsamer Schüsseln, vom Essen fester Nahrungsstücke mit den Fingern und dem Trinken von Suppen und Getränken aus gemeinsamen Gefäßen zu stark differenziertem Besteck und komplizierten Essensgewohnheiten führte, ist in Krain im 17. Jahrhundert in vollem Gange und läßt sich mit dem Stand im übrigen Europa vergleichen. So kommen im 17. Jahrhundert in Krain mit dem Auftreten des Tabaks neue Gegenstände in Gebrauch und zu Beginn des 18. Jahrhunderts noch Kaffee- und Teegeschirr.

Aleksander Žižek

"UNA DUA SO BLI SRAUN, KO SO BABO SAKLAL"

Zločin iz gostilne ob glavni trgovski cesti med Dunajem in Trstom

"V noči s 5. na 6. tega meseca je bila Jedrt Murn, najemnica gostilne ob glavni cesti v občini Trnava, umorjena z več vbodi...."

To sporočilo, ki bi ga lahko prebrali tudi v današnjem Delu, je gosposčinsko sodišče v Preboldu 28. julija 1840 poslalo okrajnim gosposkam Novi kloster, Žovnek, Novo Celje, Laško in Ojstrica. Dokument, ki nosi številko 39 in je del sodnih spisov v preiskavi zoper italijanskega zidarja Antonia dell' Aquo, nas seznani z verjetno najzanimivejšim primerom, kar se jih je znašlo pred *"kriminalnimi sodniki"* naštetih gosposčin. Daje nam osnovno informacijo o zadevi, ki je sodne mline zaposlovala celi dve leti¹.

Če hočemo vso stvar čim natančneje *"podoživeti"*, moramo svoje potovanje v *"ozadje zločina"* začeti vsaj dan pred usodnim dogodkom.

Na predvečer umora je 37-letni gostilničar Franc Murn spal v točilnici obcestne gostilne, ki jo je od binkošti 1839 imel v najemu ob glavni cesti iz Celja

proti Vranskemu v bližini Trnave. V nedeljo zjutraj je nameraval oditi v Celje in obnoviti zalogo piva, ki je v poletnih dneh šlo tudi tedaj dobro v promet. Njegova žena, ki je prenočevala v kamri, mu ni pustila oditi zdoma brez zajtrka, zato je Murn odšel precej pozno; ženi je naročil, naj streže in pazi na gostilno, natovoril je prazen pivski sodček na voz nekega furmana in se z njim popeljal do Levea. V Leveu je Murn naložil svoj tovor na cizo in odšel do mesta, kjer je v Jeretinovi gostilni blizu kresije pustil sodček in odšel k maši. Popoldne je v mestu srečal svojega svaka Cukalo, ki je z več furmani že zjutraj prevozil pot od Vranskega do Škofje vasi, kamor so morali prepeljati nekaj vojakov. Murn se je z njim dogovoril za vožnjo nazaj². Medtem je njegova žena stregla maloštevilnim gostom (za mrtvilo je bilo verjetno krivo proščenje v Petrovčah). Pri njej se je oglasil tudi vaški krojač Martin Virant, ki je ob svojem zadnjem obisku pri njih (v soboto, 4.7. 1840, je vse popoldne šival pri Murnu) pozabil kapo. Ker je Virant prišel ravno v času kosila, mu je Jedrt ponudila jed in ga zaprosila, naj še malo ostane, tako da je odšel šele pozno popoldne (namenjen je bil v Grajsko vas k pomočniku), obljubil pa je, da se bo zvečer spet oglasil³.

S furmani je pozno popoldne prišel domov tudi Murn. Razložil je dragoceni tovor (pivo in žganje), sprejel izkupiček, nato pa posedel nekaj časa z gosti. V Murnovi gostilni se je tega dne ob vrnitvi iz Petrovč oglasila tudi Neža Rezar (Kropevšea); ko sta s hčerko šli mimo, ju je Jedrt poklicala k sebi, jima natočila vode in ponudila žganja, ki sta ga nekaj odnesli tudi s seboj⁴. Kropevšci je Jedrt takrat potožila nad dolgočasjem, ki da jo tare, če je mož zdoma, Murn pa jo je med pogovorom podražil, češ da je kopun premalo pečen - to kasneje Kropevšea navaja kot dokaz za popolnoma normalne odnose med zakoncema⁵.

Po odhodu gostov sta Murna povečerjala in se po krajšem pogovoru odpravila spat.

Okrog desetih je mimo gostilne spet prišel krojač Virant, ki je skozi osvetljeno okno videl Jedrt, kako sedi z neznancema, ki ju je kasneje na zaslišanju prepoznal kot Italijana. Zdeli so se mu precej dobre volje. Ker *"Italijanov"* ni poznal, ni vstopil (po nekem pričevanju naj bi mu ob tujcih v točilnici šla zona po hrbtu); napotil se je domov.

¹ Obsežno gradivo o primeru Murn je del arhivskega fonda patrimonialnega sodišča gosposčin Ojstrica in Podgrad (škall 29 in 30), ki ga hrani Zgodovinski arhiv Celje. Približno 220 spisov, ki so nastali med preiskavo, spremljata kar dva vpisnika (za vsakega osumljenca posebej). Spisi preiskave dell' Aquo - Murn so shranjeni v škallah 29 (celotna preiskava o Antoniu dell' Aquo in spisi do številke 36 preiskave o Francu Murnu) in 30 (preiskava proti Francu Murnu do spisa 121). V opombah navajam le ustrezen spis v obeh preiskavah, in sicer: dA - (preiskava proti Antoniu dell' Aquo) in M (preiskava proti Francu Murnu).

² M, 5.

³ dA, 31.

⁴ dA, 33.

⁵ M, 45.

Nasploh je bilo na glavni cesti to noč precej živahno - okrog enajstih sta se z vozom pripeljala mimo ostriški uradnik Lipež in mlinar Govedič. Slednja sta na zaslišanju trdila (podobno kot župnik z Gomilskega in Murnova sosed Ocvirkovka), da je bilo tedaj v gostilni vse mirno, da pa sta resda pred Vranskim dohitela trojico neznancev, ki bi lahko bili Italijani⁶.

Po Murnovem pričevanju o dogodku, naj bi okrog 10. ure zvečer na vrata njune gostilne potrkali trije neznanci, ki jih je Murn kasneje "*prepoznal*" kot italijanske zidarje, zaposlene pri zidavi tekstilne tovarne v Preboldu. Murn je neznance sicer sumničavo (pri tem mu je z leščerbo svetila žena) spustil v točilnico in sprejel njihovo naročilo. "*Italijani*" so bili sodeč po Murnovih izjavah precej žejni in lačni, saj so pospravili kopuna in tri žemlje, spili pa po tri poliče vina in piva ter pol merice žganja. Med sabo so sicer govorili italijansko, razumel pa jih je lahko le toliko, da je eden izmed njih drugim naglas prebral pismo, ki ga je dobil od doma in ga to popoldne prinesel iz Šempetra⁷.

Med 11. in polnočjo je šla njegova žena spat na peč, sam pa je z Italijani še ostal za mizo in čakal, da plačajo zapitek. Čudni gostje se za plačilo niso niti najmanj zmenili - po eden ali dva so vstajali izza mize, odhajali ven in se spet vračali. Bilo je že čez polnoč, ko je tudi oštirja premagal spanec, zleknil se je po klopi, naslonil glavo na vrečo, ki je ležala na klopi in zadremal. Nenadoma ga je vrgel kvišku močan udarec po temenu, skočil je pokonci, pri tem pa prevrnil mizo, da so z nje popadali vsi kozarci in se razbili, prevrnila pa se je tudi svetilka in ugasnila. Opazil je, da hoče nek Italijan še enkrat z gorjačo zamahniti po njem, toda na srečo je med zamahom oprasnil strop in ga ni zadel z vso silo, izmuznil se je drugemu Italijanu, ki ga je davil in si izbral pot na prosto. Iz hiše je med begom zaslišal le še krik svoje žene ("*Jezus, Marija!*"). Neki Italijan ga je začel zasledovati, ko je tekel po pomoč k sosedu Ocvirku, vendar se ga je Murn otesel tako, da se je potuhnil med pšenico.

Ker mu sosed Štefan Ocvirk ni hotel pomagati (bal se je italijanskih zasledovalcev, o katerih je pripovedoval Murn), se je napotil v Grajsko vas in okrog pol enih zjutraj ves krvav planil v še odprto krčmo rihtarja Antona Šlandra. Pivcem in Šlandru je na kratko povedal, kaj se je zgodilo ("*Jezus, Italijani bi me kmalu ubili, verjetno so medtem ubili že mojo ženo, za božjo voljo, pridite pomagat!*")⁸. Možje so

pod Šlandrovim vodstvom odšli proti Murnovi gostilni, med potjo pa so se iz obcestnih plotov tudi obilno založili z latami za obrambo pred zločinci. Šlander je s Simonom Jerkom prvi prišel do gostilne. Ob vrtni uti je zagledal sključeno sedečo Jedrt Murn, ki je bila že nezavestna in ni kazala znakov življenja. Vhodna vrata krčme so bila zaprta, zato sta se najprej prepričala, ali so Italijani že odšli; nato sta Jedrt odnesla v točilnico in jo položila na posteljo, kjer je še nekajkrat zadihala, zatem pa umrla. Na obleki ni bilo opaziti nikakršnih sledov krvi, na odkritih delih telesa pa ne ran, zato so Jedrt še nekaj časa zaman spravljali k zavesti s hladnimi oblogami. Pri tem so odkrili na njenem vratu sledove davljenja in dva plitva vboda. Ko so v hišo prišle sosede, ki jih je pripeljal Šlander, da preoblečejo umrlo, so med obračanjem trupla opazili tudi globoko rano na desni strani trebuha⁹.

Ob pogledu na rane je Murnova zmedena in neverjetna pripoved postajala smiselna, čeprav se Šlander kasneje ni mogel ubraniti pomislekov¹⁰. Črepinje prevrnjenih kozarcev v točilnici so bile "*preveč urejene*", da bi lahko nastale pri prevračanju mize (kot bi kozarce kdo namerno razbijal), prevrnjena svečnik in sveča sta izginila in podobno. Še največ pomislekov pa je zbujal sam motiv napada (zanj po Murnovih besedah ni bilo povoda - prepira), saj Murna med sosedi nista veljala za bogataša. Sumljiva je bila tudi Murnova obleka. Po lastnih besedah naj bi se ob prihodu Italijanov odpravljajal spat, v Šlandrovo hišo pa je planil oblečen v podložen površnik, ki za nameček ni bil niti malo krvav - kljub njegovi rani na temenu (tudi mesto njegove rane je bilo sumljivo - težko bi jo namreč staknil leže na klopi). Sploh je bilo krvi za takšen zločin po mnenju prič premalo - pa tudi na čudnih mestih so jo opazili. Jedrtine rane so bile praktično brez krvavitev, obleka skoraj čista, klop ob mizi pa je bila precej okrvavljena - pomazana.

Kljub tem odkritjem so možje sestavili dve obhodnji in prečesali okolico ter cesto Celje - Kapla in obcestne gostilne. Zavili so tudi v Dolenjo vas, kjer sta v Lebrovi hiši stanovala dva polirja italijanskih zidarjev, ju zbudili in jima povedali za umor. Zlasti Murn je zahteval, naj osumljence aretirajo takoj, večina pa je menila, da bo za to zjutraj še dovolj časa. Kljub temu so se napotili do barake, v kateri so blizu gradbišča prenočevali zidarji. Ker pa niso opazili nič sumljivega, so svoje zasledovanje končali. Murn je nagovoril Šlandra, naj popazi na njegovo gostilno, ki je bila odklenjena, sam pa je odšel v Prebold in v bližini graščine (pred

⁶ dA, 36; od Murnove gostilne do Vranskega je bilo približno dve uri hoda.

⁷ dA, 39.

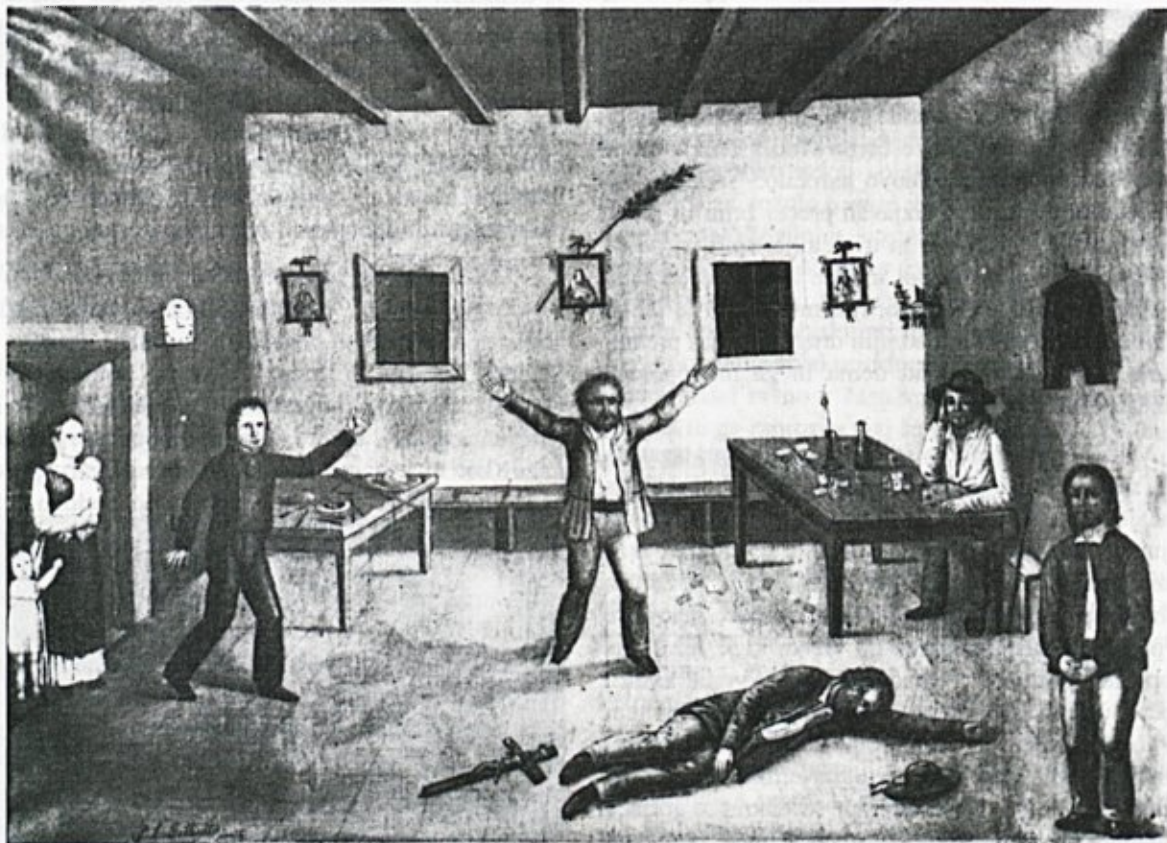
⁸ dA 2, 39.

⁹ dA, 15.

¹⁰ dA, 15.

hišo sodnega sluge) pričakal jutro¹¹. Sodnemu slugi je Murn pojasnil nočne dogodke, ta pa je o tem obvestil uradnike, ki so ga najprej poslali k Murnu pogledat, če je krčmar govoril resnico. Po slugovi vrnitvi so z Murnom poslali na gradbišče tovarne nekega Malyja¹² - da bi Murnu omogočili nemoteno prepoznavanje "storilcev", pa so italijanske delavce zbrali h "kontroli potnih listin". Zidarji, ki so jih kasneje podrobno zasliševali v zvezi z umorom in

Laškega¹³. To usodo je tedaj delilo na stotine revnih Furlancev, ki so čez zimo živeli na svojih zadolženih kmetijah, spomladi pa odhajali zdoma in se vdinjali raznim "mojstrom", ki so svoje manj podjetne rojake nesramno izkoriščali (šlo je za podjetnike, ki so si v novi domovini že lahko omislili hiše in posestva ter se stopili s tukajšnjim meščanskim slojem). Kakorkoli že - Antonio dell' Aqua je postal zaradi svoje "vpadljivosti" glavni osumljenec v zadevi Murn. Ko

*Strahna pa resnična pergodba v' Tremeljih, Laške jare.
2. malica namu 1848.*

glavnim osumljencem Antoniem dell' Aquo, so Murna opisovali kot "majhnega kmeta z obvezano glavo", vsi po vrsti pa so potrdili dell' Aquov alibi. Antonio dell' Aqua, tedaj star 28 let, je padel v Murnovo zgodbo po nesrečnem naključju. Z bivšim mežnarjem Jožetom Učakarjem je namreč nekoč popival pri Murnu. Igral je tudi harmoniko, kar ga je vtisnilo v spomin trnavskega birta in ga zaradi suma sokrivde pri umoru spravilo z gradbišča naravnost v preboldski zapor. Dell' Aqua je bil doma s severa Italije (Furlanije), obrti pa se je izučil v Benetkah. Aprila 1840 je preko Ljubljane prišel v Savinjsko dolino, kjer je delal v skupini mojstra della Mee iz

so preiskali njegovo borno imetje, niso odkrili ničesar, zaradi begosumnosti pa so ga vendarle zaprli (najprej v slugove prostore).

Komaj se je to zgodilo, je Murn podal uradno prijavo, v kateri je dell' Aquo obtožil sokrivde pri umoru in pri poskusu umora, kar naj bi storil skupaj s še tremi zidarji. Med storilci je spoznal le Antonia (mlad, močan). Ta bo (tako je menil Murn)¹⁴ lahko izdal svoje pomagače, katerih opis je bil podobno "natančen" (širok obraz, nizke rasti, dva pokrita s kapama s ščitkom, druga dva s širokokrajnima klobukoma, vsi so nosili suknjiče, po fizionomiji pa so si

¹¹ dA, 15.

¹² M, 5.

¹³ dA, 5.

¹⁴ dA, 2.

Italijani itak "*precej podobni*"). Napada samega Murn niti sebi niti sodišču ni znal pojasniti, saj med popivanjem med njim in Italijani ni prišlo do spora. Verjetno so v samotni gostilni ob pozni uri videli dobro priložnost za rop. Murn se je kajpak spomnil sumljivih izletov pivcev iz točilnice; tedaj so si menda pripravili gorjače, ki so jih kasneje našli v krčmi. Čudno za to hipotezo pa je bilo dejstvo, da zločinci niso iz gostilne odnesli ničesar, razen noža za rezanje pečenke (z njim naj bi bila umorjena Jedrt), ki je ostal na mizi po polnočni pojedini. Vseeno je Murna v tem trenutku zaposlovalo vse kaj drugega kot iskanje motiva. Vestno je izjavil, da zahteva za svoje poškodbe (rani na nosu in glavi) 20 goldinarjev odškodnine, za ukraden nož 20, za razbite kozarce 18 in za neplačan zapitek 54 krajcarjev (postavke "*za umorjeno ženo*" v zahtevku ni)¹⁵.

Franc Murn je nato odšel v svojo gostilno, kjer je bilo pri umrli že več sosedov (tudi njegova sestra Helena) in po lastnih besedah vse do prihoda oglednikov (uradnikov žovneškega sodišča; tam je Murn poprej vložil prijavo) blodil po hiši.

Antoniu dell' Aqui, ki so ga takoj po "*pregledu potnih listin*" aretirali, je počasi že postajalo jasno, česa ga dolži Murn (govorice o umoru so prišle s polirjema že med zidarje). Pred zasliševalci je nastopal umirjeno in prepričano (opomba sodnika), ko je trdil, da je nedeljo 5. julija preživel v Šempetru, kamor je skupaj s sodelavcem odšel po pismo. Nazaj grede sta se ustavila v gostilni v Dobrteši vasi, pri mostu blizu gradbišča tovarne pa sta srečala polirja Sebastiana Marcona. Takoj po povratku v barako sta se preoblekla v delovne obleke (posteljnine niso imeli) ter odšla spat (okrog pol devetih) in nista vstala do jutra, ko so zidarje z zvoncem zbudili na delo. To dell' Aquovo pripoved so v izčrpnih zaslišanjih potrdili tudi njegovi sodelavci. (Zasliševalci so zanje pripravili poseben sklop vprašanj: Kaj vedo o početju Antonia dell' Aque v noči s 5. na 6. julij 1840? Se je kdo to noč oddaljil iz barake ali se pozno vrnil (po polnoči)? Ima priča rahel ali trden spanec - bi slišala, če bi kdo ponoči vstal ali vstopil? Je priči znano karkoli o umoru Jedrt Murn, kar bi vodilo k odkritju storilca ali sotorilcev?) Pri zaslišanjih so bili navzoči sodnik, dva prisednika in pisar. Postopek je lahko potekal v slovenščini in nemščini, italijanskim zidarjem, ki pa niso znali ne prvega ne drugega jezika, je prevajal kdo izmed njih, ki je to znal (večina zidarjev je obvladala vsaj nemščino, zaradi gostilniških stikov z domačim prebivalstvom pa so se mnogi naučili vsaj nekaj slovenskih besed).

Dell' Aqua je ob aretaciji prosil, naj ga ne zapro, ker mu v ječi grozi izguba zaslužka, bil pa je pripravljen sodelovati s sodiščem. Franca Murna ob njegovem prihodu na gradbišče ni spoznal. (Sicer pa tudi Murn ni njega; ko so namreč med delavci iskali "*harmonikarja*", za katerega jim je povedal Murn, se je res oglasil nekdo, ki je svojčas prodal harmoniko dell' Aqui. To pa je bilo dovolj, da je Murn v njem "*prepoznal*" dell' Aquo). Ni se spomnil niti tega, da bi že kdaj bil v njegovi gostilni. Ob kasnejšem ogledu prizorišča je dell' Aqua sicer potrdil, da je v Murnovi krčmi nekoč že bil, vanjo pa ga je privabilo igranje na harmoniko, ki jo je igral neki njegov znanec (Učakar).

Učakar je kasneje izjavil¹⁶, da je konec junija res s še dvema popival z dell' Aquo pri Murnu, Italijan je z nekom v šali celo zaplesal. Kopica takih posebnosti (vpadljiva postava: mlad, močan, igranje harmonike - po izjavah sodelavcev naj bi igral tudi ob vrnitvi iz Šempetra, ter neugnano veseljaštvo - kot dobrovoljčka ga opisujejo tako sodelavci kot Učakar) in naključne pripombe polirjev (zidarji so bili do 9. vsi doma - edini, ki je zamudil je bil dell' Aqua, ki je šel v Šempeter po pismo¹⁷) so bile dovolj, da je Murn to ime začel povezovati z umorom svoje žene. (Prav to pismo, ki ga Murn do pogovora s polirjema ni niti omenil, naj bi bral v njegovi krčmi - posrečilo se mu je celo "*prepoznati*" besedo *febre* in uganiti format pisma)¹⁸.

Murn je v tej obsedenosti z dell' Aquo šel celo do izjav dramskih razsežnosti: "*Stavim dušo in telo, pripravljen sem umreti, če ta ni tisti, ki je bil v moji krčmi na večer umora moje žene in če ni tisti, ki me je drugič udaril z gorjačo! Poznam ga tako dobro kot svojega brata, čeprav je sedaj drugače oblečen kot takrat.*"¹⁹ Tistega nedeljskega večera naj bi dell' Aqua prišel v gostilno malo kasneje kot trije njegovi rojaki, naročil meso in nemirno hodil po sobi, končno pa Murna vprašal po orožniških in financarskih patroljah. Ko mu je Murn zagotovil, da v njegovo gostilno ne hodijo, se je zdel pomirjen, gostilničarju pa je hotel morda z besedami "*60 goldinarjev, 60 goldinarjev zame.... za tobak*" predlagati kupčijo ali pa od njega izsiliti denar. Preiskava prizorišča zločina²⁰, ki so jo izvedli tudi pod vplivom govoric, da je Murn svojo ženo sam poslal na oni svet, je resda odkrila v mizo vpraskani številki 60 (komisija je vzela odtis in cifri primerjala z Murnovim in dell' Aquovim rokopisom) ter še svežo prasko na počrnem stropu. Zelo miren (preveč za morilca) je bil ob

¹⁶ dA, 17.

¹⁷ dA, 17.

¹⁸ dA, 14.

¹⁹ dA, 14.

²⁰ dA, 13.

¹⁵ dA, 2.

ogledu tudi dell' Aqua sam, ko je pokazal, kje je takrat (konec junija 1840) sedel s sopivci.

Precej širok krog zaslišanih (možje v Šlandrovi gostilni, zidarji iz barake ob gradbišču) je sodniku dajal možnost, da temeljito preveri vsako izjavo o dogodku. Očitno so zasliševalce najbolj zaposlovali pismo (Murn je o njem govoril že pred pogovorom s polirjema), zapitek (se je z Italijani sporekel zaradi tega?) ter vedenje njegove žene (je bila mogoče preveč prijazna z njimi?).

Zapisniki izjav italijanskih zidarjev so si v glavnem precej podobni - nihče med njimi ni slišal ali opazil med sodelavci nič posebnega, večina jih je zgodaj legla in zaspala še pred prihodom dell' Aque in Nardona iz Šempetra, nihče razen enega (iz razumljive potrebe) pa ponoči ni zapustil spalnice v baraki.

Več zanimivega so na temo družinskih odnosov izpovedali Murnovi sosedje. Zlasti Anton Šlander (rihtar - neke vrste župan) je zasliševalcem precej natančno orisal značaj svojega sosedu (Murn je bil namreč rojen v Grajski vasi, zaradi gostilne pa je tedaj živel blizu Trnave). Murna je označil kot sumničavega, prepirljivega človeka, ki naj bi pogosto skakal čez plot, zaradi česar je bil njegov zakon precej načet (Jedrt ga je zato nekoč že zapustila). Z Jedrt sta bila poročena tri leta in pol in nista imela otrok (Murn je imel nezakonsko hčerkico iz zveze z neko gостаčko, ki je živela pri njem še pred njegovo poroko). Murnova odljudnost in grobost pa sta ljudi (zlasti ženske) navedli na sum, da je Murn svojo ženo sam umoril.

Pri širjenju teh govoric so prednjačile sosede, ki jih je Šlander okrog enih zjutraj pripeljal v Murnovo hišo, da bi uredile pokojnico; le-te so ob obračanju trupla tudi naletele na vbodno rano. Vse po vrsti²¹ je presenetila čistost njene obleke (nič krvi) ter krvavi madeži na klop, dodaten sum pa jim je vzbudil srebrn uhan, ki ga je Ocvirkovka našla pri vratih. Uhan je dokazoval, da je nekdo Jedrt odvedel na prosto, potem ko jo je v točilnici ranil.

Kljub temu, da je bil navidezni krivec tedaj že za rešitkami (ali pa prav zato), je ljudski glas podsesterjeno raznašal vse, kar je ta ali oni izmed sosedov vedel ali domneval o Jedrt in Francu Murnu.

Naenkrat je postalo zelo pomembno, da je Jedrt nekoč bojda izjavila, "da bo danes nekdo izmed njih mrtev"²², kar se je izkazalo za popolno izmišljotino,

neki sosedi pa naj bi potožila, da "z mozem ne more več zdržati" in da ne ve, "naj ostane ali gre"²³.

Moški so v večini primerov gledali na njuno zakonsko življenje precej bolj strpno. Med izjavami sosedov so pogoste tiste v smislu, češ, "saj se res nista najbolje razumela, tudi prepirala sta se - toda vsaj pretepala se nista".

Še največ je lahko povedala o življenju pri Murnih neka Marija Bregar, ki je nekaj časa gостаčila v njuni gostilni in si s pomočjo v gospodinjstvu in v točilnici služila stanovanje in hrano. Bregarjeva je povedala, da sta se Murna precejkrat prepirala, pri čemer je bila Jedrt glasnejši partner - možu je očitala, da mora kljub svoji bogati doti z njim živeti v bedi. Tovrstne spore sta hitro pozabila, huje pa se je zapletlo, ko je Jedrt začela dvomiti v njene čiste namene (znana ji je bila Murnova šibkost do gostačk) in uprizarjati ljubosumne scene. Drug razlog za njen odhod je tičal v obljudi, da ji bosta Murna poleg stanovanja in hrane dajala letno 10 goldinarjev plače, pustila pa ji bosta tudi dovolj časa za šivanje (izučila se je za šiviljo, s šivanjem strankam bi lahko seveda precej zaslužila). Denarja zaradi revščine gospodarjev kajpak ni niti videla (celo sama je Murnu posodila nekaj denarja), celodnevno delo v gostilni in na polju pa ji ni puščalo niti trenutka časa za šivanje²⁴.

Pričevanje tega dekleta je potrdila tudi njena nova gospodinja²⁵, ki je Bregarjevo označila kot "mirno in resno", za moške pa naj ji sploh ne bi bilo mar - še huje, Murna se je menda celo bala in z njim od svoje selitve ni imela stikov. (Ta strah je med svojim polletnim bivanjem v gostilni junaško premagovala - vsa srečna trojica je namreč spala v točilnici, ko pa so Bregarjevi uredili ležišče v kamri, je po 14 dneh zasedla svoje staro mesto, "ker ji je bilo dolgčas".)

Da vsa zadeva z Jedrtine strani le ni bila izmišljena, potrjuje pričevanje sosede Lončarjeve²⁶, ki je od Jedrt izvedela, da je bil Murn od Marijinega odhoda vedno nasilnejši in ji je dvakrat grozil z nožem, Jedrt pa je svoje zaupnice pošiljala v Grajsko vas opreznat, če je njena tekunica doma.

Ob takih pričevanjih, ki so v zakoncih Murn videla vse drugo kot srečno poročen par, ni čudno, da je prebolsko sodišče graškemu v posebnem dopisu 31.7.1840²⁷ zaupalo, da je preiskava proti Antoniu dell' Aquai zašla v slepo ulico. Sodišče je bilo vedno bolj prepričano, da je nesrečni italijanski zidar

²¹ dA, 18, 19, 20.

²² dA, 33.

²³ dA, 34.

²⁴ dA, 71.

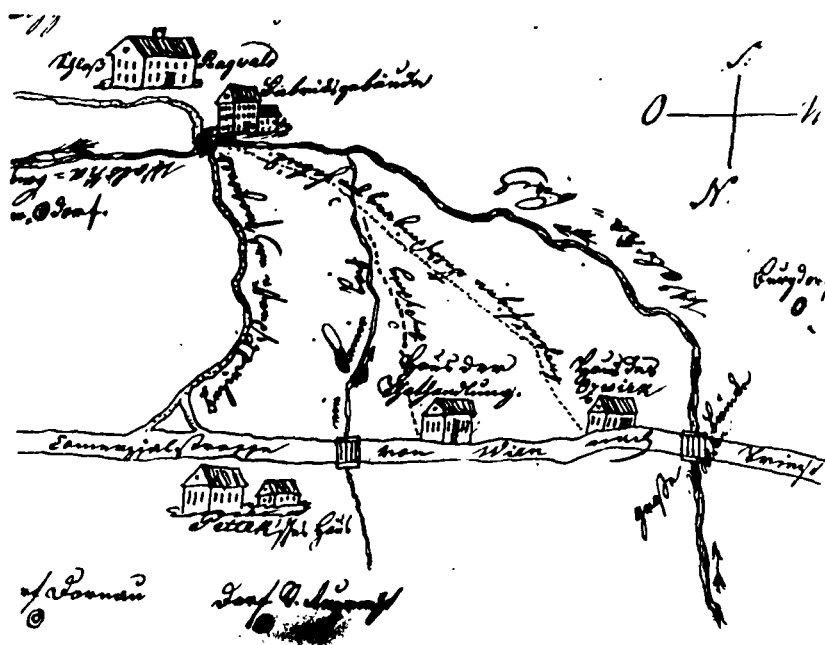
²⁵ dA, 74.

²⁶ dA, 37.

²⁷ dA, 41.

nedolžen. (Premišljevali so celo o njegovi izpustitvi - kot je poročal uradnik, ki ga je naskrivaj opazoval²⁸, je namreč dell' Aqua zapor prenašal mirno, zanimalo ga je le to, kdaj bo lahko spet delal). Dokazi proti Francu Murnu pa so se začeli kopičiti.

Jasno ločnico med krivdo in nedolžnostjo pa so še skoraj dve leti meglila različna odkritja. Nekdo iz obhodnje je na tleh Murnove gostilne na noč umora videl dva noža in vilice²⁹, ki so kasneje izginili³⁰, drugi so govorili o gorjačah, ki naj bi jih "Italijani" pustili na kraju umora (tja so jih prinesli šele zasledovalci).

Skica kraja zločina

Naslednjih nekaj vrstic bomo zato posvetili pričam in "pričam" tega dogodka.

Med zapisniki z zaslišanj prič se pogosto pojavlja ime že omenjenega krojača Martina Viranta, ki je ves čas preiskave - torej polni dve leti pritegoval pozornost s svojim videnjem polnočnih gostov v Murnovi gostilni. Virant je pred zasliševalce stopil kot osemindvajsetletnik s precej zanimivo preteklostjo; bil je že dvakrat predkaznovan (bil je zaprt, ker je izginil z nabornega mesta v Celju; dan zopora pa si je prislužil tudi pri žovneški gosposki, ko je zamudil na nabor), pred vsemi neprijetnostmi življenja pa se je zatekal v svojo naglušnost. Ta njegova pomanjkljivost je bila kriva, da je v Celju pri naboru nekaj časa čakal na zbirališču, nato pa odšel, naglušnost pa ga je

usodnega večera tudi odvrnila od tega, da bi vstopil v Murnovo gostilno z neznanimi "Italijani".

V primer Murn je (če odštejemo njegovo nočno pot mimo gostilne) vstopil teden dni po umoru, ko je svojo zgodbo razkril zakoncema Juhart³¹, pri katerih je žival (beseda je pač nanese na umor, da se pa ni oglasil že prej, je kriva - saj ne boste verjeli - naglušnost). Njegovo zgodbo o dveh polnočnih pivcih pri Murnu je vrla Juhartovka raznesla po okoliških vaseh in naenkrat je iz dveh "Italijanov" zrasla četverica, Viranta pa naj bi ob tem prizoru (pivcev v točilnici) spreletela zona (kot je kasneje tudi sam priznal)³².

Zgodba je prišla na ušesa seveda tudi Francu Murnu. Ni izgubljal časa, poiskal je Viranta pri neki stranki in ga povprašal po dogodkih tistega večera. Brž je ugotovil, da bi utegnil tok preiskave z njegovim pričevanjem močno zasukati v svoj prid (in doseči obsodbo dell' Aque), žal pa je bil Virant zaradi svojih slabih izkušenj z gosposko precej nezaupljiv. Kaže, da ga je omajalo šele zagotovilo, da mu bo Murn plačal vse morebitne poti in stroške (l)³³.

Martin Virant si je Murnovo plačilo vsekakor zaslužil. O svoji poti mimo Murnove gostilne je večkrat pripovedoval za zapisnik že v Preboldu in kasneje tudi na ostriškem sodišču, zaradi števila čudnih pivcev in dneva njihovega pogovora pa se je moral soočiti tudi z Juhartovima (vsak je ostal pri svoji različici).

Malce smisla bi utegnili vsemu dogodku vlitii pričevanji Matevža Božiča (fanta, ki je prišel v Murnovo hišo s Šlandrovo skupino)³⁴ in sosedo Marjete Ocvirk - oba sta namreč trdila, da naj bi se po Murnovih besedah v gostilni sporekli zaradi zapitka, ki ga Italijani niso hoteli plačati. Božič pa se je spominjal tudi tega, da naj bi pivci silili Jedrt, naj posedi z njimi, ona pa je raje odšla spat. Ti dve pričevanji je Murn gladko zanikal, prav tako tudi izjave, da naj bi sosedam (tudi Ocvirkovki) povedal,

28 dA, 49.

29 dA, 43.

30 dA, 17, 22, 26.

31 dA, 25.

32 dA, 21.

33 dA, 30-32.

34 dA, 26.

da je nekega Italijana pripeljal s seboj iz Šempetra, kjer naj bi prisedel na njegov voz (kar bi utegnilo razložiti, odkod je Murn vedel za dell' Aquovo pis-mo).

Kljub izobilju pričevanj o dogodkih usodne noči (sam umor se je zgodil seveda popolnoma brez prič), je bilo nemogoče poiskati rdečo nit, ki bi nekatere izmed teh izjav popolnoma legitimizirala. Zasliševaleci so se končno zatekli k osebnostni analizi edinega "preživelega" iz bitke z "Italijani". Pod drobnogled so spet vzeli Franca Murna in njegovo življenje z ženo.

V začetku oktobra 1840 je bilo več ali manj jasno, da si sodišče od "italijanske naveze" ne more obetati rešitve primera. Zidarji so popolnoma potrdili dell' Aquovo pripoved, osumljenec sam pa je dajal prej vtis žrtve kot morilec³⁵; svoje je pridala tudi izjava enega izmed zidarjev (Giuseppeja Daneluttija)³⁶, ki je svojo skrb za primerno obnašanje svojih ljudi (bil je polir) utemeljil s tem, da mu je veliko do tega, "da so na dobrem glasu, posebno še zato, ker jim tukajšnji ljudje radi pripisujejo vse najslabše". Prav slednje pa je ključnega pomena za razumevanje primera Murn!³⁷

V soglasju z graškim sodiščem (to sodišče je usmerjalo preiskavo in pomagalo najprej preboldskemu, kasneje pa v tej zadevi še ojestriškemu sodišču) je preboldsko zadnje dni decembra 1840 sprožilo preiskavo zoper Franca Murna, ki so ga osumili umora in obrekovanja (lažnive obdolžitve)³⁸.

29. januarja 1841 so Antonia dell' Aquo (tega so na intervencijo graškega sodišča že v začetku oktobra izpustili, da se je lahko vrnil na delo) obvestili, da je sodišče v Preboldu v zadevi Murn ustavilo preiskavo zoper njega ter ga povprašali po odškodnini, ki jo od tožnika zahteva za čas, prebit v ječi. Dell' Aqua je svojo zahtevo (80 gld za sramoto ter po 1 gld dnevno za izgubo zaslužka - skupaj 168 gld za čas od 6. 7. do 1.10.1840) utemeljil z dejstvom, da najboljši zidarji v Preboldu zaslužijo tudi do 1 gld 20 krajevarjev dnevno³⁹. Več kot teden dni prej (21.1.1841) sta preboldski sodnik Sirk in sodni sluga Omerzu "v interesu javne varnosti"⁴⁰ aretirala Franca Murna in v njegovi hiši v Grajski vasi izvedla preiskavo, ki pa ni obrodila sadov.

S to aretacijo se je začel dolg zaključni del preiskave o umoru v Murnovi gostilni, ki pa ga je preboldsko gosposkiško sodišče sklenilo prepustiti ojestriškemu menda zaradi bližine bivališč prič (teh je bilo največ iz Grajske vasi). Neuradno pa lahko zapišemo, da polletno eapljanje na mestu in trimesečni zapor po krivem obdolženega pri selitvi preiskave nista odigrala majhne vloge⁴¹.

V ojestriški zapor so morali preseliti tudi osumljenca, ki je ob tem izgubil živce ter "psoval nepravične zakone", zato pa si prislužil šest udarcev s palico (potem ko je zdravnik ugotovil, da njegovo zdravstveno stanje to dovoljuje)⁴². Sam odhod v ječo je Murn prenesel precej stoično. Rihtarja Šlandra je namreč pooblastil, naj v njegovem imenu plača davek in pazi na njegovo posestvo ter po potrebi odproda ogrožene premičnine (verjetno zaloge). Sodišče je seveda skrbelo predvsem to, da s tovrstnimi prodajami ne bi oškodoval številnih upnikov.

Mogočno kolesje preiskovalnega aparata se je lahko vnovič premaknilo in v svoje gibanje uklenilo novo žrtev - krčmarja Franca Murna.

Ojestriškemu sodišču se je Murn na prvem zaslišanju izčrpno predstavil - njegov oče je umrl že pred 25 leti, mati pa je tedaj živela pri njegovi sestri Heleni Cukala, poleg nje je imel še eno sestro v Braslovčah. Dotlej je bil kaznovan samo enkrat - na Opčinah pri Trstu so ga ujeli pri tihotapljenju in ga za dva meseca vtaknili v tržaški zapor, ker ni mogel plačati kazni (sam je trdil, da se je v zaporu naučil italijansko, kar so kasneje označili kot laž). Med zaslišanjem je omenil tudi svojo tedaj šestletno nezakonsko hčer Nežo, ki je živela pri gostilničarju Tepkerju, bila pa je plod njegovega razmerja z Nežo Marine. Zaslihanje⁴³ nam razkrije tudi Murnovo premoženje, ki bi ga težko imeli za "neznatno". Že pred svojo poroko z Jedrt je namreč kupil kmetijo v Grajski vasi, za binkosti 1839 pa je za tri leta najel še gostilno v Trnavi (za kmetijo je skrbela sosedka).

Gmotni položaj Franca Murna se je s poroko z Jedrt še popravil. Šlo je za poročno pogodbo, po kateri je moral Jedrtin brat Boštjan Stamol izplačati mladoporočencema 150 gld⁴⁴. Verjetno je Murn to poroko na daljavo (z nevesto sta se prvič srečala malo pred poroko) izpeljal kot poslovno transakcijo (Jedrt je bila ob poroki stara že 28 let), ki naj bi mu pomagala pokriti številne dolgove, o katerih pred poroko svoji bodoči ženi ni ničesar povedal⁴⁵.

³⁵ dA, 40.

³⁶ dA, 57.

³⁷ O odnosu do tujcev primerjaj: Bernd Roeck, *Außenseiter, Randgruppen, Minderheiten. Fremde im Deutschland der frühen Neuzeit*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1993, str. 81-105.

³⁸ dA, 90.

³⁹ dA, 93.

⁴⁰ dA, 91.

⁴¹ dA, 92.

⁴² dA, 99.

⁴³ M, 5.

⁴⁴ M, 43.

⁴⁵ M, 48.

Zamolčani dolgovi, ki so požrli Jedrtino doto, ter punčka iz predhodne zveze Franca Murna in Neže Marinc - vse to je kakor grozeča senca morilo vzdušje med zakoncema. Jedrt je svoj bes nad brezizhodnostjo zveze kazala predvsem kot ogorčenje nad močvco zapravljenosti, precej bolj pa jo je verjetno peklilo dejstvo, da v njunem zakonu niti po skoraj štirih letih ni bilo otrok. Jedrt je prvo grenkobo ob dejstvu, da je po triletni zvezi Murna in Neže (Neža je kljub otroku odklonila poroko in odšla za deklo v Grajsko vas) kot nekakšna rezerva "*vsokočila*" na njeno mesto, še lahko premagovala (zlasti po Nežini smrti), težje pa je prenašala navzočnost njunega otroka. Franc Murn je namreč hčeri namenjal najnežnejšo skrb in najlepšo plat svojega značaja. Že med Nežino boleznijo je Murn (tedaj že poročen) odpeljal otroka k sebi in s tem povzročil prvi resnejši konflikt z ženo. Jedrt je Murna tedaj celo za mesec dni zapustila in odšla k sestri v Zgornje Grušovje. Nežina sestra⁴⁶ je o tem obdobju povedala, da je Murn za hčerko izredno lepo skrbel, s svojih poti ji je prinašal različne malenkosti in se veliko ukvarjal z njo. Punčka je bila sicer videti precej zanemarjena in umazana, kljub temu pa dobro hranjena.

Praske med zakoncema zaradi otroka seveda niso ostale skrite. Nežina sestra Helena je za malo medtem mrzlično iskala prijaznejši dom in ga pri Tepkerju, gostilničarju brez otrok, tudi našla. "*Posvojitev*" sta uredili ženski sami (Helena in Tepkerjeva žena), Tepker pa sprva niti ni vedel, kdo je deklinin oče⁴⁷.

Murn je hčerko večkrat obiskal in ji nosil igrače in sladkarije, nekoč⁴⁸ pa je Tepkerjevima poočital, da ni prav, če je otrok pri njiju, saj ima sam dovolj denarja, da ga lahko vzdržuje. Tepkerjeva mu je bila punčko sicer takoj pripravljena izročiti, Murn pa se je verjetno prestrašil ženine reakcije ob otrokovi vrnitvi in je hčerko pustil pri rejnikih.

Pričevanja, ki so sodniku (na ostriškem sodišču je zadevo prevzel Anton Vincenc Perko) predstavila tudi bolj človeški in nežnejši portret osumljenca, predvsem pa šokantno pričevanje Vincenca Hojnika iz Ločice, so spet dodobra zapletli klobčič, ki se je polagoma že začel razpletati.

Glavni igralci primera Murn so za nekaj časa postali spet Italijani - zidarji, ki so jeseni 1840 gradili in popravljali mostove na Savinji v okolici Šempetra. Italijani so bili nastanjeni po številnih hišah in gostilnah, kjer so prebivali tudi svoj prosti čas in puščali težko prislužene krajcarje. Nekaj zidarjev je

vzel pod stroho tudi Vincenc Hojnik, mesar in gostilničar v Ločici, ki je nekega popoldneva od enega izmed njih slišal pretresljivo priznanje⁴⁹.

Italijani so se tistega popoldneva zbrali v njegovi točilnici, pili ter igrali karte in "*igro s prsti*", kot je moro opisal Hojnik. Kot se rado zgodi, je med hazarderji prišlo do prepira, eden izmed njih je besno zapustil omizje ter poklical birta na stran. Na samem mu je nato v slovenščini potožil čez svoja soigralca, ki da nista vredna drugega, kot da bi ju zaprli, saj sta to prav tista "*dua, kira so bli sraun, ko so Wabo saklal*".

Hojnikovo pričevanje je razblinilo že precej utemeljen sum, ki bi zadostoval za to, da bi zaradi umora svoje žene šel na hladno Murn sam. Murnova zgodba je naenkrat spet dobila kritje. Sodišče je Hojnika seveda najprej "*pretipalo*". Od vaških starešin iz Ločice so izvedeli, da sta Hojnika sicer prepirljiva, da se med sabo tudi stepeta in da je bil Vincenc zaradi dolgov v Novem Celju že zaprt, vseeno pa nimata motiva za laž. To je pomenilo, da mora sodišče vzeti resno tudi njegov namig o čudnem priznanju. "*Tscherian*" (tako se je pisal Hojnikov informator) naj bi sicer "*priznanje*" že preklicel in Hojnika poprosil, naj njegove zgodbe ne pove gosposki. Vendar se je sodišče vseeno odločilo za nadaljevanje preiskave. Cereana (to je bil vzdevek zidarja Antonia Daneluttija) so končno odkrili v Ljubljani, mu plačali pot in nastanitev ter ga soočili s Hojnikovima. Soočenje seveda ni premaknilo stvari - obe strani sta vztrajali pri svojem, Italijan pa kar ni mogel razumeti, da ga Hojnik, pri katerem je stanoval in pri njem pustil marsikak krajcar, dolži tako hudih stvari⁵⁰.

V zvezi z italijanskimi zidarji so zaslišali tudi Soretove⁵¹, ki so jeseni 1840 sprejeli na stanovanje 10 do 12 teh delavcev. Jakob Sore je povedal, da je na noč umora pozno prikolovratil v sobo, kjer so spali domači, nek Italijan, ki je tedaj stanoval pri njih, se meni nič tebi nič zleknil po klopi in zaspal, zjutraj pa je še pred njimi vstal in odšel na delo. Jakobu, ki ga je sodišče označilo kot zaostalega, se nočni gost ni zdel posebno sumljiv, saj je "*samo prišel in se spravil spat*". Zgodbo svojega očeta je potrdila tudi hči Marija in dodala, da sta se oče in mati vrnila tistega dne domov v spremstvu nekega Italijana, ki je še pred večerom odšel. Zanimivo je, da je Marija odklonila prisego, saj zaradi nekega Italijana "*noče zastaviti svoje duše*".

46 M, 43.
47 M, 40.
48 M, 64.

49 M, 56.
50 M, 108.
51 M, 99.

Stvar je razjasnil šele Murn sam, ki Cereana na soočenju ni spoznal in s tem omajal verjetnost Hojnikove zgodbe o njegovi sokrivdi.

Namesto različnih bolj ali manj čudnih "italijanskih zgodb" je za resnični preobrat poskrbela sosedka Lucija Šlander⁵². Ta je med svojim ponovnim zaslišanjem skoraj leto dni po umoru (7.6.1842) povedala (bila je med ženskami, ki jih je Šlander pripeljal, da bi uredile pokojnico), da je v usodni noči pred vrati Murnove gostilne našla več koščkov vrvi (med njimi enega okrvavljenega), ki jih je iz studa vrgla stran. Ocvirkovka je - kot že rečeno - svojo najdbo uhana že prej zaupala zasliševalcem. Šlanderova, ki jo je k pričanju nagovoril njen spovednik, je tako nevede utemeljila tudi pričevanji obeh medicinskih izvedencev (Neckermanna in Auchmanna), ki sta se strinjala v tem, da je bila Jedrt Murn zabodena nekje drugje kot ob uti in v drugačnem položaju (našli so jo sedečo); njene poškodbe pa naj bi ji onemogočile plazenje in se zato seveda ne bi mogla premakniti sama. Uhan, ki ga je sosedka našla na pragu, čudno razmazana kri na klopi, močno okrvavljena Murnova levica (obenem pa nobenega madeža na površniku) - vse to je preiskovalce končno potrdilo v sumu, da Jedrt Murn niso umorili Italijani.

Sredi junija 1842 (14.6.)⁵³ je ojstriški sodnik Perko napisal spremni dopis k preiskovalnim aktom Franca Murna, ki so graškemu sodišču služili kot opora pri izreku sodbe. Sodbe žal ne poznamo (med akti zadev dell' Aqua - Murn v AF Ojstrica v ZAC je namreč ni), verjetno tiči med številnimi drugimi kje v graškem arhivu, sicer pa za našo zgodbo tudi ni kdove kako pomembna.

Pomembnejši je mehanizem, zaplet, ki je do nje privedel in ki sem ga skušal poenostavljeno pričarati v tem sestavku. Ljudje se namreč morbidno naslanjajo ob tovrstnih zgodbah in usodah, s katerimi nas dandanes zasipavajo časopisi in elektronski mediji (zlasti televizija - umori v barvah). Neposvečenim nam preostaja le "konzumiranje" informacij iz druge roke, sami zapisniki, rekonstrukcije in zaslišanja pa so nam (hvalabogu) običajno nedosegljivi. Kaj lepšega bi torej lahko izbral za okvir svoje zgodbe kot umor v odmaknjeni obcestni krčmi?

S pisanjem o umoru Jedrt Murn sem seveda hotel še kaj več kot "informirati" o samem dogodku. Predvsem sem nameraval opozoriti na pomembno noto preiskave tega primera - na iskanje krivca "zunaj". Ta "zunaj" predstavljajo v zgodbi italijanski zidarji - sumničava srenja, privezana na zemljo in svojo bližnjo okolico jih v hipu stigmatizira (klateži,

nepridipravi) in v njih išče in tudi najde krivce za vsak nezaželjen dogodek. "Domači" so pri roki za hitre aretacije (tudi za tiste brez razloga), za odstranjevanje vsega, kar prihaja od zunaj in moti ali celo ogroža utečen tok stvari. Druga pomembna značilnost je Murnova jekill-hydovska dvojnost ljubečega očeta, potrpežljivega moža (nekaj prič je videlo v njem žrtev Jedrtine gospodovalnosti) na eni ter okrutneža in ženskarja na drugi strani. Franc Murn je prav zaradi te človeške večplastnosti skorajda simpatičen (izhod iz neznosnega življenja in odtujenosti v zakonu je pač poiskal na nedopusten način; z odstranitvijo žene pa je postavil temelj novemu življenju z otrokom in mogoče popustljivejšo družico). Za razliko od tega je resnična žrtev tega procesa Antonio dell' Aqua kljub dokazani nedolžnosti še vedno sumljiv. Njegove sonarodnjake in sodelavce še dve leti pozneje iščejo po Kranjskem in Furlaniji (Danelutto/Cereano), saj še vedno niso čisto prepričani, če kateri izmed njih le ni TISTI ali eden izmed TISTI, ki so nekega julijskega večera potrkali na vrata gostilnice ob glavni cesti med Dunajem in Trstom.

Zusammenfassung

Di zwoa san dabei gwes'n, wie's dös Weib d'erschlog'n ham

Das Verbrechen aus dem Gasthaus an der Haupthandelsstraße zwischen Wien und Triest

Kurz nach Mitternacht am 6. Juli 1840 stürzte der Gastwirt Franc Murn aus Trnava blutüberströmt ins Wirtshaus des Anton Šlander im Grajska vas und sagte zu den Anwesenden: "Jesus, die Italiener hätten mich fast umgebracht, wahrscheinlich haben sie in zwischen meine Frau umgebracht, um Gottes Willen, kommt und helft!" Die Einheimischen machten sich unter der Führung von Šlander auf den Weg zu Murns Gasthaus und versahen sich unterwegs reichlich mit Latten aus den Zäunen am Wegesrand. Bei der Gartenlaube vor dem Gasthaus fanden sie Jedrt Murn vornübergebeugt, in sitzender Stellung - sie gab kein Lebenszeichen von sich; im Gasthaus selbst bot sich ihnen die totale Verwüstung. Gleich auf den ersten Blick erschien Murns Aussage, seine Frau sei von Italienern, die am Abend im Wirtshaus gesessen und getrunken hätten und dann plötzlich mit Knotenstöcken auf sie losgegangen seien, ermordet worden, als die Wahrheit. Deshalb verhafteten die Behörden schnell den italienischen Arbeiter Antonio dell' Aqua, der mit seinen Landsleuten als Bauarbeiter auf der Baustelle der Prebolder Textilfabrik angestellt war, und versuchten seine Helfershelfer zu ermitteln. (Letzteres war natürlich schwierig, denn nach Murns

⁵² M, 117.

⁵³ M, 118.

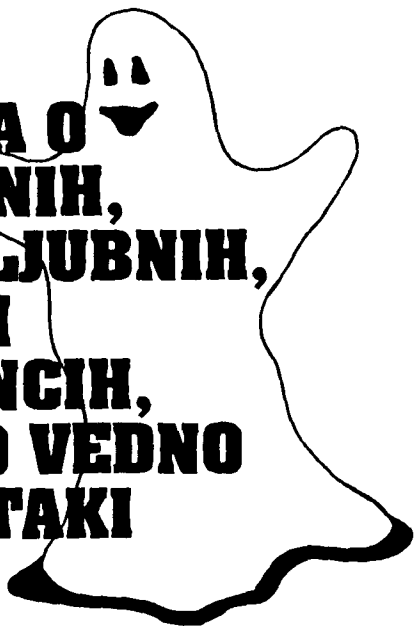
Ansicht ähnelten sich ohnehin alle Italiener in ihrer Physiognomie).

In der Untersuchung des Falles stellte es sich jedoch immer deutlicher heraus, daß Murn sich die ganze Geschichte ausgedacht hatte. Er konnte nämlich vor Gericht die Gründe für den Überfall nicht erklären (denn es war ja während des Trinkgelages zwischen den Italienern und ihm zu keiner Auseinandersetzung gekommen), und auch sein Verdacht, es habe sich wahrscheinlich um einen Raubüberfall gehandelt, hatte nicht das rechte Gewicht, denn die mutmaßlichen Täter hatten nichts aus dem Gasthaus entwendet (es fehlte lediglich ein Messer, das zum Bratenschneiden verwendet wurde und mit dem Jedrt Murn ermordet worden war). Im Lauf der Untersuchung, in der zahlreiche Zeugen vernommen wurden, wurde es den Richtern immer klarer, daß der arme italienische Bauarbeiter Antonio dell' Aqua in die Murnsche Geschichte durch einen unglücklichen Zufall hineingeraten war (einmal hatte er im Murnschen Gasthaus gesessen und getrunken und auf seiner Harmonika gespielt, wodurch er dem Wirt aus Trnava im Gedächtnis geblieben war und so von der Baustelle weg geradewegs im Prebolder Gefängnis gelandet war). Die Untersuchungsrichter waren immer mehr der Überzeugung, daß Franc Murn selber seine Frau ermordet hatte, denn - laut Zeugenaussagen - hatte er sich mit ihr nicht gerade im besten Einvernehmen befunden. (Nach Ansicht der Nachbarn war Murns kinderlose Ehe mit Jedrt offenbar nicht gerade glücklich, Murn war ein streitsüchtiger und grober Mann, der regelmäßig über die Stränge schlug). Das Prebolder Gericht teilte dem Grazer Gericht in einer besonderen Schrift vertraulich mit, daß die Untersuchung gegen Antonio dell' Aqua in eine Sackgasse geraten sei und sich dagegen die Beweise gegen Franc Murn häuften. Anfang Oktober 1840 war es mehr oder weniger klar, daß sich das Gericht von der "italienischen Seilschaft" keine Lösung des Falls versprechen konnte. Die italienischen Bauarbeiter bestätigten nämlich Aquas Geschichte, und der Verdächtige selber machte eher den Eindruck eines Opfers als den eines Mörders. Das Ihre trug auch die Aussage des Vorarbeiters der Bauarbeiter, Guiseppe Danelutti, bei, der seine Bemühung um ein vorbildliches Betragen seiner Leute damit begründete, daß es für ihn wichtig sei, "in gutem Ruf zu stehen, allein schon deshalb, weil ihnen die Hiesigen gern alles Schlechte zuschrieben" - ein Satz, der für das Verständnis des Falles Murn ausschlaggebend ist. Deshalb entließ das Prebolder Gericht schon Ende Oktober 1840 dell' Aqua aus der Haft, veranlaßte Ende Dezember die Untersuchung gegen Franc Murn (er wurde des Mordes und falscher Anklage beschuldigt) und

verhaftete ihn drei Wochen später "im Interesse der öffentlichen Sicherheit". Mit dieser Verhaftung begann der entscheidende Teil der Untersuchung des Mordfalles im Murnschen Gasthaus. Das mächtige Rad des Untersuchungsapparates drehte sich von neuem und erfaßte ein neues Opfer - den Gastwirt Franc Murn. In der Untersuchung wurde klar, daß Franc Murn ausreichende Motive für den Mord an seiner Frau gehabt hatte. Seine Beziehung zu ihr war schon seit der Hochzeit außergewöhnlich schlecht gewesen, denn er hatte ihr seine hohe Verschuldung verschwiegen, und er hatte ein uneheliches Kind, Neža (die Frucht eines Verhältnisses mit Neža Marinc), das beim Gastwirt Tepker lebte. All das vergiftete die Atmosphäre zwischen den Eheleuten. Obwohl einige Zeugenaussagen auch ein menschlicheres und milderer Bild des Verdächtigten zeichnen (mehrere Zeugen sagten aus, Murn Sorge außergewöhnlich gut für seine uneheliche Tochter Neža, er bringe ihr Spielsachen und Süßigkeiten), sprachen alle Indizien dafür, daß Murn selbst seine Frau ermordet habe. Doch kurz vor Abschluß der Untersuchung verkomplizierte sich die Angelegenheit noch einmal, und die zentralen Figuren wurden wieder die italienischen Bauarbeiter. Einer der Zeugen, Vincenc Hojnik, Metzger und Wirt in Ločica, erzählte nämlich, daß die italienischen Bauarbeiter sich vor einigen Tagen in seinem Gasthaus beim Kartenspielen untereinander in Streit geraten seien und einer von ihnen sich beim Wirt über seine beiden Mitspieler beschwert habe, daß diese nichts anderes verdient hätten als eingesperrt zu werden, denn das seien "di zwoa, was dabei gwes'n san, wie's dös Weib d'erschlag'n ham". Durch Hojniks Zeugnis wurde Murns Geschichte wieder etwas glaubwürdiger, und das Gericht befand sich wiederum in einer Sackgasse. Dennoch zeigten neuerliche Verhöre der italienischen Bauarbeiter und der Nachbarn klar, daß Jedrt Murn nicht von den Italienern ermordet worden war. Mitte Juni 1842 schrieb der Richter Perko ein Begleitschreiben zu den Untersuchungsakten Franc Murns, die dem Grazer Gericht als Stütze bei der Urteilsfindung dienten. Das Urteil kennen wir leider nicht, es ist aber für unsere Geschichte auch nicht wer weiß wie wichtig. Wichtiger ist der Mechanismus, die Verwicklung, die sie erst möglich gemacht hat, sowie die dauernde Suche nach dem Täter unter den Fremden - den italienischen Bauarbeitern, die von einer argwöhnischen, fest mit ihrem Boden verwachsenen Dorfgemeinschaft im Handumdrehen stigmatisiert werden (Landstreicher, Tunichtgute) und bei denen auch immer die Schuldigen für jeden unliebsamen Vorfall gesucht werden.

Anton Šepetavc

PRIDIGA O PRIJAZNIH, GOSTOLJUBNIH, DOBRIH SLOVENCIH, KI NISO VEDNO (BILI) TAKI

"Lubi Slovenci! Vom inu nom je vedejoč, de..."

(Primož Trubar)

Na začetku je bil Bog, potem je bil človek. Potem so bili ljudje. In plemena in ljudstva. Narodi in nacije.

Nato so prišli nacionalisti, šovinisti, rasisti...in poselili so obliče zemlje.

Tudi deželo na sončni strani Alp?

"Zdaj meni naprej pride ena lepa historija, katera ravnu semkaj dobru se rajma..."

(Janez Svetokriški)

V letu Gospodovem 1801, ko so bili turisti še jako redke prikazni - in so bili sploh vsi taki tiči bolj kot turisti v pravem pomenu besede avanturisti -, si je Johann Gottfried Seume¹ sklenil malce pretegniti krake. Prusak (tako bi ga imenoval Janez Trdina) si je odmeril krepko pokoro²; od Leipziga do Sirakuz jo je vsekal kar na nožni pogon.

Na poti, ki bi jo težko zmogli celo najbolj utrjeni sodobni superultramaratonci - pa četudi bi hormone jedli z žličko -, je železni Johann doživel vruga in pol. No, tega vruga in pol so mu v glavnem zagodli

¹ J. G. Seume, *Spaziergang nach Syrakus*, Bruckman München, 1962, str. 56-57.

² Tudi Slavenci sma imeli nekaj takih "hodcev", pa ne iz znanstvenih ali kakšnih drugih višjih razlagav, pač pa iz finančnih. Eden takih je bil Levstik, ki o njem beremo: "V cesarski prestalnici pa mu je kljub skramnemu življenju kmalu zmanjkalo denarja in tako se je že po nekaj mesecih peš adpravil na Kranjsko..." Glej: Matjaž Kmecl, Fran Levstik, v: *Znameniti Slovenci*, Ljubljana 1987, str. 58.

naši mili predniki. "Kaveljca in korenino", ki je bil tako žejen, da ni vedel, kaj bi jedel; lačen pa tako, da mu na pragu noči nikakor ni moglo priti na misel, kam bi prislonil svoj spanec (mošnje je imel seveda v vseh ozirih polno!), so v Šentožboltu pod Trojanami sprejeli kot lisica ježa. V svojih popotnih spominih je svoje bližnje srečanje tretje vrste s tamkajšnjim jako prijaznim gostilničarjem popisal takole³:

"Gostilničar... je bil zgleden primer neotesanosti in je imel to čast, da je bil na celem mojem potovanju edini te vrste: vsi ostali so bili namreč znosnejši. Vstopil sem in odložil svojo popotno malho... 'Kaj hoč'jo gospod?' me je vprašal precej tolst, krepak možak, ki je bil podoben komornemu strežaju predsednika italijanske pisarne na Dunaju, tako popolno je govoril svoj jezik in dialekt... 'Kaj hoč'jo gospod?' Nekoliko sem se mu približal in dejal: 'Jesti, piti in spati'. - 'Prvo bo šlo, drugo pa ne'. - 'Zakaj ne? Ali ni tukaj gostilna?' - 'Za vas že ne'. - 'Za koga pa potem?' - 'Za druge, poštene ljudi'. - 'Najbrž sem tudi jaz pošten človek'. - 'To me ne briga'. - 'Toda znočilo se je in ne morem nadaljevati poti, torej bom moral ostati tukaj', sem rekel nekoliko bolj odločno. Debeluha je pograbila jeza in togotno je stisnil obe pesti... 'Naj se gospod nikar ne obotavlja in naj se 'spoka'; ali pa bom poklical svoje hlapce; tako se bo vse hitro končalo'. Jezno je pokazal proti vratom in odšel ven. Ko je bil zunaj, sem se obrnil k mladeniču, za katerega se je zdelo, da je krčmarjev sin ter ga vljudno pobaral, kaj je vzrok takšnemu ravnanju. Ni mi odgovoril. Rekel sem, če mi ne zaupajo, da lahko shranijo moje stvari, mojo mošnjo, uro, potni list in beležnico. Takrat pa mi je plaho odvrnil, da je gospodar ves divji in da bo pri tem, kar je rekel, tudi ostalo. Tedaj se je ponovno vrnil debeluh. 'Ali se še niste pobrali?' - 'Toda, dragi gospod, zunaj je noč; zelo sem utrujen in zunaj je mraz'. - 'Me nič ne briga'. - 'Ali ni v bližini nobene druge gostilne?' - 'Boš že kakšno našel'. - 'Ali spet takšno?' - 'Nehajte modrovati in poberite se!' - 'Tu je moj potni list iz dunajske državne pisarne'. - 'Arne, kaj!' je hudo razkačen zakričal in nespoštljivo dejal: 'Poserjem se na to!' Kaj naj bi torej storil? Pretapa nisem smel izzivati, saj bi, kljub temu, da sem imel pri sebi težko premagljivo gorjačo, zavoljo svoje humanosti zagotovo prejel udarce... In še nekaj. Človek je bil v Šentožboltu cesar in papež v eni osebi. Silno previdno sem vzel svojo popotno torbo in odšel skozi vrata. Ali ni bil to poučen, estetski dialog?"

³ J. G. Seume, n. d., str. 56-57.

Vendar pa vrli pešak nikakor ni bil edini, ki je v deželi na sončni strani Alp srečeval take papeže in cesarje, z njimi užival v estetskih dialogih in doživiljal usodo psa v cerkvi. To nič vzpodbudno ugotovitev (kajpak s stališča stereotipnega prepričanja, da smo Slovenci menda eden najgostoljubnejših in najprijaznejših narodov na svetu, zato pa kot ustvarjeni za "delanje" turističnih milijonov) nam nekaj desetletij kasneje jasno potrjuje članek iz znamenitih Novic, ki v njem že v naslovu beremo milo prošnjo: "*Kerčmarji! bodite priljudni in postrežni!*"⁴

V pridržno obarvanem članku seveda ne gre le za turistično opombo à la Milenko Šober. V jedru namreč srečamo še en prav neroden eksempl, ki nam slovensko "*priljudnost in postrežnost*" spet prikazuje s tiste manj simpatične, mračnejše plati. E. H. Costa je "*resnično pergodbo, ki se je pred nekaj časom nedelječ od nas pripetila*", opisal takole:

"Neki popotnik se pripelje s svojo ženo in svojimi otroci o poldan v neko gostilnico (kerčmo) na veliki cesti, kjer je tudi pošta. Dve ženski ste, ko de bi bile nore, po mostovžu semterije ferkale, brez de bi jima mar bilo poprašati, kaj de popotniki žele. Ko imenovan popotnik vidi pri čem de je, popraša bližno ferkuljo, če bo dobil kaj kosila za-se in za svojo družino? 'Njih pa že nimamo kajta pedinati' - mu ena memo njega skakljaje ošabno pol nemško pol po slovensko odgovori - 'lih kar bo ajlbogen tukej'. Kaj je bilo našimu dragimu popotniku družiga storiti, kakor se od teh zarobljenih ljudi naprej podati in v drugi kerčmi kosila iskati. Tode tudi tukaj se mu ni boljši godila, ker tudi tukej ni bilo nič za kosilo in ker se kerčmarici za drage denarje ni poljubilo. Popotnikam kaki dve piški zaklati, od katerih jih je bilo polno dvoriše. Pri priči dojde neki drugi popotnik, kteri, ker vidi, de se tukej tudi za gotov denar nič ne dobi, jo urno naprej pobriše. - Lačni otroci pa prosijo neprenehama kosila, kosila! Kaj je tedaj našimu popotniku storiti? On vidi v bližni hiši, gostilnici nasproti, po mestno oblečeniga moža z Prijaznim obrazam sedeti. 'Sila kola lomi', si misli, ter se pod okno prijaznega moža poda, kterimu svojo zadrego toži in ga poprosi, ali bi ne bilo mogoče pri njem kaj kosila za svoje otroke dobiti? Prijazni mož usliši prošnjo našiga popotnika in ukaže urno pod košatim drevesam na vertu kosilo napraviti, ktero je od urne kuharice kmalo napravljeno bilo in našim Popotnikam prav dobro dišalo. Po dokončanim kosilu stopi praznično oblečeni gostivnik k svojim gostam pod zeleno drevo ma vert - in kdo - kaj mislite ljubi bravci! de je bil? Gospod fajmošter tega kraja so bili, ki so se popotnikov usmilili in jim dobriga kosila

dali! Z hvaležnim sercam so popotniki po kosilu od častitljiviga gospoda fajmoštra slovo vzeli in se zadovoljni od ondod podali"⁵.

Že res, da so častitljivi gospod fajmošter vsaj v tem "*eksempelnu*" rešili slovensko "*priljudnost in postrežnost*", a kaj ko je takih eksemplov in historij v bukvicah "*iz prejšnjih in zdanjih dob*" mogoče najti kar nekaj⁶.

Potemtakem - nam prišepetava logika - je z našim avtostereotipom vendar nekaj narobe! Če verjamemo, da smo čisti, lepi in dobri, ko brskamo po svoji zgodovini pa spoznavamo, da smo v resnici (tudi) umazani, grdi in zli, je nekaj narobe!

Možnosti za razlago sta kajpak dve. Ali so vsi tile packi o nas grdo lagali ali pa - lažc naš avtostereotip. Pravijo, da je najboljšje zdravilo za domišljavost ogledalo, toda kaj ko avtostereotip ni ogledalo, pač pa - če povemo po filozofsko - domišljavost sama. Zato pa je sleherni avtostereotip, ne le slovenski, zgolj množica vrlin in čednosti, parada presežnikov, za slabosti in napake pa je redoma gluhi in slepi.

Recimo po domače, preprosto. Vsak o sebi misli vse najboljše. Če torej nekoliko zaobrnemo Twainovo misel, ugotovimo, da smo si v tem vsi ljudje in vsi narodi tega sveta podobni kot jajce jajcu; vsi smo kakor luna: vedno kažemo svetlejšo stran.

Tudi Slovenci.

Zato pa je ta pridiga, ki smo se je lotili, tvegano, nerodno opravilo. Zaletavati se v "*čednosti doline šentflorjanske*", brskati po narodovi duši, je, kot hoteti na luno. Mimogrede te lahko obtožijo, da te luna trka in te povprašajo, zakaj vendar siliš nánjo, ko pa si že za njó.

Ampak v tem je poslanstvo poštenega pridigarja, v tem je prekletstvo slehernega raziskovalnega početja. Lux veritatis, ljubi Slovenci, pač ni kar iz trte zvita metafora! Že od nekdaj in vedno znova je skrivnostna sila, ki hoče prodreti v neznano, zamolčano, onstran. In osvetliti, kar je mračno.

Dva eksempla naše zgodbe, ki se polagoma spodenja, sta dovolj mračna, da podvomimo v svetniško

5 Costa sicer svoj članek po pridržno zaključuje: "*Prav serčno želimo, de bi se nikjer tacihi prigodb ne slišalo več in de bi taki deželski kerčmarji vender enkrat razumeli, de je postrežljivost in priljudnost pri vsaki gostarii perva reč, in de si vsak kerčmar sam sebi škoduje, če popotnikov prijazno ne sprejema in jim priljudno ne streže. Tudi tega jih moramo opomniti, de nej nikar ne mislijo, de le berači peš hodijo; bogati gospodje in naravoslovci so dostikrat pešči, de zamorejo deželo bolj natanko ogledovati...*"

6 Nekaj podobnega pripoveduje tudi Valvasor o svojem obisku v Bitnjah. Prim. Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951, str. 21-22.

⁴ Članek je izšel v Novicah leta 1845, str. 107.

avreolo slovenskega avtostereotipa. Kažeta namreč globoko nezaupljivost, nepriljudnost, neprijaznost, da, celo sovraštvo do tujcev. Prav zato sta odlično izhodišče za naše razmišljanje o "učinkih in o vzrokih" v tem - če bi se cinično naslonili na znamenitega mojstra Panglossa iz Voltairjevega Kandida - najboljšem vseh možnih svetov, ki je vse bolj podoben Noetovi barki: malo ljudi, pa veliko živine.

Ampak postavimo piko na i, vprašajmo se: Slovenci - sovražniki tujcev in tujega? Šovinisti, nacionalisti, rasisti? Da ali ne?

Pobrskejmo po gnoju

Kako je (bilo) s sindromom tujstva - kot ta, po mnenju nekaterih strokovnjakov, (socio)logičen pojav imenujemo⁷ - v deželi na sončni strani Alp, je pravzaprav vznemirljivo spraševanje o tisti drugi, mračnejši plati naše narodne biti, je spraševanje o koreninah strahu (Matjaž Kmecl bi dejal: "prestrašenega sovraštva")⁸ do tujcev. Da je to in takšno sovraštvo obstajalo in da ga danes nikakor ni manj kot včeraj, namreč ni nobena skrivnost.

Ampak vzroki zanj so (če seveda odmislimo politično-zgodovinske, kulturne in še kakšne druge eksplcitne dejavnike) zaviti v tančico genetskega praspomina. Zategadelj je utopično verjeti, da je stvari mogoče kar tako priti do dna. Tujstvo je namreč sila zapleten in mnogoplasten pojav. Na Slovenskem, kjer se že od nekdaj srečujemo ne le z nacionalnim, ampak tudi s pokrajinskim in elitnim (elitističnim), pa sploh. Jasno je torej, da je tujstvo mogoče kvečjemu objektivno opisovati, nikakor pa ne predalčkasto razčlenjevati ali celo sprenevedavo zagovarjati.

S kakšno tezo, na primer, o genetični dedni poškodbi. Ali z besedičenjem o "prirojenosti" strahu (in sovraštva) do tujcev⁹:

Naj povemo drugače. Brskati po gnoju (ki je po Kosovelu zlato, no ja!), je za kokoši očitno zanimiv posel: marsikakšna glista se najde, celo kakšno neprebavljeno drekasto zmo, ampak za resno razmišljanje, kot želi biti tole, je govoriti o usojeni iracionalnosti in prikimavati meglenim "biologis-

tično-kulturističnim teorijam"¹⁰, le preveč. Povezovati plašljivost dojenčka (kajpak tudi slovenskega) s strahom do tujca - pa naj si gre za črnega ali belega, krščenega ali takega s partijsko knjižico, Kreza ali Mico Kovačevo - je hoja po tankem ledu. Prav kakor graditi veleumne sklepe na podlagi splošno znane in dokazane nestrpnosti nekaterih živali do drugih¹¹ (recimo, psa in mačke) ali dejstva, da - na primer - rjave štajerske nesnice žive ne prenesejo belih brojlerjev, ki jih - bogve, če le zato, ker so beli? - znajo sključiti do smrti.

Če verjamemo, da človek vendarle ni žival, moramo tovrstne teorije kratkoma zavrniti. Pa čeprav nam ob tem prihajajo na um besedne zveze, kot sta "črna ovca" ali "bela vrana", ki v mnogih jezikih - tudi v našem - pomenita nezaželeno drugačnost in izjemnost.

Nestrpnost in sovraštvo do vsega tujega je vendarle mogoče razložiti bolj enostavno. Vse na tem božjem svetu je pač po hamletovsko urejeno: biti ali ne biti se sklada z veliko ali majhno, debelo ali tanko, toplo ali mrzlo, dobro ali slabo in kajpak tudi z domače in tuje.

To je dobro, pošteno...gostoljubno, milo ljudstvo...

Povsem naravno je, da vsakdo ljubi najbolj svoje, da ima svoje, domače za boljše¹². To je zdrav patriotizem, kakršnega srečujemo pri vseh narodih tega sveta, pač v smislu: tujega nočemo, svojega ne damo. Ne gre torej za bolno tekmovalnost z drugimi, pač pa za iskanje kakovosti v sebi. S tega vidika je tudi slovenski avtostereotip mogoče razumeti in celo odobravati tudi v vseh njegovih presežnikih.

Tudi zato nam najstarejša ohranjena karakterizacija Slovencev, ki jo je leta 1562 zapisal Primož Trubar, zveni čisto naravno: "To je dobro, pošteno, zvesto, resnicoljubno, pokorno, gostoljubno, milo

⁷ "Todo globljo primerjalno onoliza njihovega zaporedjo, pojavo in rozpleto kaže na to, do nedavni jovni nemiri obubožanih meščanov Evrope in Amerike nikakor niso nerozumski, temveč (socio)logičen odgovor na množično strukturalno nasilje..." Loïc J. D. Wocquont, *Ko v mestih zavladajo nemiri*, Unesco Glosnik, november 1993, str. 11.

⁸ Matjaž Kmecl, *Slovenska postno premišljevanje*, Ljubljano 1987, str. 67.

⁹ Dieter E. Zimmer, *O "prirojenosti" sovraštvo do tujcev*, Noši rozgledi, 12.5.1989

¹⁰ Znonstveno nopočno je trditi, do je vojno oli kokršnokoli drugo nosilno obnašanje genetsko vsajeno v našo človeško norovo", je eden od sklepov t.i. Seviljske izjave, ki jo je leto 1986 no pobudo španske nacionolne komisije UNESCO v okviru Mednarodnega leto miru pod pokroviteljstvom OZN sestovilo skupino strokovnjakov. Najdemo jo tudi v slovenski izdaji Unescovego Glosnika iz novembra 1993, str. 40.

¹¹ Kojeton Kovič v Psolmu (Korenine vetro, 1961) ugotovljo tudi tole:

Bloženo nerozumnost živali,
ločeno od besed, ki so done človeku,
do se z njimi do nesporozumo zastrupi.

¹² Ko Jurčič Slovence prepričuje, naj za božjo voljo nikar ne volijo Nemcev oli njih podreptih nemškutorjev, podojo tudi tole argument: "Svojo slovensko moter inomo rajši kot tujko Nemko ali Lahinjo". Glej: Josip Jurčič, *Zbrano delo*, 11. knjigo, Ljubljano 1984, str. 75.

ljudstvo, ki se prijazno in lepo vede do vseh tujcev in do vsakogar"¹³.

Trubarju, ki ga sicer poznamo kot ostrega, neprizanesljivega kritika sleherne neresnice in neumnosti, bi že morali verjeti. Toda bega nas dejstvo, da je živel v za Slovence še kako prelomnem zgodovinskem trenutku, v času prve zaresne narodove prebuditve. Vsekakor je bil eden prvih, ki je spoznal, da je konstituiranje naroda še kako povezano z mobilizacijo zdravih narodovih sil. Taka mobilizacija pa je seveda vedno znova mogoča le s propagiranjem psihološko pozitivnega, s propagiranjem skupnosti, s propagiranjem pozitivnega v narodovem značaju. V tem smislu se Trubarjevi "*lubi Slovenci*" odlično skladajo z zgoraj navedeno (samo)hvalo.

Sicer pa pogledjmo še drugače. Slovenska preteklost je ob vsesplošnem mrku vendarle doživela tudi nekaj iluminacij. V takih časih smo vedno brenkali na struno samozavesti, vrlin in čednosti.

Rdečelični Vodnik je tako v Dramilu (1795) prepričeval svojega Kranjca (Slovenec se je medtem že spet nekam zgubil):

*Krajnc! tvoja zemlja je zdrava
in pridnim nje lega najprava...*

*Za uk si prebrisane glave
pa čedne in trdne postave....*

nekaj desetletij kasneje pa je toliko grajani, a vendar zaslužni Koseski (v pesmi Nemškutar iz leta 1848) bombastično zapel:

*Učil je, ne zabi, Slovenec modrosti,
ko glodal je Nemc še medvedovo kost...*

In ganil rodoljube do solz.

No, potem je prišel Cankar in poskusil z nasprotnim: lotil se je napak ljubih Slovencev šentflorjanskih, napadel je njih lažno rodoljubje, njih hlapčevsko držo...in kajpak pogorel. Narod, ki je bil takrat še zelo ljudstvo, ljudstvo pa je pogosto kar folk v tistem vsem dobro razumljivem pomenu te besede, mu je zameril tako pedagogiko. "*Družba različnih čednosti*" ga je izpljunila, izrinila na rob, češ, kaj pa si misli ta Cankar, da bo takole pisal o našem milem narodu. Pa ravno on, ki živi tam na Dunaju, on, tujec, bo takole o nas, ki mu je morala španska vas. Od tod do tistega za slovensko domovino tako značilnega odnosa do "*tujih*" umetnikov, je zdaj le še korak. A o tem kasneje.

Čas je namreč za sklep. Slovenski avtostereotip očitno že od nekdaj trdno veruje vase; nenehno in

vedno znova poudarja svoje vrline in čednosti. Do današnjih dni. Samozavestno verjame, kot pravi narodni pregovor, da en Slovenec velja za sto Židov, ali kot je zapisal Janez Trdina, da en Slovenec užene deset Lahov...

O tej in taki (samo)hvali bi se seveda dalo povedati še marsikaj; toda ali je potrebno? Saj je poanta kot na dlani: kogar preveč hvalijo, se prevzame; kdor samega sebe nenehno prepričuje, da je krasen in sploh in oh, bo v to slejkoprej začel verjeti.

Zato pa bi o marsikateri narodni ali pokrajinski karakterni lastnosti (kot jih v svoji knjigi *Misli o slovenskem človeku*, Ljubljana 1991, malce naivno niza "*narodni*" psiholog Anton Trstenjak) dandanašnji resno podvomili. Tudi o "*postrežnosti in priljudnosti*" do tujcev, ki je vanjo Trubar očitno še zelo verjel.

To so divjaki, ljudje brez vsake kulture...

Heterostereotipi, torej mnenja drugih o nas Slovencih, pa so redoma povsem drugačna pesem. Znano je, s kakšnimi so nas v zgodovini obkladali Nemci, naši ljuti sovragi, kako so se do nas obnašali Italijani, pa Madžari, Hrvati, Srbi...

Tja v najzgodnejše čase segajo poročila o naših prednikih, ki jih je frankovski kralj Dagobert imenoval preprosto pse. Pa o Avarih, ki so že tam v davnem sedmem stoletju iznašli rek: "*Tot nem ember*"; Slovan ni človek¹⁴.

Potem na poti skozi stoletja naletavamo na heterostereotipe, ki so pogosto prav diametralno nasprotni. Poznejši papež Pij II., recimo, se je med Slovenci baje počutil kot med divjaki, ljudmi brez vsake kulture, ki ves svoj čas namenjajo v glavnem lovu, bojevanju, ropanju ter jedači in pijači¹⁵. Nasprotno pa je škof Santonino o naših prednikih znal povedati marsikaj lepega in dobrega¹⁶.

Okrajni komisar Franc Ksav. Fastel je v odgovoru na anketo nadvojvode Janeza za leto 1818 zapisal poleg nekaj dobrih tudi vrsto slabih lastnosti prebivalcev Arveža: "*Daleč od mest in glavnih cest je navadni človek večinoma še zelo preprost, neuglajen in trd do tujcev in lastnih ljudi*..."¹⁷

¹⁴ A. T. Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in astalih dežel južnih Slavanav Avstrije*, Ljubljana 1981, str. 247.

¹⁵ Primerjaj: B. Grafenauer, *Prihad Slavanov*, v: *Zgadavina Slavencev*, Ljubljana 1979, str. 262.

¹⁶ Primerjaj: Paola Santanina, *Papadni dnevniki 1485-1487, Celavec-Dunaj-Ljubljana* 1991.

¹⁷ Niko Kuret, *Slovensko štajerska pred marčna revolucijo*, Ljubljana 1985, str. 63.

¹³ Citirano pa: B. Jezernik, *O kolektivnih karakterizacijah, Traditiones*, št. 16, Ljubljana 1987, str. 30.

Spet drugi, Čeh Jan Lego, o Slovencih pripoveduje v glavnem lepo¹⁸. Na prvo mesto "lastnosti, sestavljajoče značaj Slovencev" daje bistrumnost in poudarja: "Sicer ne najdeš med Slovenci zlepa kakega kretena".

Brskanje po literaturi bi nam zagotovo navrglo za knjigo takih ambivalentnih navedkov, a z njimi ne bi dokazali ničesar več, kot smo že. Dejstvo, da sosed o sosedu prav redko (ali skoraj nikoli) dobro misli, je jasno ko beli dan. Bistvo neugodnih heterostereotipov je pač zelo preprosta psihologija medsebojnega tekmovanja in ocenjevanja. Tekmo vedno znova dobi tisti, ki ocenjuje, saj ocenjevancu redoma "pritisne" nekaj negativnih.

Tako ocenjevanje je seveda še kako značilno tudi za znotrajslovenske odnose. Štajerec je v očeh Gorenjca pretepaški pijanec, Gorenjec pa v očeh Štajerca pobabljeni, kratkohladni jodlar.

Ampak vmimo se k Legu.

Kakor že narod slovenski večinoma hvali, pa vendarle med šestimi lastnostmi, ki naj bi jih premogli, na drugo mesto postavlja "mržnjo tujstva".

"To je lastnost", pravi, "kakeršne v ti obliki ne srečujemo pri nobenem izmed ostalih slovanskih narodov...Ona je v narodovem konservativizmu njegovem tako gibalo, kakeršno je podrugod narodni ponos, in kdor jo hoče razumeti, mora stikati po njenih uzrokih v zgodovini slovenskega naroda".

Potem seveda Lego postreže s kratko zgodovino slovenskega križevega pota, pri čemer dodobra ogosla ljutega Nemca, češ, "da je konečno v značaji slovenskega naroda tam, kjer se je še ohranil s svojim jezikom, vzgojil novo lastnost..."

Kako obsežna in vseobsegajoča je "mržnja tujstva" skuša ponazoriti z dejstvom, "da beseda 'tujec' ne izraža samo mržnje, nego celo popolno zaničevanje", ki sega tako daleč, "da celo tujčevi otroci, naj bi se tudi narodili na slovenskih tleh in iz slovenske matere, nosijo notri do smrti na sebi stigma kot 'tujčevi otroci'".

Še več: po Legovih opažanjih gre na Slovenskem "zametavanje tujstva" do skrajnosti; tujec je vsakdo, ki prihaja od drugod, pa četudi le iz sosednje vasi. Še huje: tujec je celó tisti, ki se le drugače obleče.

Škricman iz Ljubljane...

Ta zares skrajno nenavaden tip sovraštva do tujcev in tujega skuša Lego obrazložiti z odpadništvom, ki ga kmečko ljudstvo pač že od nekdaj čuti

kot izdajstvo. "Meščanom in pa tistim na kmetih, kateri se mestno nosijo (n. pr. uradniki) ali kateri so se v manjših krajih na kmetih odpovedali kmečkini navadam, dajo zdevke, oponašajo jim, da so 'škriji'..."

Zdi se, da gre pri taki sramotitvi za poprcprosteni izenačitev mestnega s tujim. Ker jih tuje asociativno spominja na gospodo, tlake, desetino, davke, jih podzavestno ob slehernem meščanu, ali le delu njegove garderobe, spreleti občutek tujstva.

To misel v svojih znamenitih Spominih lepo potrjuje Janez Trdina, ki pravi: "Tudi o meščanih so se pomenkovali zgolj zaničljivo. Še pamtim pesem:

Škricman iz Ljubljane,
ima hlače preklane,
iz papirja klobuk,
pa veter potegne in pravi: fuk, fuk etc."¹⁹

In nadaljuje:

"Takrat je začela hoditi mestna gospoda na kmete bolji zrak dihat, seveda poleti. Tej gospodi smo rekli: jara gospoda in se ji dovolj nasmejali in narogali. Vse se nam je zdelo nekako neumno in šemasto; obleka, hoja, jezik, obnašanje...Kjer smo mogli, smo tej čudni 'jari gospodi' kaj ponagajali..."²⁰

Ne moremo si kaj, da se na tem mestu ne bi znova spomnili na tista dva naša "eksempelna" z začetka tega čudne pridige. Mar je mogoče, da bi zakrknjeni šentožboltski birt utrujenega Seumeja odslovil le zato, ker je bil po mestno oblcčen? Ali pa, da mestna družina ne bi dobila nič kosila, ker je preveč spominjala na jaro gospodo?

Bogve, morda pa res. Sploh še, če upoštevamo izrazito praznoverje naših prednikov²¹, ki nanje opozarja že Trubar, o njej pa beremo še dandanašnji. Prav praznoverje je svoj čas poskrbelo, da so na grmadi skurili marsikatero "čarovnico", pogosto le zato, ker se je kaka ženska malce čudno obnašala in oblačila.

Strah pred drugačnim

S to mislijo smo se znova dotaknili strahu kot fenomena²², ki vendarle menda ni čisto "votel, okoli

¹⁹ Janez Trdina, Zbrano delo, Spomini I, Ljubljana 1946, str. 39.

²⁰ Ibidem.

²¹ Izpolnjevalec ankete nadvojvode Janeza za leto 1818 je za Dobje pri Planini navedel: "V starih živi še precejšnja vera v čarovnice in strahove". Glej: Niko Kuret, Slovenko Štajersko pred marčno revolucijo, zv. 2, Ljubljana 1987, str. 160. Čarovnice dandanes sicer niso več v modi, glede na popularnost horoskopov pa težko verjamemo, da se je praznovernost med Slovenci bistveno zmanjšala.

²² Primerjaj Jean Delumeau, Le Peur en Occident (XIVe - XVIIIe siècles). Une cité assiéégé, Paris 1978.

¹⁸ Jan Lego, Karakteristika naroda slovenskega, Slovan 1886, št. 15-18.

ga pa nič ni". Vsaj za preteklost je mogoče reči, da je strah pred drugačnim obvladoval naše prednike do te mere, da so vse, kar je bilo kakorkoli drugačno ali tuje, odklanjali in sovražili. (Tudi zato se zdi že omenjeni Kmeclov termin "*prestrašeno sovraštvo*" zelo posrečen).

Za Bizeljčane je tako okrajni komisar Hirschhofer zapisal: "*Novega orodja tukajšnji prebivalci nimajo, ker ne marajo novotarij in ostajajo rajši pri starem...*"²³ Zakaj, pojasnjuje že omenjeni Franc Ksaver Fastel, ko presoja prebivalce Arvcža: "*Plašijo se vseh novotarij in koristnih izboljšav samo zato, ker se boje, da jim bo z njimi spodletelo*"²⁴.

Potemtakem bo kar držalo, kar je v obsežnem opisu stanja v Fali zapisal tamkajšnji okrajni komisar Johan Pokorni: "*Ker ni volje, da bi otroke pošiljali v šolo, zaostaja tudi duševna kultura. Prazna vera v čarovnice, v simpatetična zdravila, zaupanje v mazače in mazaške babice izhajajo iz zanemarjene duševne kulture*"²⁵. Drugače povcdano: kjer ni izobrazbe in razsvetljenosti, je vse polno strahov in predsodkov. Tega so se očitno dobro zavedali tudi razni slovenski reformatorji in preporoditelji, saj je boj zoper neumnost tako rekoč stalnica v njihovem "*osvobajanju ljudstva*". Koliko jim je Slovence v posameznem obdobju uspelo prepričati, pa je seveda druga zgodba.

Ko že omenjamo zgodbe; ali ni prav tista tragikomedija o uvajanju krompirja na Slovensko najbolj značilna zgodba o prazni veri, zabitosti in razsvetljevanju?²⁶ Kako so se uboga mati cesarica Marija Terezija prizadevali, da bi kmcte prepričali, kako je krompir koristen in zdrav... Pa nič. Praznoverje, strah pred novim, drugačnim je bil močnejši. Leta so trajale borbe, niti lakota ni uspela prepričati vztrajnih prestrašencev; še vedno so vpili, da gre za hudičev koren. Janez Trdina, ki je v štiridesetih letih prejšnjega stoletja obiskoval gimnazijo v Ljubljani, se krompirja, ki ga je tako rada kuhala njegova gospodinja Marija Tandler, spominja takole: "*Čudno se mi zdi, da smo sovražili krompir skoraj vsi, ko je bil vendar tako sipčen, rumen in sladak pred boleznijo! Nismo mu rekli nikoli drugače, kakor 'kurji Marka'; vsa čela so se nagrbila, ko je prikoral ta 'Marka' na mizo. Ko je gospodinja odšla, smo se jeli velikokrat z njim bombardirati, ali pa smo si natlačili z njim žepe in malhe in smo se kepali grede v šolo na cesti*"²⁷.

Potem je bilo treba poseči po sili, dà, celo ljudske pevce so vpregli v propagandno naprežanje. Nastale so pesmi, ki jim komajda najdemo primere pri kakem drugem narodu. Kateri narod, lepo vas prosim, pa pozna hvalnico krompirju? Katera pesem na tem božjem svetu pa še govori o krompirju kot o dobrem prijatelju?

*Popisati mogoče nej
dobrot tega gostača,
kdur ga ne hval,
ta vreden nej,
de se v Krajni obrača*²⁸.

Moj bog, do kam vse seže strah. Če je združen z neumnostjo in praznoverjem pa sploh. V Jurčičevem Kloštrskem žolnirju lahko preberemo, kako je tako praznoverje običajno vplivalo na zavedne slovenske fante. Ker se je tujec, Adam Žabranek po imcnu, preveč zanimal za lepo Kodranovo Katrico iz njihove vasi, so ga naklestili, da je bilo joj. In zakaj? Ne le zaradi (ljubosumnega, pokroviteljskega) fantovskega ponosa, češ, "*sram in sramota za vse fante tod okoli, če pustimo, da suknjač, ki se je iz devete dežele pritepel, naša dekleta vara*", pač pa tudi zaradi čistega praznoverja, "*ker se ne ve, ali ima tako srce kakor domačin ali ne*"²⁹.

Tujci imajo drugačno srce, sploh če so črni

No, pa smo končno po nekoliko vijugavi poti prispeli do heterostereotipov o tujih, zlasti sosednjih narodih.

Preden se poglobimo vanje, povejmo, da so v nasprotju s slovenskim avtostereotipom kar vsa zapovrstjé pejorativna, so nam pa že davno prešla v meso in kri. Zato je celo ob koncu 20. stoletja težko prepričati povprečnega Slovenca, da so npr. Nemei pravzaprav čisto normalni ljudje. Tisočletna nemška vladavina je tu pač opravila svoje. Nekoč porojeno sovraštvo sicer ne gori več kot v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja, a očitno je, da še vedno tli in da je predsodek ostal.

²⁸ Pavel Knobl (1765-1830) iz Orehka pod Nanosom, organist, cerkovnik in učitelj. V Kranju mu je 1801 tamkajšnji knjigovez Ignac Kremžar založil knjižico *Štiri pare kralkočasnih novih pesmi od Pavla Knobelna skovane in Kranjcem za spomin dane*, ki je pravzaprav prva slovenska tiskana pesniška zbirka. V njej najdemo tudi pesem *Od podzemelskih jabuk*, ki v njej Knobl personificira krompir, in kmečko realistično naštevajo, na koliko načinov se ga da pripraviti.

²⁹ Ljudje so v svoji vraževnosti celo posumili, da je žolnir nemara še coprnik za povrh: "*Žolnir je nemara bolj učen, bolj umetelen in veden ko vsi menihi. Zlodej vedi, če ne zna tako narediti, da ga nobena ječa ne udrži in nobena vrh ne uduši. Kaj bi z nama počel, ako bi menihom ušel in zvedel, da sem ga jaz ali ti izdal? Morda bi tako zacopral, da bi se vsak u en vrhov grm spremenila in bi drugega ne pila živ dan ne ko božjo mrzlo roso*".

²³ Niko Kuret, n. d., 1. zv., str. 72.

²⁴ Ibidem, str. 63.

²⁵ Ibidem, 3. zv., str. 231.

²⁶ Nekaj podobnega je tudi ljubljanska zgodba o uvajanju vodovoda, ki jo je v svojih spominih lepo popisal Ivan Ilirbar.

²⁷ Janez Trdina, n. d., str. 68.

Pa še ena resnica je neizpodbitna. Narod, ki mu Slovenci namenjamo največjo dozo "*kolektivnega gnusa*", se skozi čas menja. Če smo v prejšnjem stoletju najbolj "*ljubili*" Nemce, že nekoliko manj Italijane, četudi Madžarov in Ciganov nismo najbolj marali, pa se je v zadnjih letih predmet naše "*ljubezni*" povsem zamenjal. Zdaj so nam posebej pri srcu razni Balkanci, Bizantinci, Bosanci, Srbi, Hrvati in ostali "*švedi*"³⁰. Sam Bog ve (in politiki), kdo bo na njihovem mestu čez deset ali sto let?

Ampak pojdimo zdaj lepo po vrsti in razkrijmo misterij slovenske provincialne duše. Saj veste: kot Slovenci ljubimo svojo majhnost, tako ljubimo vsak svoj domači kraj, vsak svojo "*kronovino*", kot pravi Trstenjak. No, za to smo pa že od nekdaj narod ne le stereotipov, pač pa tudi stereo-tipov. Ježek bi potemtakem lahko svoj Zakaj zapel tudi takole:

*Ne vem, zakaj tako je,
vsak Slovenec je na dvoje,
na eni strani narod,
na drugi pa - se ve...*

In že se spet znajdemo sredi vrtinca slovenskega provincializma in predsodkov, v množici hetero-stereotipov; pri skopih Savinjšanih in Gorenjcih, pijanih Dolenjках, dobrodušnih Prekmurcih in radodarnih Korošicah. In "*zahrbtnih Štajercih*", kot beremo o njih v Jovanovičevi eksperimentalni Igrajte tumor v glavi in onesnaženje zraka.

Pokrajinska pripadnost na Slovenskem res ni kar tako. Že Jurčič ji je s precejšnjo nejevoljo stopal na rep: "*Pri nas pa še dosedaj nismo premagali med filistrstvom in nevednim ljudstvom predsodka, da je Slovenec nekaj drugega nego Kranjec, Štajerec, Gorenjec i. t. d.*"³¹ Izkoreninil je seveda ni.

Prekmurci ali Zasavci (pa seveda tudi drugi) se tako v Ljubljani, prestolnici, ki jo Štajerci radi obkladajo z imeni kot "*močvirje*" ali "*dolga vas*" in ki je v primerjavi s prestolnicami kakšnih večjih držav tako rekoč tu, organizirajo v društva in klube. Kot da bi živeli v težki tujini, daleč kje v Avstraliji ali na Švedskem. Zaradi svojega vrtička? Svoje kulture? Svoje bujte repe in kolin? No ja, recimo.

Prekmurec in Zasavec imata Prekmurje in Zasavje rajši kot Ljubljano, kar pa še ne pomeni, da Ljubljanec in Slovenije nimata rada. Pa smo spet tam:

domače je boljše; domače je naše³². Mi, Slovenci, pa smo že od nekdaj najprej naši, potem šele svoji, slovenski! In že od nekdaj domače cenimo bolj kot tuje (še vedno?).

Zato je na tem mestu seveda treba reči, da sta Zasavec ali Prekmurec kljub nenavadnim slovenskim razmeram, kljub tej nenavadni razpetosti med naše in svoje, zanesljivo tudi slovenska. Navzven namreč nikakor ne izstopata. In dokler je tako, na Slovenskem običajno ni težav (tudi z "*južnjaki*", ki se ustrezno prilagodijo, se povprečen Slovenec običajno še kar dobro razume). Drugače pa je, če se prišlek noče ali ne more prilagoditi³³.

Neprilagojeni, nekoliko temnejši Slovenci

Lep primer so npr. Romi, ki na Slovenskem (v Prekmurju in na Dolenjskem) živijo že stoletja, pa jih Slovenci še vedno ne jemljemo za svoje. Živimo tako rekoč tu in zdaj, skupaj, a v dveh različnih svetovih. Mi nismo njihovi, oni pa niso naši. Morda tudi zato, ker fizično tako zelo izstopajo, da jih je mogoče že na daleč prepoznati.

Še slabše se v takem primeru godi črnem, ki slučajno ali pa tudi ne zaidejo na Slovensko. Dejstvo namreč je, da jih povprečen Slovenec še vedno sprejema z nekakšnim nelagodjem, odporom, kakšen celó z gnusom.

Sicer pa zadeva ni nova. Že v prejšnjem stoletju je prišlo v Slovenijo nekaj "*zamorcev*" in celo izraziti kozmopolit Josip Stritar se nikakor ni mogel sprijazniti z njimi³⁴. Zgodba o njem sega v petdeseta leta prejšnjega stoletja, ko je Zgodnja Danica sprožila dobrodelno akcijo za odkup Knobleharjevih črnih otrok. Za petdeset goldinarjev je bilo tako mogoče kupiti lastnega "*kerščenčka*" in mu dati poljubno, recimo, kar svoje ime. Ljudje so se nad tako dobrodelnostjo silno navdušili in tako je čez čas bilo v Ljubljani, a tudi drugod po Slovenskem, mogoče srečati "*zamorčiče*" z bizarnimi imeni - denimo, Stanislav Kostka Ljubljanski, Luka Kranjski, Alojz Latinski, Maksimiljan Celjski, Jožef Kranjski, pa celo Pavel Čermelabram (pač po gospodih Čermelu in Abramcu, ki sta pridala vsak za pol zamorca).

Svojega zamorca si je v tem krščanskem navdušenju privoščil tudi skoraj vsak količjak spodoben

³⁰ "*Zakaj sa se Srbi uprti Turčiji? Kaj niso bili njen sestavni del in bi splah ne mogli reči, kda je koga bolj tlačil: Turki Srbe ali Srbi Turke?*"

In splah: ali ni najpreprasteje reči, da sa Srbi samo krščanski Turki?" Glej: Franček Rudolf, *Kratka zgodovina Slavencev, Ljubljana 1990, str. 99.*

³¹ Jasip Jurčič, *Zbrana dela, 11. knjiga, Ljubljana 1984, str. 113.*

³² *Le spomnima se, kako "padama" na domače klabase, damači kruh, damače vina. Prapagandna mašinerija že dolgo ve, kako se reči streže; pobrenkati je treba na ista struna: damače je pač domače in domače je boljše, večvredna, neprimerljivo.*

³³ *O tem, da Slovenec zahteva prilagajevanje svojim navadam in običajem, govori že Jan Lega v navedenem delu: "Če je tujec kakarkolisibadi navezan na slovensko družbo, mara se trdno držati njenih šeg in navad".*

³⁴ *Zgodba, ki ja navajamo najdemo v Stritarjevem Zbranem delu, 9. knjiga, Ljubljana 1957, str. 176-178.*

gimnazijski razred - tudi Stritarjev. Sam Stritar mu je kot razredni prvak izbral *"lepo in imenitno, četudi ne prav zamorsko ime"* - Jožef Slovenski.

Čez leta je k omizju slovenskih študentov na Dunaju v gostilnici Pri kraljeviču prisedel *"črn človek, prav pravi zamorec"* in pozdravil po slovensko. *"Zdaj smo pač gledali in se čudili"*, pripoveduje Stritar, *"iz takega črnega, zabuhlega obraza, iz takih trobastih ust slovenska beseda!"* In kako mu je bilo ime? Jožef Slovenski! Kakšno naključje, kakšna neverjetna igra usode! Toda Stritar zamorca ni bil nič kaj vesel, saj se mu je zdel pravi zanikrni paglavec, ki je pobegnil iz varstva *"svojega duhovnega in krušnega očeta, blagega Luka Jerana"*, urednika Zgodnje Danice, se pobarabil, zdaj pa se klatil po Dunaju in se šel nekakšnega branjevca. *"Jaz sem ga poslušal in gledal, pa ne z veseljem"*, zaključuje to zgodbo Stritar. *"Komaj sem čakal, da je odšel...tisti večer (mi) ni ostal v kaj prijetnem spominu"*.

Ob tej štoriji se nam seveda poraja kar nekaj vprašanj. Ali le zato, ker je *"ta prikazen"* ušla dobrotniku Jeranu? Zato, kcr je *"črne"* govoril *"krakovsko ljubljansčino"*, pil vino in bil nasploh ves *"slovenski"*? Ali pa morda zato, ker so mu preprosto šli na živce tisti njegov *"črni zabuhli obraz in njegova trobasta usta"*?

Vseeno, saj je tudi tako jasno, da Stritar zamorcem očitno ni bil prijatelj, prej je do njih čutil odpor in nekakšen gnus. Vendar pa tako ni razmišljal samo Stritar. V Slovenskem narodu s 5. marca 1874 lahko preberemo tudi tale zgovoren primer: *"V Ljubljano se vsako leto pritepe razcapan zamorec, ki po ljubljanskih krčmah goreče predivo žre, kozarce grize in iz svojega afrikankega jezika trideset čevljev dolgo vrv spleta."*

Star je nekaj čez trideset let. Govori slovensko precej dobro, tolče nemško, laško in francosko. Ko pa se opije, vreže tudi kakšno černo - afrikanško marseillaiso, dokler mu kakšen ljubljanski policaj jezika ne zaveže.

Ta zamorec je gospod Janez Jeran Kranjski, ki ga je naš pobožni gospod Luka Jeran v Afriki kupil, da bi se v Ljubljani izšolal in se kot katoliški misionar vrnil v Afriki črne duše past. Po Kranjski deželi je zanj nabral 2000 goldinarjev in vsak še tako reven dijak je moral zanj prispevati. Krstil ga je Slovencem na čast za Janeza Kranjskega. A sedaj ta noče več slišati ne za gospoda Luka Jerana, ne za Afriko in se od mesta do mesta potepa".

Iz tegale zamorskega eksempla se brez težav razbere nauk: črnc pa že ne more biti Slovencel! Tako zelo fizično izstopa iz povprečja, da je

preprosto nesprejemljiv; narod ga ne more in noče sprejeti za svojega, pa četudi mu je ime Jožef Slovenski in govori pravo, pravcato krakovsko ljubljansčino.

Rasizem?

Potuhnjeni, vsega krivi Židje

Zamorci so črni in jih je lahko prepoznati. In tudi na vsakem koraku jih ni (bilo) mogoče srečati. Drugače pa je s tistimi *"potuhnjenci"*, ki navzven nič posebej ne izstopajo (razen seveda, če ne spustijo hlač). Komaj peščica jih je (pre)živela na Slovenskem; morda je tudi to dokaz, kako gostoljubni³⁵ smo bili Slovenci do Židov ali, če hočete, Judov. Nanje smo že od nekdaj, pač kot pravi kristjani, zvrčali krivdo za Kristusovo smrt, v prejšnjem stoletju pa smo jih dolžili za brezbožni liberalizem³⁶ in socialno bedo, v kateri se je znašlo (tudi) slovensko prebivalstvo.

Ideja o židovski prakrivdi je očitno porodila antisemitizem tudi na Slovenskem. Drugače namreč kar ne moremo razumeti slovenske protižidovske naravnosti. Dejstvo namreč je, da je bilo Židov od konca srednjega veka, ko so jih izgnali, na Slovenskem zelo malo, pa še od teh se jih je kasneje mnogo asimiliralo. Naši predniki so tudi njihovo asimilacijo razumeli po svoje; pač le kot še enega od zahrbtnih poskusov, da bi se potuhnili in še bolj namnožili.

Iz tega bi lahko zaključili, da smo Slovenci nekakšne Žide preprosto morali imeti. Če jih ne bi bilo, bi si jih pač morali izmisliti. Na koga pa bi sicer valili krivdo za vse mogoče napake in zločine?

Za mnoge, med drugim tudi za Josipa Vošnjaka, so bili najhujši *"sovragi"* prav Židje. Vošnjak je v Spominih o njih zapisal tole³⁷: *"Dokler nisem prišel na Dunaj, so mi Židi bili neznani. Tam pa sem že na gimnaziji imel par židovskih sošolcev, toda nisem z njimi prišel v nobeno dotiko. Huje pa je bilo potem v medicini, kjer je že precejšnji del dijakov bil židovske rase. In tód so mi kmalu začeli presedati po svojih zoprnih telesnih in duševnih lastnostih. Tisti židovski obrazi z nizkim čelom, zakrivljenim nosom in pohotno*

³⁵ "Nek jud prišel je vohat v te kraje, da vidi, kako bi dali se Abramiti naseliti; šel je nazaj z dolgim nosom. Odkrilo je djala, da na Kranjskem ne bi cvetele nobene rožice njegovemu rodu...Nek drug uradnik, ki pozna ljudi tođ prav dobro, trdil je, da bi bili judje Dolenjcem sploh nevarni..." Glej: Janez Trdina, Podobe prednikov, 1. knjiga, Ljubljana 1987, str.77.

³⁶ "Glasno so se spraševali, od kod toliko obilnih izkušanj, ki so mu (namreč škofu A. Bonaventuri Jegliču, ki je napisal prvi slovenski spolnovzgojni priročnik, op. p.) očino narekovale njegov 'židovsko spolnoprežet pamflet'". Glej: Matjaž Kmecl, n. d., str. 11.

³⁷ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 43-44.

napetimi ustnicami, s krivim hrbtom in, kakor pri madžarskih huzarjih, zakrivljenimi nogami s ploščatimi stopali, z nekako neprijetno vonjavo svojega izhlapevanja so nam krščanskim dijakom arijskega plemena bili tako zoprni, da še občevati ž njimi nismo hoteli".

Potem z užitkom, v dokaz židovske naravnost sodomske pokvarjenosti, pove navzgravžno štorijo o anatomskega slugi, ki je pripravil kosti raztelešenih mrličev, in židovskem dijaku. Nesramni Žid je hotel kupiti eno kost pa je barantal z njim za nekaj krajcarjev. Ko sluga ni popustil, se je Žid udal - ampak sluga mu je moral dati za povrh še kos rebra.

Vošnjak svoje togotne spomine na Žide zaključuje: *"Tačas sem postal antisemit in ostal dosihmal, prepričan, da so semitje prava pokora z vse narode in vredni, da bi se vsi poslali nazaj v Palestino. Ko sem se torej v državnem zboru seznanil z dr. Luegerjem, mi je postal najsimpatičnejši med vsemi nemškimi poslanci"*³⁸.

Seveda pa Vošnjak ni bil edini, ki je tako proti-židovsko razmišljal. Tudi sicer tako tenkočutni, čustveni Cankar, je v resnici bil antisemit, saj je kar naprej govoril o *"umazanih židovskih krajcarjih"*³⁹. Podoben antisemitizem srečamo tudi pri Janezu E. Kreku in mnogih drugih slovenskih politikih, recimo pri filozofu dr. Ivanu Žmavcu, ki je Židom pripisoval drugačne fiziološke in karakterne lastnosti. Trdil je, da *"židom povprečno žila hitreje bije"* in celo, da je židovska pohlepnost *"dedna...ali patologična. Žid je bil že od nedavna parazit človeštva...ker ni mogel nikdar produktivno delati, temveč je vedno žil iz žuljev drugih"*⁴⁰.

Da so Židje paraziti, pijavke, ki so se zarile v izmozgano telo narodovo, je bilo - zlasti po gospodarskem krahju leta 1873 - splošno prepričanje tako rekoč celotnega slovenskega prebivalstva. To prepričanje je nazorno izrazila podjetna Mariborčanka Jožefina Jurik⁴¹, ki je leta 1884 izdala knjižico z naslovom *Episteln gegen die allgemeine Verjudung*. Iz nje je vel tako strupen antisemitizem, da je državno pravdnštvo knjižico takoj zaplenilo, proti avtorici pa odredilo preiskavo. Podobna načela je poskušal zagovarjati tudi v Celju (decembra 1884) ustanovljeni list *Patriotische Zeitung*, a je doživel isto

usodo. Državno pravdnštvo je namreč vse tri izdaje prve številke zaporedoma zaplenilo⁴².

Severni barbari

Nič drugače pa Slovenci nismo presojali ostalih, sosednjih narodov. Na lestvici tistih, ki smo jih Slovenci še posebej *"ljubili"*, naši severni sosedi krepko zasedajo prvo mesto. Kako tudi ne, ko pa so se tako dolgo in vztrajno borili za našo nenaklonjenost, da so v zavesti tudi najbolj povprečnega, a zavednega Slovenca prerasli v pravi sinonim sovražnika. Zlasti v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja, ko se je nemški nacionalizem najbolj razšopil, skrajne germanizatorske težnje pa so postale očitne celo najbolj naivnim, je heterostereotip o Nemcih pridobival vse več in več negativnih točk.

Josip Jurčič, ki je imel Germane že od nekdaj krepko v želodcu, je v sedemdesetih letih v Slovenskem narodu napisal vrsto prav zabeljenih člankov na njihov račun. Nemce je imenoval kar *"nemški Turki"*⁴³ ali pa *"severni barbari"*, ob tem pa goreče zatrjeval, da *"le Nemci nečemo biti, samo to ne (to se ve, da tudi Madžari ali Ciganje nečemo postati)"*⁴⁴.

Znano je, da smo bili Nemcem kratkih tisoč let skorajda suženjsko podrejeni. To je seveda zapustilo še kako močne sledi tudi v narodovem značaju. Anton Trstenjak pravi, da smo bili s psihološkega vidika do Nemcev vedno inferiorni, do Italijanov superiorni, do Madžarov pa indiferentni⁴⁵. Matematično je zadeva premosorazmerna: kolikor večja je inferiornost tistega spodaj, toliko mračnejši je heterostereotip o onem zgoraj.

Ampak v drugi polovici prejšnjega stoletja skladno z nacionalnim ozaveščanjem ta inferiornost vendarle vse bolj izgineva, heterostereotip pa zato - zanimivo - ne postaja prav nič svetlejši. Prej nasprotno! Vzrok gre gotovo iskati v nakopičenem sovraštvu, ki je prav v tem času izbruhnilo kot vulkan. Inferiornost se je nenadoma sprevrgla v bojvito nestrpnost, v zagrizen boj, kjer nihče ni več zbiral ne sredstev ne besed. Tako se je na Nemce usula ploha upravičenih očitkov, še več: iz nekoč tako nedotakljivih Germanov so začeli briti norce.

Novice so 29. oktobra 1890 objavile članek z naslovom *Zakaj se Nemcem pravi Deutsche?*

³⁸ Ibidem.

³⁹ Na splošno o tem glej: Janez Peršič, *Problem Cankarjevega antisemitizma*, v: *Problemi* 1, 1985; glej tudi: Igor Grdina, *Podoba Žida v slovenski literaturi*, *Kronika*, 1989, št. 3.

⁴⁰ Primerjaj Irena Gantar-Godina, *Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih*, Ljubljana 1987, str. 141.

⁴¹ Glej: *Deutsche Wacht*, 8. 1. 1885; 18. 1. 1885; 22. 1. 1885.

⁴² Ibidem.

⁴³ Josip Jurčič je nemški časnik *Neue Freie Presse* imenoval kar *"glavno glasilo naših nemških Turkov"*. Glej: Josip Jurčič, *Zbrano delo*, 11. knjiga, Ljubljana 1984, str. 151.

⁴⁴ Ibidem, str. 153.

⁴⁵ Primerjaj: Anton Trstenjak, *Misli o slovenskem človeku*, Ljubljana 1991, str. 70.

"Pred leti je nekdo na Koroškem to stvar takole tolmačil in razlagal: Kakor je dokazano, bili so prvotni stanovniki po Gorotanu Slovenci. Ko so jeli tiščati Nemci v deželo, in širiti se vedno bolj po njej, dobili so sčasoma v roke tudi moč in oblast, ter jeli nakladati in pobirati davščine. A teh ni bilo nikoli dovolj. Slovenščine sicer niso bili zmožni, pa znano je, da "kadar se gre za denar", tudi dobičkoželjni ljudje naglo poskušajo "lomiti" ptuje jezike. Tako so tudi Nemci za pobiranje davščin vjeli hitro besedi "dajte še, dajte še", izgovarjali ju pa "dajt'se", in s tem svojim dajt'se še težili ubogim Slovincem vedno in vedno okoli ušes. Naveličani so bili le-ti poslednjič teh besedi že tako, da so se ju jeli posluževati Nemcem nasproti nekako za psovko, sčasom pa so jih sploh pričeli imenovati 'dajtše' = Deutsche, katere ime jim je ostalo do današnjega dne".

Janez Trdina pa je v že omenjenih Spominih razmišljal o Švabih takoel: "Toda prinesli so Švabovi le vedno nekaj za 'vezilo in likof', najprej desetino, potem graščake, tlako, grajski, konjski, pasji in druge davščine, nazadnje pa strašni cesarski davek in pa odškodovanje, to je plačo žlahtnim gospodom zato, da so odirali toliko sto let ubogega slovenskega kmeta. To je materialni dar tega velikodušnega (rectius: velikoželodčnega) naroda, v dušnem oziru pa je padla še lepša 'šenkinga'. Naš rod, naš jezik se je preganjal, sovražil, zaničeval, naša Slovenija se je raztrgala na kosce..."⁴⁶

Heterostereotip o Nemcih bi brez težav lahko razvili v zajetno knjigo. V literaturi namreč mrgoli primerov, ki pa le potrjujejo osnovno misel: Nemci so slabi, odurni, sebični, gosposki ljudje, gluhi za naš jezik - gluhoNemci pač - in slepi za potrebe našega naroda. Tudi ob koncu 20. stoletja se povprečni Slovenec nikakor ne more znebiti klasičnega predsodka, ki je jedro heterostereotipa o Nemcih: Nemec je (vedno bil) naš sovražnik; s sovražnikom pa ne gre češenj zobati. Zato pa bo Nemec v besednjaku celo brez kakšnega posebnega nacionalizma še naprej ostal "švab" in "jodlar".

Makaronarji

Italijani ali Lahi, kot naš mili narod že dolga stoletja ljubkovalno imenuje zahodne sosedje, so v našem heterostereotipu že zdavnaj prerasli v strahopetne hinavce. Janez Trdina, ki je zares prava enciklopedija za vse in vsakogar, je o njih zapisal: "Nikdar nisem slišal o njih kaj drugega, kakor da so po zajče plašljiva, nepoštena, capasta sodrga: en Kranjec, da jih užene najmanj deset"⁴⁷. V svojih

znamenitih spomnih jim je namenil kar celo stran, prikazal pa jih je skrajno negativno.

Tudi Jurčič, ki se je svoj čas zavoljo napredujoče jetike zdravil v Italiji, je v pismu Josipu Vošnjaku Italijane več kot slabo označil: "Italijani so ena grda sodrga. Kjer bi mogli, pripravljeni so tujca odreti, pa prav nesramno 'con permesso'"⁴⁸.

Ali je ob tem treba še kaj dodati? Lahi so Lahi in nikoli ne bodo nič drugega kot to. Makaronarji, lovci s pinči, pred katerimi je treba skriti mačke.

Grdi, umazani, ciganski Madžari

O Madžarih pravzaprav ni mogoče veliko povedati, kar je glede na stoletno mejaštvo z njimi nenavadno, nikakor pa ne presenetljivo. Stvar je pač v tem, da stiki z Madžari Slovincem v preteklosti niso bili življenjsko važni. Razen seveda za Prekmurce, ki so ostali onkraj meje do razpada dvojne monarhije. (Najbrž tudi zato ostalim Slovincem še dandanes delujejo nekako tuje, prav kot da Prekmurje ni del slovenske domovine).

Vsaj od dualizma 1867 pa so Madžari krepkeje vstopili v slovenski prostor in tudi neprekmurski Slovenec si je o njih ustvaril svojo podobo.

V Novicah Madžare kmalu prikažejo kot "narod brez omike", ki da govori jezik, ki sploh ni evropski in šele dobiva človeško podobo⁴⁹. Ogri da verjamejo, da so izvoljeni narod, v resnici pa so navadni lenuhi, ki svojih napak seveda zlepa ne priznajo⁵⁰.

Ko potem Madžari za časa vstaje v Bosni in Hercegovini očitno stopijo na stran Turkov, se Novice razbesnijo in razkrijejo še zadnji "magjarski" misterij: "Po plamtečem sočutju, ki ga dandanes Magjari razodevajo do Turkov, je očitno, da se kri turška pretaka po žilah Magjarov..."⁵¹ Če k tej genetski ideji dodamo še mnenje že tolikokrat omenjenega Janeza Trdine: "Prva reč, ki jo pomnim (bil sem še v sami srajci), je da me je podil po travniku in sem ter tja preganjal neki huzar in menda že od takrat nisem mogel trpeti Madžarov, tudi njihovo ime pri nas - pravijo jim Mažarji - me je vselej spomnilo grdih, umazanih, ciganskih ljudi..."⁵², je podoba popolna in ni več kaj dodati.

Hrvati, tati

Ž njimi smo vedno imeli kaj (ne le Sotlo in Kolpo), med sabo pa tudi. Že res, da je slovensko

⁴⁸ Josip Jurčič, *Zbrano delo*, 11. knjiga, str. 293.

⁴⁹ *Primerjaj Novice*, 26. 9. 1866, Avstrija v različnih dobah.

⁵⁰ *Primerjaj Novice*, 8. 8. 1877, Ogerske finančne in druge razne pa prevzetnost magjarska.

⁵¹ *Novice*, 17. 1. 1877, Odkod Magjari (Ogri)?

⁵² Janez Trdina, *Spomini*, str. 33.

⁴⁶ Janez Trdina, *Spomini*, str. 42.

⁴⁷ Janez Trdina, *Spomini*, str. 40.

zgodovinopisje slovensko-hrvaške odnose v zadnjih dvesto letih opisovalo zgolj ideal(istič)no, vendar je dejstvo, da takšni v resnici niso nikoli bili. Od tod tudi zelo nasprotujoči si pogledi na "brate Hrvate".

Medtem ko so mnogi slovenski intelektualci (od ilirizma do neoilirizma) v prevelikem jugoslovanskem navdušenju (le-to je bilo posledica strahu pred severnimi sosedi) videli edino rešitev za Slovence v povezovanju ali kar stopitvi s svojimi južnimi sosedi, pa so previdnejši vendarle razmišljali drugače. Med njimi so bili tudi taki, ki za Hrvate niso hoteli niti slišati. Bolj demokratično usmerjeni nikakor niso mogli pozabiti, da je hrvaška soldateska (Jelačičeve čete, v katerih so bili, mimogrede, v večini Srbi iz Vojne krajine) krvavo zadušila revolucijo 1848 na Dunaju, pri čemer naj bi hrvaški vojaki revolucionarjem rezali glave z milimi besedami: "Ne bojaj se, brate!" Dragotin Dežman je bil prepričan, da so bili Hrvati "od nekdaj rablji absolutizma", in pikro pripomnil, da so leta 1848 na Dunaju anatomu Hyrtlju v njegovem inštitutu izpod anatomske preparatove izpili ves špirit⁵³.

Zanimiv primer je v tem smislu gotovo Josip Jurčič, ki je kot urednik *Süddeutsche Zeitung* celo živel na Hrvaškem in bil svoj čas velik prijatelj Hrvatov (kar se je krepko poznalo tudi na njegovem literarnem, zlasti pa časnikarskem, jeziku), pozneje pa se pod vplivom političnih razmer krepko spremenil. Zlasti starčevičevce je imel strašno na piki. Očital jim je, da so Rauchove slughe, "ki so za madžarske denarje lajali v svoji 'Hrvatski', v kateri smo čitali psovko: 'prokleti Kranjac'"⁵⁴.

Tudi Janez Trdina je Hrvate dobro poznal; več let je kot profesor služboval na Hrvaškem. A očitno se mu niso prikupili, saj jih je primerjal celo s Cigani in svinjami: "Hrvatje in cigani govore enako, so en rod, oboji so podobni bolj svinjam kot ljudem". Še najraje pa je omenjal njihove tatinske navade: "Hrovat krade tudi, če gre na božjo pot, naj bo raca al kopun al kar ima kljun"⁵⁵.

Brezdomovinci

Zdaj, ko smo obdelali nekatere najtipičnejše (in najkritičnejše) tujce, se na koncu lotimo še tistih, ki to pravzaprav nikoli niso bili. Lotimo se "tujcev".

Povejmo kaj o slovenskih umetnikih, ki jih je lastni narod (recimo raje "elita") ničkoliko izbral in pognal v svet "s trebuhom za kruhom", tam v Parizu, v Monakovem, v Ameriki pa so zasloveli.

Ti "izgnanci" so ostali zvesti svojemu poklicu in svojemu narodu, a - kot pravi Cankar, eden teh "izgnancev" - "glejte ironijo: med tujci, ki so doslej komaj vedeli za naše ime, so dobili priznanje in mednje so zanesli s svojim tudi naše ime. Bolj naše nego svoje"⁵⁶.

In nadaljuje: "Hočete še drugo ironijo? Evo je: doma so imenovali naše umetnike tujce, Monakovce, Parižane, dekadente, simboliste, impresioniste in kar je še takšnih umetniških grehov, tako da se pošten rodoljub res ni več mogel spoznati v tej nepregledni gošči raznoimnih tujizmov"⁵⁷.

Zdaj bi se kakšen tujec (ampak pravi!) gotovo vprašal, kako vendar, kako je mogoče, da lastni narod svoje prezre in jih požene na tuje. In predvsem: zakaj? Slovenci smo kompliciran in - pa naj zveni še tako bogokletno - tudi zakompleksan narod. Odkar smo se v drugi polovici prejšnjega stoletja resneje zavedli svojih korenin, smo se šli zdaj takšno zdaj drugačno politiko: zdaj smo bili staro- zdaj mladoslovenci, zdaj spet liberalci in klerikalci, potem spet komunisti in demosoenci.

Resnici na ljubo; prav zato smo vseskozi pozabljali biti Slovenci. Saj vemo, kako je s tem: vsakdo, ki se povzpne v določene kroge, v elito, slejkoprej zgubi občutek za tiste spodaj (umetniki pa so, to ni skrivnost, vedno bili bolj spodaj).

Elita se namreč obleče v cesarjeva oblačila, sede na tron, uživa v svoji snobovski samozadostnosti in pazi, da kakšen ne pride noter.

Ivan Cankar se je v "dolini šentflorjanski" naduhal žveplenega rodoljubja, nenehnega, pa čeprav lažnega - in zato kajpak hudo nemoralnega - bobnanja po prsih in lezenja nekam. Naveličal se je vprašanja, kdo da je pravi in večji Slovenec. Kolikor je imel v želodcu Nemce in Avstrijo, češ, "pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku", toliko je preziral rodoljubno elito, ki se je oklicala za edino pravo, večjo in boljšo. Zaprla se je v svoj krog, trdnost združbe - takšne ali drugačne - je pač treba zavarovati pred takšnimi in podobnimi Cankarji. In kako se jih otresti? Preprosto: zabrenkati na struno tistega čustva, ki to zlagano elito povezuje; slovenskemu pisatelju Cankarju vreči v obraz: "Tujec si, brezdomovinec..."

⁵³ Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895*, 2. knjiga, Ljubljana 1956, str. 72-73.

⁵⁴ Josip Jurčič, *Zbrano delo*, 11. knjiga, str. 148. Zanimivo je, da se je Jurčič v že tedaj aktualnem hrvaško-srbskem sporu postavil na stran Srbov, saj je menil, da so Hrvati (starčevičevci) ljudje, "ki bratom Srbom nasproti tako stališče zavzemajo, da se je takoj, kadar bi Jugoslovani do svobode prišli, bati bratomornega boja, do noža med Srbom in Hrvatom za - ime!"

⁵⁵ Janez Trdina, *Podobe prednikov*, 1. knjiga, str. 77.

⁵⁶ Ivan Cankar, *Zbrano delo*, 24. knjiga, Ljubljana 1975, str. 116-123.

⁵⁷ *Ibidem*.

Nedvomno čisto poseben, nenavaden primer tujstva - umetnik kot tujec.

Eni so torej notri, drugi ne morejo, a tudi nočejo. Ostajajo "prekleti pesniki", "generacija pred zaprtimi vrati", tujci v lastni domovini, tujci v tujini, tujci celo med umetniki samimi. Kot Cankarjev kipar Pavle Slivar, ki se na Dunaju ne more in noče uskladiti z elito⁵⁸.

Umetnik se nerad kategorizira, njegova umetnost sama ga peha na rob družbe, zato je njegovo življenje pogosto nekonvencionalno urejeno, boemsko. Drugače rečeno: moti kroge dogovorjenih elit, prav kot le-te motijo njegove. Kot posameznik je zato osamljen, izoliran, nikomur ne pripada, otresa se skupin in elit, elite in skupine pa se otresajo njega.

Kategoriziranje, "predalčkanje", je smrtni greh zoper umetnost, pa najsi je v stroki še tako pogosto. Cankar ga je takole okaral: *"Kakor sem rekel: globoko sem užaljen, da nimam nikakega opravka z rubrikami. Jaz nimam tiste moči, da bi vklepal samega sebe v kakršne koli okove. Iz tega ne sledi, da bi ne poznal vseh mogočih pravil; ali v odločilnem hipu se razblini ta znanost in postane nejasna in meglena kot slovenska politika"*⁵⁹.

Je torej umetnik jelen samotar? Ga ovira njegov samoljubni egocentrizem, njegovo ekstatično življenje? Ali pa sta nemara krivi klavstrofobija in zloba "recenzentske elite", ki na Slovenskem že od nekdaj vse ve in vse zna? Pa je sploh še važno? Umetnik je na Slovenskem nemalokrat ostal "tujec" - ne le v narodnem (kot Cankar), pač pa tudi v širšem, družbenem smislu. Ali kot se je poetično prefinjeno izrazil Simon Jenko:

*Med borovjem temnim
mlada breza rase,
v lastnem svetu tuja
stoji sama zase.*

Umetnik je torej ujetnik. Ujetnik sanj in domišljije sredi svobode, trpke realnosti. Je "tujec" sredi domačih ljudi, je brezdomovinec.

Ah moj Bug! Moj Bug!

Pa smo priromali na konec te pridige. Z eksempli, z navedki in dejstvi, s predpostavkami in mnenji smo se trudili izoblikovati nauk in najti odgovor na vprašanje: ali Slovenci smo ali nismo (bili) šovinisti, nacionalisti, rasisti?

Najkrajši odgovor je: smo in nismo (bili). Najti mejo med individualnim in kolektivnim, je namreč na Slovenskem težko. Iz nešteti avto- in heterostereotipov delati nov stereotip, je neumno.

Naše pleme je bilo v sivi davnini prav tako prisrčno divje kot večina takratnih; poznalo je tako neomajno gostoljubje kot tudi silno sovražstvo. In tako je z našim milim narodom najbrž še dandanašnji.

In nauk: vsak naj si ga izoblikuje sam, saj veste, kako so nekoč, petletnega Janeza Trdino, ko je prišel od maše, mati povprašali: *"No, kaj si si pa ti zamerkal, ali veš ti kaj pridige?"* Vedel je. In vi tudi veste. Zato pa...

"Lubi Slovenci! Vom inu nom je vedejoč, de..".

Na koncu se bosta odprla nebo in zemlja. In mrtvi, veliki in mali, bodo prišli pred tron in vsakomur bo sojeno po njegovih delih.

Tudi šovinistom, nacionalistom, rasistom. Tudi tistim s sončne strani Alp.

Ker so grešili zoper prvo zapoved božjo: *"Ljubi svojega bližnjega kakor sebe samega"*.

Zusammenfassung

Eine Predigt über die freundlichen, gastfreien, guten Slowenen, die nicht immer so (gewesen) sind

Jeder ist sich selbst der Nächste. Schon der Herrgott hat wohl zuallererst sich selbst einen Bart erschaffen. Mit den Völkern ist es das gleiche alte Lied: Ein jedes singt sein eigenes Lob am lautesten. Die Slowenen auch.

Doch das Leben ist kein Lied, und so mancher Text wird zu einer stereotypen Leier über den Nationalcharakter verdreht. Bei uns ist das nicht anders. Mit anderen Worten: Der slowenische Autostereotyp ist die verallgemeinernde Leier über die kleinen, aber fleißigen, anständigen, gescheiten, fröhlichen, freundlichen, gastfreien, arbeitsamen, ordnungsliebenden, ausdauernden, disziplinierten Slowenen. In der unerträglichen Leichtigkeit der Verallgemeinerung - die in der Zeit der Mobilisierung gesunder nationaler Kräfte stets nicht nur willkommen, sondern auch notwendig (gewesen) ist - fahren sie sich, logischerweise, fest. Daher auch die traurige Tatsache, daß sich, wie die jüngsten Meinungsumfragen zeigen, unser Nationalcharakter langsam aber unaufhaltsam mit Intoleranz und Feindseligkeit gegenüber Fremdem anreichert.

Wie jedes Volk sich selbst das Beste, den anderen aber das Schlechteste zuschreibt, so tun und taten dies auch wir Slowenen. In der Menge der Superlati-

⁵⁸ "Sovražil jih je; - bili so tisto življenje, ki ga on ni mogel in ni smel živeti, tista 'družba' so bili, ki ga je pehnila iz sebe". (Ivan Cankar, *Tujci*, 1901).

⁵⁹ Ivan Cankar, *Epilog k Vinjetam*, Ljubljana 1899.

ve gibt und gab es nie Platz für Fehler. Was falsch war, kam nach dieser verdrehten Logik anderswoher, schuld sind also immer die anderen; Zugewanderte und Fremde entstellen das Bild von unserem Volk.

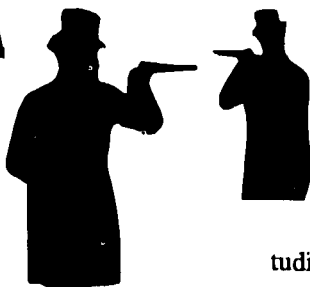
Schon ein flüchtiger Blick in die nationale Vergangenheit der Slowenen zeigt, daß sie gegen dergleichen Erscheinungen nicht immun waren. Sind es heute die "Südländer", die als gefährlich gelten (Bosnier, Serben, Kroaten und die übrigen "Schweden"), so waren im vergangenen Jahrhundert unsere "grimmigsten Feinde" die Deutschen und, in etwas geringerem Maße, die Italiener. Natürlich mochten wir Slowenen weder Zigeuner noch Ungarn (für Jurčič waren beide gleich übel), noch weniger Juden, von denen in Slowenien gar nur eine Handvoll lebte. (Ein schöner Beweis dafür, daß das Vorhandensein von Juden kein notwendige Bedingung für Antisemitismus ist; hätte es sie nicht gegeben, so hätte man sie eben erfunden). Ein ähnliches Schicksal war auch den paar Schwarzen ("Taufkindern") beschieden, die in den fünfziger Jahren der vorigen

Jahrhunderts Luka Jeran selig zu "kultivieren" und zu "slowenisieren" versuchte. Wenn er ihnen auch Namen gab wie Jožef Kranjski, Janez Slovenski, Maksimilijan Celjski usw., ihnen Slowenisch beibrachte und ihnen all die schönen christlichen Lehren einbleute, wollten die Slowenen sie nie als die Ihrigen annehmen - und konnten es auch nicht. Die Logik dabei ist ganz einfach: ein Schwarzer kann nun einmal kein Slowene sein!

Dies wäre in gewisser Weise noch nachvollziehbar, denn schließlich ging es um ein "Anderssein" auf den ersten Blick. Schwieriger zu erfassen ist das Fremdsein, in das sich viele slowenische Künstler hineingestoßen fanden, die von der patriotischen Elite zuhause als Fremde und vaterlandslose Gesellen abgelehnt wurden, im Ausland dagegen gefeiert waren. Gerade das ist vielleicht der schönste Beweis, daß es sich bei der Fremdheit um ein außergewöhnlich komplexes und kompliziertes Phänomen handelt, das sich schwerlich nur mit Hilfe der einen oder anderen Theorie erklären läßt.

Janez Cvirn

''SAPRALOT! TO BO PA MOČAN STREL''

K zgodovini dvoboja na Slovenskem

"Jako zanimivo bi bilo o dvoboju sestaviti vse misli, ki so jih izrekli razni pisatelji, pravdniki, politiki, državniki, postavodajavci in modroslovci. Tako delo pa ni samo težko in prav za prav nemogoče, temveč bi bilo tudi preobširno za ta kratki odlomek".

(Dr. E. H. Costa)

Po natančno odmerjenem strelu Emmericha von Gyujta se je Hugo Poglajen zgrabil za trebuh. Pištola z dolgo, gladko cevjo, ki jo je še trenutek poprej trdno držal v desnici, mu je padla na tla. Opotekel se je in padel v sneg. Polkovnemu zdravniku dr. Rogozinskemu, ki mu je priskočil na pomoč, je tiho zašepetal: "Imre, das hab ich nicht verdient". Zaprl je oči in omedlel. Že čez nekaj ur je zaradi težke rane umrl.

Tako se je končal dvoboj med Emmerichom von Gyujtom in Hugom von Poglajnom¹ na pristavi graščine Kristinenhof v Medlogu pri Celju² nekaj minut čez enajsto 1. marca 1889, cden v množici dvobojev, ki so bili v prejšnjem in na začetku tega

stoletja v Avstriji nekaj povsem običajnega³. Kodeks časti (Ehrenkodex), ki ga je Schopenhauer imenoval "kodeks za bedake"⁴, je kot nekakšen superego preganjal plemiče, oficirje in visoke uradnike, da so vse - tudi najbanalneje - sporne zadeve reševali z dvobojem. Za posameznika, ki je spadal v ozek krog "častnih mož", je kodeks časti pomenil močan družbeni pritisk. Dvoboj je bil namreč simbol družbene diferenciacije, ki je dvigoval pripadnike višjih družbenih slojev iz množice "navadnih" ljudi. Kot pomembno sredstvo distance med višjimi in nižjimi družbenimi sloji pa je hkrati opravljal

tudi integracijsko funkcijo znotraj višjih slojev samih⁵. Kodeks časti in reševanje spornih zadev z dvobojem sta namreč krepila solidarnost posameznika z lastno višjo družbeno skupino in poudarjala njegovo pripadnost k "boljši družbi". Zato je bil dvoboj v Avstriji izredno močno razširjen⁶. Še več. V času, ko je v Angliji in nekaterih drugih zahodno-evropskih državah že povsem izumrl, je v monarhiji (enako kot v nemškem rajhu) postajal vedno bolj običajen. Čeprav je avstrijski kazenski zakonik iz leta 1852 dvoboj izrecno prepovedoval⁷, je v drugi polovici prejšnjega stoletja število dvobojev stalno narasčalo. Leta 1897 si je Avstrija prislužila celo sloves

³ O dvobaju nasploh glej: Ute Frevert, *Bürgerlichkeit und Ehre. Zur Geschichte des Duells in England und Deutschland, v: Bürgerium im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Herausgegeben von Jürgen Kocka unter Mitwirkung von Ute Frevert*, Bond 3., DTV Verlag, München 1988, str. 101-140; Ute Frevert, *Die Ehre der Bürger im Spiegel ihrer Duelle. Ansichten des 19. Jahrhunderts, Historische Zeitschrift*, Bond 249, 1989, str. 545-582; Ute Frevert, *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*, München 1991; István Deák, *Der K. (u.) K. Offizier*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1991, str. 155-168; Norbert Elias, *Die sozialisationsfähige Gesellschaft, v: Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1992, str. 61-158.

⁴ William M. Johnston, *Avstrijski duh*, Zagreb 1993, str. 60.

⁵ Norbert Elias, n. d., str. 100.

⁶ Kolika "provih" dvobojev je bilo v Avstriji v 19. in na začetku 20. stoletja, je težka z gatavostjo trditi. Albert Wiesinger je leta 1895 v delu *Das Duell vor dem Richterstuhle der Religion, der Moral, des Rechtes und der Geschichte* (Graz, 1895) zardil, da je bila v Avstriji v času med 1800 in 1893 okoli 2.500 dvobojev. Njegova ocena je verjetno nekoliko prenizka. O tem glej: István Deák, n. d., str. 167.

⁷ Člen 158 avstrijskega kozenskega zakonika iz leta 1852 je med drugim določal: "Kdor iz kateregakoli vzroka pozove koga na boj s smrtnim orožjem in kdor se na tok poziv podo v baj, je kriv hudodelstvo dvoboja..." Kozni so bile izredno stroge. Za udeležbo v dvoboju, ki se je končal brez ronjenih, je bila predvidena kazen od pol do enega leta zapora. Za dvoboj z ronjenci je bilo predvidena kazen do pet let zapora (v posebnih okoliščinah tudi do deset). Udeležbo v dvoboju, ki se je končal s smrtnim izidom, po je preživelu lahko "prinesla" celo do dvajset let zapora. Vajaški kazenski zakonik iz leta 1855 je za duelonte ter sekundonte predvideval še nekoliko strožje kozni, ki po so jih v praksi le redko izvajali.

¹ O dvoboju Gyujto - Poglajen je časopisje na Slovenskem le skopo poročalo. (Morburger Zeitung in Deutsche Wacht sta ga 3. 3. 1889 le krotko zabeležilo). Poteku dvoboja in vzrokom, ki so do njega pripeljali, po se vseeno lahko približamo s pomočjo obsežnega poročila s sodnega procesa proti Emmerichu von Gyujtu 16. junija 1889, ki go je don kasneje v posebni (zostonski) prilogi objavila celjska Deutsche Wacht. Glej: Extro-Blott. Grotis-Beilage zu Nr. 48 der "Deutschen Wacht". Cilli, 17. Juni 1889.

² Po mnenju dr. Ivona Stoporja naj bi bilo graščino Kristinenhof naslednik dvora Freienberg. Gre za groščino pri današnji srednji vrtnarski šoli v Medlogu pri Celju. Glej: Ivan Stopor, *Grojske stavbe v vzhodni Sloveniji. Spodnja Savinjska dolina*, Ljubljono 1992.

edine evropske države, v kateri je po dvoboju - kot sredstvu za reševanje zadev časti - posegel predsednik vlade. Grof Kasimir Badeni je namreč na dvoboj s pištolama pozval nemškega nacionalnega poslanca Karla Hermana Wolfa⁸ in tako več kot očitno pokazal, da tudi sam ne spoštuje kazenskega zakonika. Pokazal je, da je prav na področju dvoboja razkorak med črko zakona in ustaljeno prakso več kot očiten.

Čeprav je bil v primerjavi s študentskimi menzurami, dvoboji s sabljami v vatirani zaščitni obleki⁹, vojaški dvoboj bistveno bolj nevaren, ga oblasti niso poskušale resneje preprečevati, saj je bil pomemben sestavni del vojaškega etosa. Po kazenskem zakoniku je bil dvoboj sicer prepovedan, vendar so avstrijske oblasti pred njim dosledno zapirale oči in duelantov niso preostro preganjale. Tudi v primerih, ko je npr. civilno sodišče obsodilo oficirja zaradi tega, ker je v dvoboju ranil ali ubil civilista, je Franc Jožef običajno odobril pomilostitev. Zaradi tega je v monarhiji dobil dvoboj takšne razsežnosti, da je španski prestolonaslednik Alfons ustanovil prvo Ligo proti dvoboju (Anti-Duell-Liga) leta 1902 prav v Avstriji¹⁰. Z njo je poskušal mobilizirati nasprotnike dvoboja - zlasti med oficirji - in že do leta 1904 je Ligi uspelo rešiti 300 spornih primerov brez orožja. Zaradi tega se je v avstrijski kritični javnosti nasprotovanje dvoboju postopoma okrepilo in leta 1911 je Franc Jožef izdal dekret, s katerim je (vojaški) dvoboj omejil na minimum¹¹.

Do tega časa je bilo postavljanje "častnih mož" pred civilna (porotna) sodišča v Avstriji sila redko. A v Celju se je zgodilo prav to. Že nekaj ur po smrti Huga von Poglajna je celjska žandarmerija na kolo-dvoru aretirala Emmericha von Gyujta, ki je poskušal z brzim vlakom zapustiti mesto¹². Na zahtevo državnega pravdnika so ga priprli v zaporih okrožnega sodišča Celje, kjer je ostal vse do sodne obravnave 16. junija 1889.

Obtožnica je Emmerichu von Gyujtu iz madžarskega Szepesi-Martonososa očitala, da je februarja 1889 izzval na dvoboj s pištolama (na 25 korakov) veleposestnika in podjetnika Huga Poglajna iz Mislinje in ga 1. marca 1889 v bližini graščine Kristinenhof ustrelil do smrti, s čimer je kršil člena 158 in 161 avstrijskega kazenskega zakonika¹³.

Po navedbah obtožnice sta bila Emmerich von Gyujto, nekdanji mornariški oficir in lastnik graščine Kristinenhof pri Celju, ter Hugo von Poglajen¹⁴, mornariški poročnik v pokoju ter veleposestnik in tovarnar iz Mislinje, dobra prijatelja in celo daljna sorodnika. Prijateljstvo je bilo sprva tako trdno, da je Hugo von Poglajen Emerichu von Gyujtu, ki je bil v težkem materialnem položaju, julija 1887 ponudil službo upravnika na svoji graščini v Mislinji, kamor se je Gyujto preselil s celotno družino. Upravniško službo je Gyujto opravljal do julija 1888, ko se je odpravil na službeno potovanje v Indijo, kjer je bil solastnik velike plantaže kave. A ker plantaža ni prinašala dobička, se je o vzrokih slabega poslovanja želel osebno prepričati. V času Gyujtove odsotnosti (do konca septembra 1888) je njegova soproga z otrokom ostala v Mislinji. Bila je v gosteh dobrosrčnega Huga Poglajna, ki je svoje prijateljstvo do Gyujta in njegove družine že prej znal podkrepiti na različne načine. Prijatelju Gyujtu je brez pomišljanja večkrat posodil večje količine denarja (1. februarja 1889 je Gyujtov dolg znašal že 20.913 gld) in v njegovo plantažo kave v Indiji vložil 30.000 gld. Ko jih je izgubil, se ni preveč razburjal, temveč še naprej finančno podpiral prijatelja. Še veliko bolj pa je Poglajen svoje prijateljstvo kazal Gyujtovi ženi Anniti. Od prvega dne bivanja družine Gyujto v Mislinji je Poglajen izkazoval Anniti tako veliko naklonjenost ("eine heftige Neigung"), da so jo vsi opazili. Po mnenju prič pa ji je bil še posebej "naklonjen" v času, ko je bil njen mož Emerich na službenem potovanju v Indiji.

⁸ V državnem zboru (23. 9. 1897) je nemški nacionalni poslanec Karl Herman Wolf (leta 1886 je bil en mesec urednik celjske *Deutsche Wacht*, poročen po je bil s Celjanko Ildo roj. Stepischnegg, hčero celjskega odvetnika dr. Johanna Stepischnegg) rožtalil ministrskega predsednika Badenija. Že naslednji dan sta se pri njemu oglasila Badenijevo predstavnika general grof Uexküll in polkovnik Resch in mu sporočila Badenijev poziv na dvoboj. Wolf je dvoboj takoj sprejel in za svoja sekundanta imenoval poslonco dr. Sylvestra in Lemischa. Popoldan istega dne so se sekundanti sestoli v stanovanju grofo Uexküllu in se dogovorili o vseh podrobnostih dvoboja. Ob devetih zjutraj naslednjega dne (25. 9. 1897) sta se Badeni in Wolf s pištolama spopadla v dvorani konjeniške šole Vojškega inštituta za jahalne učitelje. Že po prvem strelu je Wolf zadel ministrskega predsednika v desno roko in dvoboj je bilo konec. Wolf je pristopil grofu Badeniju, mu podal roko in s sekundantom zapustil prizorišče. Dvoboj je glasno odmeval v avstrijski javnosti, a tudi v tujini. Krščansko-socialni, social-demokratski in liberalni tisk je od Badenija zahteval, da odstopi. (Badeni je že don pred dvobojem cesarju napovedal demisijo, ki po jo po dvoboju Franc Jožef ni sprejel). Nemško-nacionalno časopisje po je Karlo Hermana Wolfo povzdignilo v boga. (O dvoboju Wolf-Badeni glej: Clemens Weber, Karl Hermann Wolf (1862-1941), rok. dis., Dunaj 1975, str. 134-140).

⁹ O študentskih menzurah glej: Ute Frevert, *Ehrenmänner, München 1991*, str. 133-177.

¹⁰ István Dedk, n. d., str. 162.

¹¹ William M. Johnston, n. d., str. 60.

¹² *Deutsche Wacht*, 3. 3. 1889.

¹³ Potek procesa je podrobno predstavljen v: *Extrö-Blatt. Grotis-Beilage zu Nr. 48 der "Deutschen Wacht"*. Cilli, 17. Juni 1889.

¹⁴ Hugo von Poglajen je bil zet nekdanjega deželne in državnega poslonco Mathioso Lohningerja.

Tudi od konca septembra 1888, ko se je Emmerich von Gyujto vrnil iz Indije in se z družino preselil na svojo graščino Kristinenhof v Medlogu pri Celju, so se prijateljski odnosi med Poglajnom in družino Gyujto nadaljevali. Tako je bilo do februarja 1889, ko se je "*staro prijateljstvo*" naenkrat sesulo. Počilo je kmalu zatem, ko je Poglajen zavrnil milo prijateljevo prošnjo po novem kreditu. Vendar po trditvah obtoženca zavrnitev posojila ni bila razlog za to, da je Huga von Poglajna izzval na dvoboj. Edini razlog naj bi bila "*obramba moške časti*", kajti šele takrat je izvedel, da Poglajen načrtno zalezuje njegovo ženo.

Ko je Gyujto 23. 2. 1889 preko svojih zastopnikov - oba sta bila mornariška poročnika - Arthurja Chiarija in Miezeslawa von Petruskija od Poglajna zahteval zadoščenje, je le-ta na častno poravnavo poslal grofa Arthurja Sermaga in poštnega mojstra Carla Noëta von Nordberga. Zastopniki sprtih mož so pri poravnavi enoglasno ugotovili, da se je Poglajen v resnici pregrešil zoper družinsko čast Emmericha von Gyujta. Ugotovili so, da je bilo Poglajново obnašanje do Gyujtove žene Annite nečastno in da gre za "*Beleidigung dritter Art*", kar daje razžaljenemu pravico do izbire orožja in postavitve najtrših pogojev dvoboja. Razžaljeni Gyujto je za orožje izbral pištole in določil čas in kraj dvoboja. Spopad naj bi bil 1. marca 1889 ob 11. uri dopoldne pri Gyujtovi graščini Kristinenhof v Medlogu pri Celju, potekal pa naj bi na razdalji 25. metrov - "*mit Gestattung von fünf Schritten Avance (15 Schritt Barriere)*" - in s trikratno izmenjavo strelav.

Tako je 1. marca ob 11. uri dopoldne v bližini graščine Kristinenhof res prišlo do dvoboja, ki mu je poleg omenjenih sekundantov prisostvoval še vojaški zdravnik. Prva dva strela sta oba zgrešila, s tretjo kroglo pa je Gyujto zadel Poglajna v trebuh in mu tako hudo poškodoval jetra, dvanajsternik in levo stran pljuč, da je nekaj ur zatem umrl.

Gyujto je v zagovoru poudaril, da se je znašel v brezizhodnem položaju in da je bil dvoboj pač edina rešitev za ureditev sporne zadeve. Povedal je, da je sredi februarja od Poglajna prejel pismo, v katerem ga je le-ta prosil za veliko prijateljsko uslugo, čeprav mu v pismu ni označil, za kakšno uslugo gre. Ko je s Poglajnovno prošnjo seznanil ženo, je le-ta panično zakričala: "*Ti sploh ne veš, kaj ta človek želi; a jaz vem. Že mesece me preganja*". Žena mu je končno razodela, da jo Poglajen neprestano zalezuje in ji grozi, da bo napisal roman, v katerem bo objavil tudi njena (gotovo potvorjena) pisma. Povedala mu je, da ga je Poglajen pod pretvezo nujnih poslov poslal na službeno potovanje v Pulj in Trst. Že nekaj minut po njegovem odhodu je pridrvel v njeno spalnico in jo

začel nagovarjati. Gyujto je poudaril, da se je žena Poglajna rešila šele z grožnjo, da bo na pomoč poklicala sina, ki je spal v otroški sobi. Poglajen pa jo je rotill, naj o dogodku ne pove možu. Nekaj dni zatem pa je Poglajen Gyujtu poslal pismo s prošnjo za "*veliko uslugo*", ki jo je Gyujto (potem ko se mu je žena izpovedala) razumel kot predlog, naj postane zvodnik svoje žene. To je bilo dovolj za sklep, da je oškodovana njegova družinska čast, zato je sklenil, da bo Poglajna izzval na dvoboj. In ga tudi je.

Gyujtovi verziji dogodkov je močno ugovarjal predsednik sodišča dr. Heinricher. Po njegovem mnenju naj bi bilo iz izjav prič razvidno, da je Poglajnu za takšno obnašanje dala povod Gyujtova žena, iz česar bi lahko sklepali, da je šlo za zaroto zakoncev Gyujto z namenom, da bi še naprej materialno izkoriščala Poglajna. Obtoženi je prvi del predsednikove trditve označil za izmišljotino in v odgovoru pribil, češ, tudi če bi bilo to, kar trdi predsednik, resnično, vzrok za dvoboj ne bi odpadel. Predsednikov namig, da je šlo za zaroto, pa je označil za nelogičen. Če bi imel res namen zgolj materialno izkoriščati Poglajna, potem ga nikakor ne bi ubil. Ker pa ni šlo denar, temveč za moško čast, ga je pač bil prisiljen izzvati na dvoboj.

Po zaslišanju Emmericha von Gyujta je predsednik sodišča Heinricher zaslišal še priče. Prvi je spregovoril Gyujtov sekundant, poročnik Pietruski, in v celoti potrdil Gyujtove navedbe. Po njegovem mnenju je dvoboj potekal v skladu s pravili¹⁵. Tudi okoliščina, da je bil Gyujto Poglajnu dolžan večjo vsoto denarja, ni bila zadosten razlog, da bi dvoboj odložili. Glavni in edini povod za dvoboj je bilo namreč zadnje Poglajnovno pismo Gyujtovi ženi, katerega vsebina daje slutiti, da je bil Poglajen duševno motena osebnost.

Tudi drugi Gyujtov sekundant Chiari je potrdil obtoženčevo pričevanje. Dvoboj je potekal v skladu s pravili in tudi Poglajnova kratkovidnost ni bila zadosten vzrok, da bi navzoči dvoboj preprečili. (Sploh pa je potekal na razdalji 25 metrov, kar je dovolj blizu, da sta se lahko nasprotnika jasno videla). Bil je prepričan, da je poskušal Poglajen z izkoriščanjem obtoženčeve finančne stiske pripraviti njegovo ženo, da bi prevarala moža. Zato je za Gyujtovim hrbtom nenehno zalezoval njegovo ženo (vendar le-ta ni podlegla). To pa je bil tudi edini, a dovolj velik razlog za dvoboj.

¹⁵ V prejšnjem stoletju je izšla vrsta priročnikov z navodili o pravilnem poteku dvoboja. Med njimi naj omenim le: Franz von Bolgar, *Regeln des Duells*, Wien 1822; Gustav Hergsells, *Duell-Codex*, Wien-Budapest-Leipzig 1891; Fridrich Teppner, *Duell-Regeln für Offiziere und Nachschlagebuch in Ehrenangelegenheiten*, Graz 1898.

Ko sta tudi Poglajnova sekundanta major Noč von Nordberg in grof Arthur Sermage potrdila, da je bil dvoboj neizbežen in da noben izmed sekundantov ni videl razloga, da bi ga preprečili (še najmanj se jim je zdela pomembna Poglajnova kratkovidnost), je sodnik na prostor za priče poklical polkovnega zdravnika dr. Rogozinskega. Ker je dvoboju prisostvoval le kot zdravnik in ni vedel ničesar o povodu zanj, je opisal zgolj to, kar je videl *"na lastne oči"*. Povedal je, da je po šestem strelu Gyujto zadel Poglajna, ki je počasi padel naprej. Emmerich von Gyujto je po strelu vzkliknil: *"Sapralot! Das wird ein scharfer Schuß!"*, Poglajen pa je le tiho zašepetal: *"Im Bauch, im Bauch! Imre, ich habe das nicht verdient!"* Poglajnova rana je bila tako težka, da je popoldne umrl.

Annita je bila precej prepričljiva, a sodnik jo je vseeno vprašal, zakaj spalnice ni zaklenila. Odgovorila mu je, da se ji ni zdelo potrebno, saj je soba za goste, v kateri je spal Poglajen, v pritličju, spalnica pa v prvem nadstropju. Nekoliko *"krivde"* pa je pripisala tudi svojemu možu: pred potovanjem, ko je že bila v postelji, se je namreč prišel od nje poslovit, vendar za sabo ni zaklenil vrat.

V nasprotju z izjavo Annite von Gyujto je Franz Schell, upravitelj Poglajnove posesti v Mislinji povedal, *"da je bil Poglajen z omenjeno gospo v živahnih odnosih"*, da sta se v Mislinji vsak dan sprehajala in si kasneje, ko se je družina Gyujto vrnila na Kristinenhof, redno in pogosto dopisovala. Gozdni adjunkt Pekarek iz Fale pa je sodniku zatrdil, da je moral biti Emmerich von Gyujto gotovo

Pištola za dvoboj, druga polovica 19. stol.

Potem ko so prebrali še zdravniško poročilo o obdukciji in za nekaj minut prekinili obravnavo, je sodnik dr. Heinricher zaslišal še nekaj novih prič. Prva je spregovorila užaloščena vdova Annita von Gyujto. Poudarila je, da so se z družino Poglajen poznali več let, da pa jo je začel Poglajen nadlegovati z *"ljubezenskimi ponudbami"* šele pred letom dni. Njegovim prošnjam, naj ima z njim razmerje, se je odločno upirala, pristala je le na to, da si dopisujeta. Vendar Poglajen s tem ni bil zadovoljen. Začel ji je groziti, da bo napisal roman, v katerem bo objavil njena (potvorjena) pisma. A tudi po tem izsiljevanju se mu ni vdala. Tudi v noči, ko je njen mož odšel na poslovno potovanje v Pulj in v Trst, in je Poglajen vdrl v njeno spalnico, se mu je energično postavila po robu. Ko mu je zagrozila, da bo zbudila svojega sina, je Poglajen odšel.

seznanjen z razmerjem svoje žene Annite in Huga von Poglajna, saj so o njem v Mislinji in okolici čivkali že vrabci na strehah.

Višji gozdar iz Mislinje Hromadnik je bil še bolj določen. Menil je, da je Gyujto zaradi denarja pritiskal na Poglajna in da *"konec zgodbe ni bil dvoboj, temveč navaden umor"*. (Tudi zaradi tega, ker je bilo vsem znano, da je Poglajen močno kratkoviden, Gyujto pa odličen strelec). Po njegovem mnenju naj bi Gyujto svojo ženo Annito nagovoril na razmerje s Hugom von Poglajnom, saj je bil slednji odličen vir denarja, ki ga je Gyujtu stalno primanjkovalo.

In tudi grof Sermage, Poglajnov sekundant, je precej obremenil Gyujta in njegovo ženo. Na sodnikovo vprašanje, kaj mu je glede dvoboja zaupal

Poglajen, je odgovoril, da je Poglajen kratko pred smrtjo zašepetal besedo *"traditrici"*, *"...kar se je lahko nanašalo le na gospo Gyujto..."* Po grofovem mnenju naj bi žc omenjena beseda jasno pričala o značaju gospe von Gyujto (in njenega soproga), še veliko bolj pa naj bi bil njen karakter razviden iz ohranjene korespondence. V podkrepitev svojih trditev je grof Sermage na koncu analiziral pismo, ki ga je Poglajen poslal Anniti von Gyujto 16. februarja 1889. Pismo se začinja z *"Ljubljena Frou-Frou"*, kar naj bi po njegovem mnenju jasno dokazovalo, da sta bila Poglajen in Annita v ljubezenskem razmerju. Še bolj očitno pa to dokazujeta Poglajnova zahteva, naj Annita končno izpolni obljube, ki mu jih je dala pred pol leta (med drugim je zahteval *"brezpogojno kapitulacijo"*), in grožnja, da ji bo v nasprotnem primeru prisiljen napovedati vojno *"na življenje in smrt"*.

Še huje je Gyujta in njegovo soprogo obremenila Poglajnova žena Anna. Gospa Poglajen se je sicer strinjala, da je bil vzrok dvoboja *"težka razžalitev gospe von Gyujto s strani njenega moža"*, vendar tudi po njenem mnenju pri stvari ni šlo zgolj in samo za čast. Sodniku je povedala, da je že nekaj časa vedela za odnose med svojim možem in Annito von Gyujto, vendar ni vedela, kako daleč se je njuno razmerje razvilo. Po njenem mnenju naj bi bila gospa von Gyujto navadna koketa, ki je njenega moža *"privezala nase"* zgolj zaradi denarja, v želji, da bi izboljšala materialni položaj svoje družine. Annita von Gyujto naj bi namreč njenega moža že dalj časa izsiljevala za denar, kar je Anna Poglajen podkrepila z Annitinimi pismi, ki jih je našla v moževi zapuščini. V več pismih je namreč Annita von Gyujto njenega moža prosila za denar, kar naj bi bilo po njenem mnenju samo po sebi dovolj zgovorno. Če bi pri dvoboju res šlo samo za *"razžalitev dame"*, potem bi do njega moralo priti že veliko, veliko prej.

Izjave Poglajnu naklonjenih prič so zadevo precej zapletle. Državni pravdnik in sodnik (a tudi porotniki) so se namreč znašli v dilemi, ali je šlo res zgolj za navaden dvoboj v skladu s pravili, ali pa za zaroto in umor, ki sta ga skupaj pripravila Annita in Emmerich von Gyujto. Vendar za teorijo o zaroti niso našli dovolj trdnih dokazov.

Državni pravdnik se je problemu enostavno izognil. V sklepnem govoru je porotnike opozoril, da je v tem primeru treba ločiti motiv od dejanja. *"Motiv je dala razžaljena ženska čast. Ženska čast, hišna čast, hišna čast, moška čast"*. (Frauenehre Hausehre, Hausehre Manneschre). Po njegovem mnenju mora moški ščititi žensko v vsch okoliščinah in v tem pogledu se Emmrichu von Gyujtu ne more ničesar očitati - četudi je razprava na sodišču jasno pokazala,

da se je gospa von Gyujto *"prisesala"* na gospoda Poglajna samo zaradi finančnega okoriščanja. (Vendar je na drugi strani težko govoriti o *"komplotu"* Emmericha in Annite von Gyujto zoper Huga von Poglajna, ker manjkajo zanj trdni dokazi). Vendar se pri obrambi ženske časti vedno postavi tudi vprašanje najprimernejšega načina, kar dvoboj zagotovo ni. Po mnenju državnega pravdnika do njega ne bi smelo priti že zaradi tega, ker je bil Gyujto Poglajnu dolžan večjo vsoto denarja. Napaka je bila storjena tudi v tem, da so sekundanti Poglajna prepričali, češ da je dvoboj edini možni izhod iz zapletenega položaja. (In zaradi tega je nekaj dni kasneje državni pravdnik odredil preiskavo zoper oba Poglajnova sekundanta, grofa Arthurja Sermaga in majorja Noëta).

Odvetnik Emmericha von Gyujta dr. Kosjek je že v uvodu obžaloval, da se obtoženemu sovražno javno mnenje kaže tudi v sodni dvorani in opozoril, da se le redko zgodi, da bi zaradi dvoboja kdo prišel na porotno sodišče. Dvoboj po njegovem mnenju izhaja iz plemenitega načela, ki čast postavlja pred življenje. Dvoboj je *"pogodbena samopomoč"*, saj vsak od duelantov postavlja v enaki meri svoje življenje na kocko. Za obtoženega, ki je plemenitega stanu in je sin admirala, je bil dvoboj pač edini izhod, da reši čast svoje družine, saj je bil Poglajen pripravljen z denarjem razdreti Gyujtov zakon. Zato je bil obtoženi prisiljen, da z orožjem brani ženino čast. Poglajnova in Annitina pisma kažejo, da obtoženi ni vedel ničesar o razmerju med njegovo ženo in Poglajnom. A iz njih je razvidno tudi to, da Poglajen svojega cilja ni dosegel. Ko se gospa Gyujto Poglajnovim pritiskom ni mogla več sama upirati, je prosila za zaščito svojega moža. S tem pa je postal dvoboj neizogiben.

Po zaključnem govoru dr. Kosjeka je potek dogajanja povzel predsednik sodišča dr. Heinricher in ob pol enajsti uri zvečer so se porotniki umaknili k zasedanju. Kmalu zatem so razglasili razsodbo. Porotniki so obtožnega Emmericha von Gyujta enoglasno spoznali za krivega hudodelstva dvoboja s smrtnim izidom. Sodni senat je obtoženega obsodil na 3 leta težke ječe - *"poostrene s postom in povezane z izgubo plemstva"*. Kot olajševalne okoliščine mu je sodišče priznalo obžalovanjc dejanja, razburjenje, v katerem je bil zaradi mučne zadceve in dejstvo, da še ni bil obtožen. Oteževalnih okoliščin po mnenju sodišča ni bilo.

Apud barbaros Turkos barbarum duellum non est in usu

Sodni proces zoper madžarskega plemiča Emericha von Gyujta, lastnika graščine Kristinenhof v Medlogu pri Celju, ki je 1. marca 1889 v dvoboju

smrtno zadel svojega nekdanjega prijatelja Huga von Poglajna iz Mislinje, je v avstrijskih jurističnih krogih in med člani parlamentarnega odbora za reformo kazenskega zakonika, ki je prav v junijskih dneh 1889 obravnaval vprašanje dvoboja, vzbudil nemalo pozornosti¹⁶. Vsi so se spraševali, kakšna bo razsodba celjskega okrožnega sodišča in kako bo vplivala na bodočo kazensko zakonodajo, saj je bilo sodno preganjanje udeležencev dvobojev (tudi v primerih, ki so se končali s smrtnim izzidom) v monarhiji tako redko, da je celjska Deutsche Wacht upravičeno zapisala: *"So weit unsere Erinnerungen zurückreicht, war in Oesterreich noch nicht der Fall gegeben, daß die Richter aus dem Volke hätten ihre Ansichten über die Duellfrage darlegen können"*¹⁷. Še večjo pozornost pa je proces vzbudil med Celjani, saj je bil Poglajen - kot je poročala Deutsche Wacht - med celjskimi in spodnještajerskimi Nemci pomembna in spoštovana osebnost: *"Die deutsche Partei verliert in dem Dahingeshiedenen leider wieder einen bewährten ausgezeichneten Genossen. Ehre seinem Andenken!"*¹⁸

Zanimanje celjske javnosti za proces Gyujto, ki se je končal pred celjskim okrožnim sodiščem 16. junija 1889, je bilo tolikšno, da se je uredništvo celjske Deutsche Wacht odločilo - *"ne iz senzacionalističnih razlogov"* - svoje zveste bralce nagraditi še s posebno, zastonjsko prilogo, v kateri je natančno popisalo potek procesa. Tako so se lahko Celjani (seveda tisti, ki se jim dan poprej ni uspelo preriniti v sodno dvorano) že 17. junija natančno seznanili z dogajanjem na sodišču in s končno razsodbo, s katero je celjsko okrožno sodišče obsodilo Emmericha von Gyujta na tri leta težke ječe in na odvzem plemiškega naslova. In ta razsodba je ponujala obilo možnosti za najrazličnejše komentarje.

Vendar pa so bili komentarji celjske javnosti bolj ali manj enozvočni. Že pred procesom so v celjskem javnem mnenju prevladali nasprotniki dvoboja¹⁹, kar je bilo seveda povsem v skladu s tedanjo socialno strukturo celjskega meščanstva. Mali in srednje veliki trgovci in obrtniki, ki so tvorili jedro celjskega meščanstva, niso imeli nobenega razumevanja za takšen način reševanja *"zadev časti"*. Sami so namreč sporne zadeve reševali veliko bolj preprosto, pač po načelu: *"Aufbiks. Kri v luft, čreve na plot!"*. Dvoboj se jim je zdel ostanek preživele srednjeveške tradicije, ki se ga ozka družbena elita oklepa samo

zato, da bi še bolj poudarila svoj vzvišen položaj. Zaradi tega so bili prepričani, da je razsodba popolnoma na mestu. Upali so, da jo bodo upoštevali tudi člani parlamentarne komisije in v njenem duhu *"popravili"* tiste člene kazenskega zakonika, ki se dotikajo dvoboja. Mnogim pa se je zdela razsodba celo preblaga, saj so bili prepričani, da bi *"navaden državljani"* za *"umor"* dobil veliko višjo in strožjo kazen od Emmericha von Gyujta. V dvojnosti meril so videli kršitev osnovnega načela pravne države, načela enakosti pred zakonom, zato so bili v svojih kritikah *"neustrezne obravnave dvoboja"* izredno radikalni.

Vendar pa so se v celjski kritični javnosti slišali tudi drugačni, dvoboju bolj naklonjeni glasovi. Kot normalen način reševanja *"zadev časti"* so ga obravnavali predvsem celjski izobraženci, saj se jih večina z njim dodobra seznanila v študentskih časih. Urednik Deutsche Wacht je že v uvodu *"zastonjske priloge"* zapisal, da nasprotovanje celjskega javnega mnenja *"tej srednjeveški nenravnosti"* ni najbolj na mestu, saj je dvoboj velikokrat edini način za reševanje spornih zadev časti: *"Es gibt nun einmal Lagen, in welchen der feinfühlig Mensch eine recente Austragung absolut wünschen muß, es gibt Conflictte zu deren Beilegung kein Richter verständig genug, kein Gesetzbuch erschöpfend genug ist, und der behutsamste Mann kann urplötzlich von einen Schimpf belastet werden, der ihn directe vor die Frage stellt, ob ein derart beschimpftes Dasein überhaupt zu ertragen und ob es nicht vorzuziehen ist, das Leben in die Schanze zu schlagen, das unter den gegebenen Umständen ohnehin villeicht werthlos ist. Dieser Gesichtspunkt ist es auch ohne Zweifel, der die maßgebenden Faktoren im Staate das Duell mit Nachsicht beurtheilen läßt"*²⁰. Podobna stališča je na sodišču zagovarjala tudi večina prič (zlasti Gyujtovi in Poglajnovi sekundanti) ter odvetnik obtoženega. In celo državni pravdnik Schwendtner je v svojih izjavanjih v dvoboju pač videl nujno zlo, ki se ga ne da izkoreniniti.

Čeprav so se med procesom proti Emmerichu von Gyujtu v javnosti pojavila tipična gledanja na dvoboj, ki so se gibala v razponu od ostrega nasprotovanja do blagohotne naklonjenosti, so nasprotniki dvoboja prevladali nad njegovimi zagovorniki. Na Slovenskem dvoboj ni bil nikoli preveč priljubljen²¹ in zlasti

¹⁶ Extra-Blatt. Gratis-Beilage zu Nr. 48 der "Deutschen Wacht". Cilli, 17. Juni 1889.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Deutsche Wacht, 3. 3. 1889.

¹⁹ Na to je na procesu opozarjal tudi obtoženčev odvetnik dr. Kosjek. Glej: Extra-Blatt. Gratis-Beilage zu Nr. 48 der "Deutschen Wacht". Cilli, 17. Juni 1889.

²⁰ Extra-Blatt. Gratis-Beilage zu Nr. 48 der "Deutschen Wacht". Cilli, 17. Juni 1889.

²¹ Zavračanje (smešenje) dvoboja je opazno že pri Antonu Feliksu Devu, ki je leta 1781 v Pisanicah prevedel pesem Dvuboj hrvaškega pesnika Pavla Ritterja-Vitezovića. Pesem se namreč glasi:

Edn na pojlu boje bije,
druge doma vinu pije.
Če lih nista oba junaka,

slovenski tisk ga je prikazoval kot ostanek srednjeveške mračnosti. Že Dr. E. H. Costa, ki se je pri nas verjetno prvi ukvarjal s fenomenom dvoboja²², je leta 1869 ugotavljal: "V sedanjem času se občna misel zmirom bolj in bolj obrača zoper dvoboje",²³ v svojem kratkem, informativnem članku O dvoboji pa citiral tudi "bistroumno besedo" Quintusa: *Apud barbaros Turkos barbarum duellum non est in usu* (pri barbarskih Turkih barbarski dvoboj ni v navadi)²⁴.

A v slovenski javnosti dvoboj ni veljal le za barbarskega, temveč tudi za dejanje, ki je v očitnem nasprotju s peto božjo zapovedjo. Ko je le nekaj mesecev pred procesom Gyujo izšel roman Pobrati-timi znanega slovenskega politika dr. Josipa Vošnjaka, ga je katoliška kritika raztrgala na kosce, predvsem zaradi tega, ker je v romanu opisal dvoboj med poročnikom Marbergom in Ivanom Dolnikom. Anton Mahnič je v Rimskem Katoliku zapisal: "Ta barbarski običaj, večna sramota 19. stoletja, je dr. Vošnjaku plemenit, junaški čin. Zato ga mora doprinesti njegov najblaži junak, 'pošteni' Dolnik, katerega prišteva 'najboljšim našim možem', katerega 'bistri um, neupogiveness, pogum in pošteno srce' nad vse povzdiguje. V slovenskem slovstvu ni še dobil dvoboj odločnišega in gorečnišega slovitelja, kaker v dr. Vošnjaku. Ako ga bomo začeli tako priporočati, ne bojimo se, vdomačil se bo v kratkem tudi na Slovenskem. Ako bomo dvoboj tako mično opisovali, in sicer kot 'viteški' čin, ako bomo mladini zabivali v glavo, da dvoboj rešuje 'čas' duelantom, bomo morda videli vže prihodnjo generacijo en korak dalje na poti - v barbarstvo!"²⁵ Frančišek Lampe pa je v Domu in svetu pisatelja in bralce vprašal, ali ni z dvobojem "potisnen naš roman v vrsto onih romanov, kateri si pomagajo s takim 'senzacionalnim knall-effektom' in katerih je v drugih slovstvih ogromno število - nizke vrste..."²⁶

Medtem ko sta Anton Mahnič in Frančišek Lampe dvoboj zavračala izključno s katoliškega stališča,²⁷

pa je slovenski tisk rad poudarjal, da je dvoboj tudi eminentno "nemški običaj" in že zaradi tega neprimeren za Slovence. Celjska Domovina je npr. leta 1907 iz pariškega lista Figaro takole povzela opis razširjenosti menzure med nemškimi študenti v Avstriji: "Dijaški dvoboj" pravi, "je le redko posledica prepira. Nemec ni prepirljiv. Dvoboj, tako zvana 'prijateljska menzura' jim je le dokaz za pogum in brazgotine na licu so jim dekoracije in trofeje. Mlade 'goske' so naučene, da so le brazgotinasti moški junaki, ki so vredni 'ljubezni', in mladi divjak, ki ima na koncu nosa še kaplje mleka svoje dojlje, je primoran postati 'junak'. In na koncu je cinično dodala: "Ta Francoz je najbrže študiral tudi v Gradcu".²⁸

Vendar pa pri dvoboju ni šlo zgolj za "nemški običaj", temveč za uveljavljen način reševanja zadev časti med možmi s častjo (plemstvom, oficirji, visokimi uradniki in študenti). Zaradi tega dvoboj tudi na Slovenskem ni bil tako neznana stvar, kar je že leta 1894 z veliko mero cinizma ugotavljal Janez Evangelist Krek: "Saj se vendar lepa šega dvobojev - edino, kar je naš razsvetljeni vek ohranil iz 'temnega' srednjega veka - širi čezdalje bolj. In Slovenci naj bi zaostajali edini? Mi edini naj ne bi poznali duha časa? Potem pač zaslužimo, da nam ostaneta Slovenija in Ilirija na veke samo prazni besedi in da naših tal več ne napaja iskra Sava".²⁹

Kljub močnemu nasprotovanju dvoboju (kritika je operirala predvsem s katoliškimi in nacionalnimi argumenti), tudi na tem področju Slovenci niso bili povsem brez izkušenj. Večina slovenskih izobražencev se je z "menzuro" dodobra seznanila v študentskih letih in čeprav je bila med slovenskimi študenti veliko manj običajna, kot pri nemških burših³⁰, so bili tudi sami velikokrat prisiljeni - že zaradi samoobrambe - poseči po sablji.

Na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja se je po zaslugi dr. Vladimirja Ravniharja dvoboj uveljavil med slovenskimi študenti na Dunaju, med člani Slovenije in leta 1892 ustanovljenega ferialnega

vu vinu sta s', vem, enaka.

Kupce lohka je spijati,
težji kri je prelivati.

(Glej: Jože Koruza, *Značaj pesniškega zbornika Pisanice od lepeh umetnosti*, Maribor 1993, str. 266-268).

²² Že leta 1862 je Costa objavil v *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain* krajši članek z naslovom *Eine Zweikampf-Geschichte aus dem siebzehnten Jahrhundert*, str. 14-15, v katerem je opisal dvoboj med grofom Josefom Bernardinom Barbom in Johannom Franzom von Rottenfeldtom v bližini Ljubljane leta 1691.

²³ E. H. Costa, *O dvoboji*, *Letopis Matice slovenske* 1869, str. 97.

²⁴ Prav tam.

²⁵ *Rimski katolik* 1889, str. 422.

²⁶ *Dom in Svet* 1889, str. 30.

²⁷ Katoliški tabor je tudi pri nas rad poudarjal, da je dvoboj v očitnem nasprotju s peto božjo zapovedjo. Škof Mihael

Napotnik je bil novembra 1900 na zasedanju avstrijske škofjske konference glavni poročevalec o duelu; o tem glej: Bogdan Kolar, *Odnosi med škofoma Napotnikom in Jegličem*, v: *Napotnikov simpozij v Rimu, Celje* 1993, str. 180. O razširjenosti katoliške "kritike" dvoboja glej tudi: Ute Frevert, *Ehrenmänner*, str. 39.

²⁸ *Domovina*, 2. 1. 1907.

²⁹ J. E. Krek, *Izbrani spisi*, II. zvezek, Ljubljana 1929, str. 228.

³⁰ Zlasti člani leta 1884 ustanovljene Carniole - društva nemških visokošolcev s Kranjske (Carniola - Verein deutscher Hochschüler aus Krain), so vestno izpolnjevali burševsko zahtevo po branjenju časti z dvobojem, o čemer priča v društveni spominski knjigi objavljena statistika duelov. Glej: (Paul Samassa), *Carniola 1884-1894, Heidelberg* 1895.

društva Sava³¹. Začetke opisuje Ravnihar v spominih takole: "Še eno novost sem vpeljal v 'Slovenijo' - sabljanje. Sabljali so že naši študentje v Gradcu. Med njimi so bili imenitni sabljači kakor Mahan, Kartin, Šuklje, Gregorič, ki so tolkli nemške burše z njihovim lasnim orožjem. Po maturi sem strašil po Ljubljani s hrvaško čepico 'ličanko', ki sem jo bil profitiral na abiturientskem sestanku. V Zvezdi so me srečali Karniolci, člani nemškega akad. ferialnega društva 'Carniola'. Eden izmed njih Strzelba (oče je bil Čeh in svojčas član Sokola) me nahruli z besedami: 'Zu so einem dummen Gesicht past so eine Kappe nicht'. Poslal sem mu sekundante (Kartellträger), eden teh je bil Viktor Gregorič, kasneje zdravnik v Novem mestu. Žaljen sem imel pravico do izbire orožja. Izbral sem sabljo. Dotlej še nikoli nisem držal sablje v rokah. Sekundanti so določili, da bo dvoboj (menzura) na Dunaju in sicer v drugem semestru, da mi bo med tem dana prilika, da se поблиže seznanim s sabljo in z rokovanjem z njo. Prišedši na Dunaj sem poiskal mojstra za borjenje, kakršnih je imel Dunaj dokaj, in posecal njegovo šolo. Ker sam nisem imel ne orožja, ne drugih priprav, potrebnih za dijaške menzure, sem naprosil akademsko društvo 'Marcomania', da mi priskoči na pomoč. Marcomania ni bila 'Burschenschaft', ampak 'Landsmannschaft'. Med člani so bili tudi Hrvati. Društvo mi je dalo na razpolago sekundanta in zdravnika - bil je neki dr. Figartner (kasneje zdravnik v Zagrebu), Hrvat. In tako sem mogel nastopiti. Bandažirali so mi vrat radi žile odvodnice, zapestje in trebuh. Svojega nasprotnika sem prvi napadel, dva, trikrat sem ga pognal v kot. Prizadel sem mu samo neznatno prasko. To mojo napadalno taktiko je izkoristil nasprotnik, ki mi je ob naslednjem mojem izpadu zadal terco ter slučajno presekal žilo temporalis na desnem sencu. Kri je brizgnila in dvoboja je bilo konec. Zdravnik mi je zašil oba konca presekane žile, nakar so me vsega povezanega spravili domov. Po nekaj dneh sem se že z bandažirano glavo postavljal na univerzi. Doma pa niso bili nič kaj očarani.

Posledica tega mojega podviga je bila, da so se Slovenjani jeli zanimati za borjenje. Nabavili smo si sablje, maske in rokavice. Učitelj pa sem bil seveda jaz. Nadalnja posledica je bila ustanovitev akad. ferialnega društva 'Sava' v Ljubljani kot ptoitiutež

proti 'Carnioli'. Prvi predsednik mu je bil Janko Vencajz, njemu sem sledil jaz. Na to je šlo z dvoboji kar po vrsti. Prvi je nastopil Božidar Vodušek (kasneje advokat v Ljubljani) proti Ambroschitschu (kasneje advokat v Ljubljani), Majdič (kasneje zdravnik) proti Rothu (kasneje sodni svetnik), Janko Vencajz (umrl v tretjem letniku prava) proti Jos. Höglerju (kasneje zdravnik v Ljubljani). Dvoboji na Dunaju so bili v zasebnih stanovanjih in so najemniki v ta namen oddajali prazne sobe proti odškodnini. Nemci so imenovali ta prostor 'Paukboden'. Prostor torej ni bil ravno velik, zlasti, ker je bilo računati po dva sekundanta in po enega zdravnika, navadno medicinec starejšega letnika, na vsaki strani. Razen tega je imela vsaka stranka pravico, da je vabila prijatelje in somišljenike kot gledalce. 'Corona' je bila včasih prav številna. Vse se je seveda moralo vršiti v tajnosti, ker je bila policija takim podvigom za petami....

Pri teh dvobojih, pri katerih sem stalno posredoval kot sekundant, so bili naši fantje po večini zmagovalci. Carniolci so se jeli zavedati, da nam ne bodo kos. Kaj so storili? Naščuvali so vesoljno burševstvo proti nam, tako da je dobil eden izmed nas po 50 kontrahaž. Nepristranski razsodniki pa so izrekli, da se tako ne gremo, da je to že strahopetnost in da nismo dolžni sprejeti množestvenih pozivov na dvoboj, ki naj ščitijo Carniolce. Carniolci so bili na ta način diskvalificirani in cela stvar je zaspala. 'Sava' pa je le dosegla svoj namen, da je ustrahovala Carniolce, ki so odtelej postali bolj pohlévnii...³²

V desetletju pred prvo svetovno vojno pa se je menzura najbolj udomačila med slovenskimi študenti v Gradcu, kar je v spominih lepo popisal Miloš Vauhnik: "Slovenska akademska društva so bila seveda tudi na univerzah na Dunaju in v Pragi. Toda 'Triglav' je bilo edino, kjer se je tudi sabljalo: to se pravi, da je imelo vežbališče za dvobojevanje. Sabljanje ni bilo naš ideal, saj je bil to privilegij nemških akademskih društev, katerih je bilo v Gradcu na pretek...a ker so naduti nemški burši - njihova društva so se imenovala 'Burschenschaften' - bili zelo nesramni in so psovali naše člane, če so hodili po graških ulicah s triglavanskim trakom čez prsi, se je akademsko društvo 'Triglav' odločilo uvesti vežbanje tega študentskega športa že iz razloga, da se bo slovenski visokošolec lahko postavil po robu burševskemu izzivanju. Že več let pred menoj se je nekaj Triglavanov izurili v sabljanju in tako je bilo veliko presenečenje pri nemških burših, ko slovenski visokošolec ni več molče prenašal izzivanja, ampak je gospoda 'burša' pozval na dvoboj. Ker naši sabljači

³¹ Prav v času ustanovitve ferialnega društva Sava se je v obeh slovenskih akademskih društvih, v dunajski Sloveniji in v graškem Triglavu, razrešil dolgoletni prepir med člani glede študentskih menzur. Spor med zagovorniki in nasprotniki dvobojevanja je bil rešen kompromisno: v obeh društvih sta bila ustanovljena sabljaška kluba, člani so lahko z orožjem iskali zadostitve za razžalitev časti, ni pa bilo dvobojevanje obvezno. O tem glej: Janez Stergar, Začetki "Slovenskega ferialnega društva 'Sava' v Ljubljani", Kronika, XXII, 1974, št. 1, str. 35.

³² Spomine dr. Vladimirja Ravniharja (Mojega življenja pot) hrani Arhiv Slovenije.

niso bili od muh in je marsikateri burš in je marsikateri burš nosil kot posledico dvoboja s Triglavanom brazgotino na nosu, bradi in licu ali pa je bil celo brez uhlja, so dobili rešpekt pred nami ter so se naših sabljačev v velikem krogu izogibali. Tako smo imeli sedaj mir na cesti, toda nekateri naduteži so se še vedno drznili opsovati slovenskega akademika na cesti. Zapomnili smo si ga, in če eden ali drugi od nas ni bil preveč večšč 'menzure' (tj. sabljanja), smo obvestili naše ase, ki so takšnega prenapeteža pri prvi priložnosti v dostojnem tonu pozvali na dvoboj, če svoje žalitve ne prekličče. Nekaj let pred menoj je bil strah in trepet nemških buršev jurist Irgolič iz Prlekije, poznejši odvetnik v Mariboru, imenovan na splošno 'Irga'. Ali tudi Irga jo je včasih skupil, kajti tudi on je imel na obrazu več takih spominkov³³.

Svoje dunajske navade pa so slovenski študentje seveda prinesli tudi domov in zlasti Vladimir Ravnihar je postal "slaven" zaradi dvoboja z Viktorjem Ahazhizhem, ki ga je imel na veliki ponedeljek (26. marca) 1894 v Ljubljani. Vladimir Ravnihar je ta dvoboj v svojih spominih opisal takole: "Na Veliko soboto sem šel gledat procesijo. Stal sem pred Ljubljanskim magistratom. Proti meni pride na čelu večje družbe dam in gospodov Viktor Ahazhizh, jurist (kasneje sodni svetnik in advokat v Novem mestu) ter me kratkomalo odrine, čeprav je imel dovolj prostora, da bi prišel mimo mene. To atako sem kvitiral s tem, da sem mu v pričo vse njegove družbe vrgel v obraz psovko 'Rotzbub' (smrkavec). Še tisto popoldne mi je poslal svoje sekundante, ki so z mojimi sekundanti dogovorili dvoboj na sablje pod najtežjimi pogoji brez vseh bandaž. Dvoboj je bil na Veliki ponedeljek (26. marca 1894) v konjušnici vojašnice v Trnovem. Moja sekundanta sta bila Božidar Vodusek in medicinec Borštnik, oba rezervna častnika, nasprotnikova pa artiljerijski nadporočnik baron Toncourt in Bürger, ljubljanski trgovec, tudi rezervni častnik. Kot zdravnik je interveniral višji štabni zdravnik dr. Stare, Slovenec, ki se je posebno prizadeval, da bi se 'nasprotnika' spravila. Poskus je ostal brezuspešen. Stal sem sredi z žaganjem posute konjušnice. Moj nasprotnik jame besno napadati. Spoznal sem takoj, da hoče spretnost v borjenju nadomestiti s sirovo silo, s tem pa mi je odkril tudi svojo slabost. Pustil sem ga napadati, pa sem se umikal prestrezajoč njegove udarce. Pri umikanju pa mi je naenkrat zmanjkalo tal, da sem zadenjski padel. Nasprotnik proti vsem pravilom udari po meni ležečem ter mi preseka podplat na čevlju. Nadaljne nefaire zamahe sta preprečila njegova sekundanta. Takoj spet

nastopiva na drugi hod. Nasprotnik začne s svojo taktiko. Jedva pa dvigne roko, da bi s prmo udaril po meni, napravim izpad in ga z vso močjo usekam po dvignjeni roki, ki sem jo presekal pod komolcem. Sablja mu pade iz rok in dvoboj je bil završen"³⁴.

Dvoboj je bil torej povsem običajen način reševanja zadev časti med plemstvom, oficirji, visokimi uradniki, študenti in meščanstvom po izobrazbi in ni imel nikakršne veze z nacionalnostjo. Že Dr. E. H. Costa je bil prepričan, "da se nahaja dvoboj...pri vseh narodih in o vseh časih", saj da izvira "iz človeške narave, kakoršna je, kajti ona je premalo blaga, da bi popolnoma brez maščevanja odpustila razžaljenje, vendar pa ne tako popačena, da bi se nad sovražnikom zavržno maščevala"³⁵. Ljudje, ki so pripadali ozkemu krogu "mož s častjo", so bili v primeru "razžalitve časti" dolžni poseči po dvoboju. Oficir ali visoki uradnik, ki je zavrnil poziv na dvoboj, je ponavadi izgubil službo, študent pa je bil takoj izključen iz svojega akademskega združenja. A zgodilo se jim je še mnogo več, namreč to, da so za vedno izgubili status "častnih mož". To pa je za marsikoga pomenilo tudi konec kariere.

V tem oziru je značilna usoda mariborskega državnozborskega poslanca dr. Karla Aussererja, ki je bil ob koncu leta 1888 prisiljen odložiti svoj poslanski mandat prav zaradi odklonitve dvoboja.

Kot lahko povzamemo iz skopih poročil v Marburger Zeitung, ki iz narodno-političnih razlogov afere ni hotel obešati na veliki zvon (o vzrokih Aussererjeve odločitve mandata je poročal šele tik pred nadomestnimi volitvami, na katerih je bil izvoljen dr. Gustav Kokoschinegg)³⁶, naj bi mariborski poslanec na seji glavnega odbora Štajerske kmetske družbe v Gradcu 12. julija 1887 izrekel nekaj pikrih na račun Georga von Schönererja. Eden izmed prisotnih pristašev Schönererjeve stranke je zato od njega takoj zahteval "viteško zadoščenje", ki pa ga je Ausserer odločno zavrnil. Reševanje sporov, ki izvirajo iz različnih političnih stališč z dvobojem, se mu je zdelo nekaj povsem neprimerne. In tudi

³⁴ Ravnihar se spominja tega dvoboja tudi zaradi male neprijetnosti, ki ja je bil deležen na dan poroke: "Ta dvoboj je imel mnoga let kasneje povsem nepričakovano posledico. Ka sem sem se ženil, sem moral po tedanjem običaju k izpraševanju in k izpovedi. Opravi sem jo na dan parake, ki je bila v Zagorju ob Savi, pri ljubljanskih frančiškanih. Izpovedniku sem po pravici povedal tudi zgodbo o dvoboju, nakar pa mi je na moje presenečenje izjavil, da mi ne more dati adveze, ampak da mara iti prašat samega škofa in da naj pridem proti poldnevu, brez adveze, da se ne sme vršiti cerkveni obred paroke. Tik pred adhadam brzovlaka v Zagorje sem bil milastna deležen adveze za moj naglavni greh".

³⁵ E. H. Costa, O dvoboju, Letopis Matice Slavske, str. 95.

³⁶ Marburger Zeitung, 31. 1. 1889. Die letzten Gründe der Mandatsniederlegung Dr. Ausserer's.

³³ Miloš Vauhnik, Pe-fau spomini, Prvi del, Gorica 1988, str. 40.

ko je čez nekaj mesecev od njega zahteval zadoščenje Šönerer sam, se pozivu na dvoboj ni hotel odzvati.

Zadeva se je za Aussererja začela nevarno zapletati. Ker ni in ni hotel sprejeti dvoboja, sta obe strani poskušali spor zgladiti preko častnega razsodišča. Dne 8. 10. 1887 so se v Gradcu sestali po trije predstavniki obeh sprtih politikov. Po razpravi so enoglasno ugotovili, da je dr. Ausserer z zavrnitvijo dvoboja prekršil zakon viteštva. Še enkrat so od njega zahtevali, da zadovolji viteški časti, vendar je le-ta dvoboj spet odklonil in iz Gradca odšel v Maribor, kjer je še isti dan na zborovanju Nemškega društva govoril o "*gladiatorskih bojih*", ki da čakajo Nemce.

S tem si je mariborski poslanec dokončno zapečatil svojo politično kariero. Kmalu je moral odložiti članstvo v glavnem odboru Štajerske kmetijske družbe, izstopiti pa je moral tudi iz nemško-liberalnega poslanskega kluba v štajerskem deželnem zboru in iz Nemško-nacionalnega združenja v državnem zboru. Ko mu je hrbet obrnila še njegova volilna baza (Marburger Zeitung vse od konca leta 1887 o njegovem političnem delovanju sploh ni več poročal), je bilo Aussererjeve politične kariere definitivno konec. Iz brezizhodnega položaja se je sicer poskušal rešiti s prošnjo za sprejem v novooblikovani klub Združene nemške levice, vendar so člani pred sprejemom od njega zahtevali, naj najprej zgladi spor z nemško večino v štajerskem deželnem zboru. Načelnik kluba Združene nemške levice je v Gradcu posredoval, da bi Aussererja rehabilitirali, vendar je klubova večina v štajerskem deželnem zboru prošnjo zavrnila. Tako je 28. 12. 1888 dr. Karl Ausserer odložil svoj državnozborni mandat.

Zavrnitev dvoboja je bridko prekinila bleščečo politično kariero dr. Karla Aussererja. A Ausserer si je z njim - za razliko od Huga von Poglajna - mogoče obvaroval lastno življenje. Ali pa se je rešil neprijetne zaporne kazni. V nasprotju z običajno prakso namreč cesar Emmericha von Gyujta ni pomilostil. Svojo cesarsko milost je namenil le obema Poglajnovima sekundantom. Po njegovem posredovanju je namreč moral celjski državni pravdnik konec julija 1889 prenehati s preiskavo zoper grofa Arthurja Sermaga im majorja Nočta³⁷. Ta dva sta imela srečo. Nesrečni Gyujto pa je moral svoje dejanje v celoti poplačati.

Zusammenfassung

"Sapralot! Das wird ein scharfer Schuß!"

Zur Geschichte des Duells in den Slowenischen Ländern

Nach dem genau gezielten Schuß Emmerich von Gyujtos griff sich Hugo von Poglajen an den Leib. Die Pistole mit ihrem glatten, langen Lauf, die er noch vor einem Augenblick fest in der Rechten gehalten hatte, fiel zu Boden. Er wankte und stürzte in den Schnee. Dem Regimentsarzt Dr. Rogozinski, der ihm zu Hilfe eilte, flüsterte er leise zu: "Imre, das hab ich nicht verdient". Er schloß die Augen und verlor das Bewußtsein. Schon wenige Stunden später starb er an seiner schweren Verletzung.

So endete das Duell zwischen Emmerich von Gyujto und Hugo von Poglajen auf der Meierei der Herrschaft Kristinenhof bei Cilli, einige Minuten nach elf am 1. März 1889, eines von vielen Duellen, die noch zur Zeit der Jahrhundertwende in Österreich etwas völlig Normales waren. Der Ehrenkodex trieb Adlige, Offiziere und hohe Beamte wie ein Über-Ich dazu, alle - auch die banalsten Streitigkeiten mit einem Duell zu entscheiden. Für den Einzelnen, der zu dem engen Kreis der "Ehrenmänner" gehörte, bedeutete der Ehrenkodex einen starken gesellschaftlichen Druck. Das Duell war nämlich nicht nur ein wichtiges Mittel zur Distanzierung der höheren von den niedrigeren Gesellschaftsschichten, vielmehr erfüllte es zugleich auch eine integrative Funktion innerhalb der höheren Gesellschaftsschichten selbst: es stärkte die Solidarität des Einzelnen mit der eigenen - höheren - gesellschaftlichen Gruppe und unterstrich seine Zugehörigkeit zur "besseren Gesellschaft".

Zu einer Zeit, als in England und einigen anderen westeuropäischen Staaten das Duell bereits ganz ausgestorben war, breitete es sich in der Habsburger Monarchie (ebenso wie im Deutschen Reich) immer weiter aus. (Im Jahre 1897 konnte sich Österreich sogar rühmen, der einzige europäische Staat zu sein, in dem selbst der Vorsitzende der Regierung auf das Duell zurückgriff - Graf Kasimir Badeni). Dennoch war das Interesse der Öffentlichkeit für den Prozeß gegen den ungarischen Adligen Emmerich von Gyujto, den die Cillier Polizei erst einige Stunden nach dem Duell festnahm und inhaftierte, so groß, daß die Redaktion des Cillier Blattes Deutsche Wacht sich dazu entschloß - "nicht aus Sensationgier", wie man betonte - seine treuen Leser noch mit einer besonderen Gratis-Beilage zu belohnen, die den Ablauf des Prozesses im Detail schilderte. So konnten sich die Cillier schon am 17. Juni genau über das Geschehen vor Gericht und über das abschließende Urteil informieren, in dem der Cillier Schwurgerichtshof den

³⁷ Deutsche Wacht, 25. 7. 1889.

Angeklagten Emmerich von Gyujto zu drei Jahren schweren Kerkers (mit Nahrungsentzug) verurteilte und ihm den Adelstitel aberkannte. Dieses Urteil bot reichlich Gelegenheit zu den unterschiedlichsten Kommentaren.

Die Kommentare der Cillier Öffentlichkeit waren mehr oder weniger einstimmig. Schon vor dem Prozeß hatten die Gegner des Duells die öffentliche Meinung beherrscht. Die kleinen und mittleren Händler und Handwerker, die den Kern des Cillier Bürgertums bildeten, hatten kein Verständnis für diese Art und Weise, eine "Ehrensache" auszutragen. Sie selbst erledigten nämlich Streitigkeiten auf weit einfachere Art - mit einer Schlägerei. Das Duell erschien ihnen als Relikt einer überholten mittelalterlichen Tradition, an die sich die kleine gesellschaftliche Elite klammerte, um ihre erhöhte Position noch mehr zu unterstreichen. Daher waren sie überzeugt, daß das Urteil völlig am Platze sei. Dennoch waren in der Cillier Öffentlichkeit auch andere, dem Duell weniger abgeneigte Stimmen zu hören. Als normale Art und Weise, eine "Ehrensache" auszutragen, betrachteten das Duell vor allem die Cillier Gebildeten, von denen es die meisten in ihren Studentenjahren gründlich kennengelernt hatten. So schrieb beispielsweise der Redakteur der Cillier Deutschen Wacht schon in der Einführung zur "Gratis-Beilage", das Duell sei oft die einzige Möglichkeit, Streitigkeiten in Ehrensachen auszutragen; einen ähnlichen Standpunkt vertraten vor Gericht auch die Zeugen (vor allem die Sekundanten) und sogar Staatsanwalt Schwendtnner.

Trotzdem behielten die Gegner des Duells die Oberhand gegenüber seinen Befürwortern. In den slowenischen Ländern war das Duell nie übermäßig beliebt gewesen, und vor allem die slowenische Presse sah in ihm nur ein Relikt mittelalterlicher Finsternis, das noch dazu in offensichtlichem Widerspruch zum Fünften Gebot stand. In der slowenischen Öffentlichkeit galt das Duell als eminent deutsche Sitte, als schönster Ausdruck "deutscher Kultur".

Natürlich ging es beim Duell nicht nur um eine "deutsche Sitte", vor allem ging es um die geltende und anerkannte Art und Weise, eine Ehrensache unter Ehrenmännern auszutragen (Adlige, Offiziere, hohe Beamte und Studenten), was mit der Volkszugehörigkeit der Betroffenen nichts zu tun hatte. Auch die Slowenen, die hier lebten, waren nicht ganz unerfahr-

en in diesen Dingen. Die Mehrheit der slowenischen Gebildeten hatte die "Mensur" in ihren Studentenjahren zur Genüge kennengelernt, und obwohl diese unter slowenischen Studenten weit weniger gebräuchlich war als bei den deutschen Burschen, griffen sie auch selber gern zum Säbel. Anfang der neunziger Jahre des vorigen Jahrhunderts gewann das Duell durch das Verdienst Vladimir Ravnihars bei den slowenischen Studenten in Wien an Geltung, und im Jahrzehnt vor dem Ersten Weltkrieg wurde die Mensur unter den slowenischen Studenten in Graz heimisch.

Schon Dr. E. H. Costa, der im Jahre 1869 einen informativen Artikel über das Duell verfaßte, war überzeugt, "daß das Duell (...) bei allen Völkern und zu allen Zeiten zu finden sei", denn es entspringe "der menschlichen Natur, ihrer Beschaffenheit, denn sie sei nicht gütig genug, eine Beleidigung völlig ohne Rache zu verzeihen, doch auch nicht so verdorben, sich auf heimtückische Weise am Feind zu rächen". Menschen, die dem kleinen Kreis der "Ehrenmänner" angehörten, hatten die Pflicht, im Augenblick der Beleidigung auf das Duell zurückzugreifen. Ein Offizier oder hoher Beamter, der die Forderung zum Duell zurückwies, verlor gewöhnlich seine Stellung, ein Student wurde aus seiner akademischen Verbindung ausgeschlossen. Und es konnte ihnen noch Schlimmeres geschehen, nämlich, daß sie für immer den Status eines "Ehrenmanns" verloren. Dies bedeutete für manchen das Ende seiner Karriere, wie 1889 im Fall des Marburger Abgeordneten Dr. Karl Ausserer, der Georg von Schönerer beleidigte und dann die Forderung zum Duell nicht annehmen wollte.

Wegen seiner Weigerung, sich zu duellieren, war Ausserer gezwungen, sein Parlamentsmandat niederzulegen. Eine banale Angelegenheit hatte seiner politischen Karriere ein bitteres Ende bereitet. Trotzdem hat er möglicherweise zumindest sein eigenes Leben gerettet oder sich unangenehme Gefängnisstrafen erspart. Im Gegensatz zur sonstigen Praxis begnadigte der Kaiser Emmerich von Gyujto nämlich nicht (trotzdem, daß er der Sohn eines Admirals war). Seine kaiserliche Gnade wurde nur den beiden Sekundanten von Poglajens zuteil. Der unglückliche Gyujto mußte den Preis für sein Handeln auf Heller und Pfennig bezahlen.

Andrej Studen

SMRDELO JE KOT KUGA

K zgodovini higienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno

Ukvarjanje z zgodovino higienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno se bo marsikomu morebiti zdelo trivialno ali celo bizarno početje. Vprašal se bo, češ, le komu je potrebna zgodovina umazanih in smrdljivih stranišč, greznic pa temačnih in vlažnih stanovanj. Pa takšnemu najbrž niti ne bo prišlo na misel, da so to pač sestavine vsakdanjika, ki so v preteklosti odigrale še kako pomembno vlogo, vlogo, ki tudi dandanašnji gotovo ni zanemarljiva. Smrdljiva stranišča in vlažna stanovanja so pač del človekove zgodovine; prav zato jih je potrebno upoštevati in obravnavati v sklopu socialne in tudi kulturne zgodovine.

Dandanes se namreč vse preslabo zavedamo, da še ni minilo sto let, odkar je Ljubljana dobila sodobno kanalizacijsko omrežje in napeljavo modernega mestnega vodovoda, s tem pa kajpak tudi neoporečno oskrbo s pitno vodo. Obe novotariji, kanalizacija in vodovod, spadata kot najpomembnejši napravi mestne higiene v Evropi, med največje tehnike in socialne dosežke 19. stoletja¹. Preslabo se pač zavedamo dejstva, koliko je bilo potrebno storiti, da mestne ulice in trgi dandanašnji ne smrdijo več kot gnojne jame. Od začetka 20. stoletja lahko na splošno govorimo tudi o modernejših ukrepih in posegih družbe na različna področja mestne higiene. Snaženje ulic pa tudi odstranjevanje smeti, nalogi, za kateri so bili nekoč odgovorni hišni posestniki, je tako na svoja pleča prevzela mestna občina. Mestne oblasti so s (imenujmo jo) "higiensko politiko" začele izvajati higienizacijo mest. Uvajale so različne tovrstne novotarije, poostriale so nadzorovanje meščanov, kršitelje pa kaznovala. Vendarle pa so k

higienizaciji evropskih mest največ prispevale prav številne epidemije, zlasti kolere, ki je vzbujala največ groze in strahu. Poleg tega pa je higienizacija mest, kot bomo videli v nadaljevanju zgodbe, tudi eno izmed tistih področij, kjer so novotarije, ki jih je s sabo prinesla urbanizacija mestnih aglomeracij, še posebno občutne in dokazljive, če urbanizacijo seveda pojmuje kot del ali pa celo kot enega temeljnih gibal današnje zgodovine civilizacije. In nenazadnje. Preslabo se zavedamo, da je higienizacija mest (podeželje je v tem pogledu še dolgo časa zaostajalo)² osupljivo in presenetljivo nov zgodovinski fenomen.

Odločilno vlogo pri presojanju kakovosti stanovanjskih razmer prav gotovo igrajo tudi higienske okoliščine in pogoji³. "Izboljšanje stanovanjskih razmer ni bilo v očeh reformatorjev 19. stoletja nikoli samo vprašanje stanovanjskega prostora, temveč vedno (včasih predvsem pod pritiskom hudih epidemij) tudi vprašanje mestne in stanovanjske higiene."⁴ Mnoge ljubljanske hiše in stanovanja (zlasti nižjih socialnih slojev) so zaradi slabih higienskih razmer pogosto natančno komisijsko pregledovali ter ugotavljali številne zdravstvene pomanjkljivosti. Higienske razmere v Ljubljani se vse do 90. let prejšnjega stoletja niso bistveno razlikovale od srednjeveških. Izboljšanje zdravstvenih okoliščin na ljubljanskih ulicah in trgih ter v hišah in stanovanjih pa je bilo odvisno od razvoja in ureditve novih sanitarnih naprav (vodovod, kanalizacija, "angleško" stranišče, kopalnica). Te so predstavljale odločilne determinante moderne mestne higiene, ki so jih toplo priporočali takratni naravoslovci, uvajanje teh novosti pa je bilo seveda odvisno od finančnih zmožnosti mestne občine, od pripravljenosti občinskih mož, da bi v higienskem oziru modernizirali mesto in nenazadnje tudi od osebnih pobud ter zgledov drugih evropskih mest.

Nadloga iz Azije

Na začetku tridesetih let 19. stoletja se je med Evropejci naenkrat pojavila popolnoma nova in silno nevarna bolezen: KOLERA⁵. V Evropo je prišla iz

¹ Prim. John von Simson, *Konolisation und Städtehygiene im 19. Jahrhundert*, Düsseldorf 1983, str.4.

² O zaostajanju podeželja v higienskem oziru glej: Ernest Felten, *Higijeno na kmetih*, Krško 1910; Ivo Pirc, *Asonacija podeželja*, *Tehnika in gospodarstvo*, št. 3-4, 1938, str.83-88.

³ Prim. Michael Wichmann, *Wohnen in Münster in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, magistrsko delo, tipkopis, Münster 1991, str.106.

⁴ Clemens Wischermann, *Wohnungsmarkt, Wohnungsversorgung und Wohnmobilität in deutschen Großstädten 1870-1913*, v: Hans Jürgen Teutberg, *Stadtwachstum, Industrialisierung, Sozialer Wandel*, Berlin 1986, str.118.

⁵ Kolera je (podobno kot grižo) nalezljivo črevesna bolezen. Njen povzročitelj je t.i. *kommobacillus*, ki go je leto 1883 odkril Robert Koch. Značilni znaki bolezni so močno driska in bruhanje. Bolezen spremlja močno žeja, telesno oslabeledost, slob

Azije. V letih 1836, 1849, 1850, 1855, 1866, 1886 in 1910 je obiskala tudi Kranjsko in njeno prestolnico Ljubljano. V naše kraje so jo s sabo prinesli okuženi vojaki, ki so se vračali iz Italije⁶.

"Epidemije kolere so sodobnike še posebej prestrašile zato, ker je bila doslej ta bolezen v Evropi popolnoma neznana, dravniki pa so nemočno stali pred njeno hitro razširitvijo in visoko smrtnostjo"⁷. Kolero lahko zaradi njene okrutne požrešnosti v času divjanja epidemij označimo kot "velikega reformatorja na področju zdravstva"⁸ v 19. stoletju. Ob tem seveda ne gre pozabiti tudi drugih bolezni, kot so jetika, davica, ošpice, škrlatinka, griža, legar, spolne bolezni, trahom in črne koze⁹, ki so tudi pestile Ljubljančane, terjale svoj smrtni davek ter vzbujale skrb nad obupnimi zdravstvenimi in higienskimi razmerami v mestu. Kljub temu pa je kolera med vsemi naštetimi boleznimi zavzemala posebno mesto, saj so zaradi njenih grozljivih učinkov mnoge evropske države začele posvečati več pozornosti splošni javni skrbi za zdravje. Po drugi večji epidemiji v letih 1854 in 1855 je, kot je v svojem opisu škandaloznih zdravstvenih razmer v Ljubljani iz leta 1875 zapisal ljubljanski mestni fizik dr. Viljem Kovač, v Evropi nastopila nova doba na področju boja proti epidemijam¹⁰. Najkasneje po tretji veliki epidemiji kolere v letih 1865/66 so tudi najbolj trdovratni dvomljivci končno spregledali, da mestna higiena potrebuje korenite in odločne reforme¹¹. V svojem zapisu je dr. Viljem Kovač kot enega glavnih vzrokov za naraščajočo smrtnost navedel slabe sanitarne razmere v mestu. Opozoril je na številne

šibke točke ljubljanske mestne snage, od neprimerno zgrajenih greznic in kanalizacije do neustreznih vodnjakov za pitno vodo in javnih kopališč. Predlagal je več ukrepov, ki pa so morali še počakati na svojo uresničitev¹².

Kolera zapušča mesto, 1892

Mestna občina je sicer neprestano pretresala tudi vprašanja zanemarjenih greznic in stranišč, slabe kanalizacije, pomanjkljive preskrbe s pitno vodo in nezdravih stanovanj, vendar jih je reševala prepočasi in neučinkovito. Leta 1886 je deželni predsednik baron Andrej Winkler oštel ljubljanski mestni zastop, "da se je z zdravstvenimi vprašanji pečal le akademično, da je vodovodno vprašanje skozi leta in leta zastalo, da se je izpraznjevanje jam pnevmatičnim potem odlašalo kakor navlaš, za zgradbo epidemične bolnice se pa nihče zmenil ni, čeprav je deželni predsednik vedno in vedno zopet v številnih odredbah silil na to, naj se ta vprašanja vendar že enkrat z vso potrebno odločnostjo vzamejo v pretres in rešijo čim preje, ker se je bati, da vsak hip zopet izbruhne kolera"¹³. Poudaril je, da se Ljubljana z ozirom na njene zdravstvene pomanjkljivosti "med vsemi deželnimi mesti odlikuje z žalostnim svojstvom, da je že dolgo časa pravo in nezatrljivo gnezdišče kolere in njeno izhodišče za vso deželo in morda za še obsežnejši krog"¹⁴. Leta 1886 je epidemija kolere ponovno obiskala Kranjsko in njeno prestolnico.

6 pulz, telesna temperatura pada. Težje oblike kolere najpogosteje povzročijo bolnikovo smrt. V lažjih primerih se pojavlja le driska in bljuvanje.

7 Več o tem Franc Kobal, O koleri na Kranjskem, Zbornik SM, XIII. zvezek, Ljubljana 1911, str. 61-158 (dalje Kobal, O koleri...) in Judita Pegam, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani v popotresni dobi 1895-1910, diplomatska naloga, Ljubljana 1987 (o koleri str.75-76). Navedena diplomatska naloga je pravkar izšla kot posebna publikacija Zgodovinskega arhiva Ljubljana - Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895-1910), Gradivo in razprave 12, Ljubljana 1993. O koleri je pisala tudi Olga Janša, Kolera na Kranjskem leta 1855, Kronika, letnik XII, št.1, 1964, str.60-64.

8 Jürgen Reulecke, Die Politik der Hygienisierung, v: Imbke Behnken (Hrsg.), Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation, Opladen 1990, str. 18.

9 Ibidem.

10 Več o njih Judita Pegam, navedeno diplomatsko delo, str. 61-92. O veliki epidemiji črnih koz Peter Vodopivec, Črne koze na Kranjskem in v Ljubljani v letih 1873/74, Kronika, letnik XX, št. 2, 1972, str. 92-96.

11 Glej Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates betreffend die sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach zur diesbezüglichen raschen und billigen Abhilfe, verfasst vom Stadtphysiker und Magistratsrathe Dr. Wilhelm Kowatsch, (dalje Kowatsch, Denkschrift...), Ljubljana 1875, str. 7.

12 John von Simson, Kanalisation und Städtehygiene im 19. Jahrhundert, Düsseldorf 1983, str. 9.

13 Glej Kowatsch, Denkschrift...

14 Kobal, O koleri..., str. 148.

15 Ibidem, str. 149.

Če je Ljubljani pretela epidemija ali pa če jo je leta že pestila, so mestne oblasti prebivalcem priporočale dezinfekcijo stanovanj in drugih prostorov. Zaradi strahu pred pretečo nevarnostjo okužbe so nekateri meščani pri dezinfekciji močno pretiravali. Nespametno ravnanje ljudi je v času velike epidemije črnih koz vzpodbudilo dr. Bleiweisa, da je v Novicah objavil poučen članek o načinu in pomenu dezinfekcije z naslovom: *"Le pametno, da si pri kužnih boleznih več ne škodujemo, kakor koristimo"*, v katerem je opozoril, da je treba razkuževati le tam, kjer je nevarnost okužbe in ne vse povprek. *"Kjer kužnine ni, je škodljivo smraditi take prostore s karbolom ali klorom, namesti čisti zrak vsak dan vanje spuščati,"* piše dr. Bleiweis. *"Kako, da hočete s karbolom pregnati koze iz sobe svoje, ki jih v sobi ni?...Kdor se koz boji, naj ne hodi okoli med ljudmi, da ne bode jih nalezal drugod in jih potem šele prinesel v nedolžno svojo sobo, katero trpinči s smrdljivim karbolom"*¹⁵.

Okoli vprašanja mestnega vodovoda, ki naj bi bistveno prispeval k izboljšanju zdravstvenih razmer v mestu, se je mestni občinski svet v osemdesetih letih vrtel *"kakor mačka okoli vrele kaše"*¹⁶. Kasnejšega župana Ivana Hribarja, ki si je zaradi svojih zaslug glede vodovoda pridobil častno meščanstvo, so presenečali predpotopni nazor nekaterih strokovnjakov. Leta 1890 je Ljubljana končno le dobila mestni vodovod, ki se je v naslednjih letih še razširil. Po potresu se je vodovodu pridružil še sistem nove kanalizacije (1898), pri katerem so začeli uporabljati tudi nove tehnološke prijeme, kot na primer uvajanje betonskih kanalov in *"mešalnega sistema"* ter moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic¹⁷. Vodovod in kanalizacija sta omogočila tudi gradnjo modernih *"angleških"* stranišč¹⁸ z vodnim izplakovanjem, pa tudi kopalnic, vendar so z njimi v popotresni Ljubljani zmodernizirali le redka stano-

vanja¹⁹. Z modernizacijo mestne higiene se je nevarnost večjih epidemij v Ljubljani pred prvo svetovno vojno postopno zmanjševala, vendar še zdaleč ni prenehala. Hvalevredne novotarije nas namreč še zdaleč ne smejo zavesti. Arhivski dokumenti, kot bomo videli v nadaljevanju zgodbe, namreč prikazujejo še drugo plat medalje, ki pa nikakor ni blesteča.

Kraljestvo nesnage in smradu

Higienske razmere v provincialnem mestecu, kakršno je bila Ljubljana v prejšnjem stoletju, si današnji opazovalec le težko predstavlja. V predpotresni dobi so bile javne ulice umazane in nemarne. V mestu sta kraljevala nesnaga in smrad. Po prašnih ulicah in trgih se je ponekod, zlasti v predmestjih, pretakala gnojica, ob slabem vremenu pa so se spremenili v morje luž, v katerih so žabe prav rade prirejale svoje koncerte²⁰. *"Človeški odpadki so padali v odprte greznice, da je dehtelo daleč naokrog, in ker so bile te greznice izvečine le prav slabo izdelane, se je redka nesnaga iz njih kaj lahko razlezla po zemlji"*²¹. Slabim greznicam se je pridružel še slabši sistem odvažanja njihove vsebine. Fekalije so odvažali v lesenih in odprtih sodčkih kmetje iz bližnje okolice, največ iz Vodmata in Most. Odvažanje je bilo nesistematično in *"divje"*. Mestni fizik dr. Viljem Kovač²² nam leta 1875 poroča, da so kmetje odvažali vsebino greznic, *"kadar so za to imeli voljo in čas, zato so prekomerno napolnjene greznice spadale med najbolj običajne neprijetnosti"*²³ deželnega stolnega mesta Ljubljane. Priporočal je, da naj bi se odtlej greznice redno izpraznjevale vsakih deset dni, hkrati pa je v isti sapi odsvetoval uvedbo modernega angleškega izplakovalnega sistema, ki se je v večini angleških mest sicer

¹⁵ Peter Vodopivec, Črne koze no Kranjskem in v Ljubljoni v letih 1873/74, Kronika, letnik XX, št.2, 1972, str.95.

¹⁶ Ivan Hribor, Maji spomini, I. del, Ljubljano 1983, str.100.

¹⁷ Več o ljubljanskem vodovodu in kanalizaciji vzemo v publikaciji Ljubljana po potresu 1895-1910, Občinski svet, Ljubljana 1910; v rozpravi Marjan Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hriborjevi dobi (v: Zgodovino Ljubljane, Kronika, Ljubljano 1984), str.219-221 in v Jonez Kos, Oris poglavitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljoni 1850-1941, Kronika, letnik 29, št.2, 1981, str.159-166.

¹⁸ Angleško stranišče je iznajdba 16. stoletja (leta 1596 go je iznašel sir John Harrington). "Vendor jih moramo imeti za izjemo še vse do začetka 20. stoletja." (Hons Jürgen Teuteberg, Die häuslichen Daseinsformen der Arbeiterfamilien, Beiträge zur historischen Sozialkunde, S. Jg./Nr. 4, Wien 1975, str.77). Teuteberg pravi, da so angleška stranišča iznajdba 18. stoletja, kar je seveda napačno.

¹⁹ Več o tem Andrej Studen, Poskus mikroroziskave dveh ljubljanskih hiš, njunih stonovonj in stonovalcev v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja, Sinteza 83, 84, 85, 86, okt. 1990, str.170.

²⁰ V Slovenskem norodu lahko npr. leta 1874 preberemo naslednji dve notički: "Sredino ljubljanske 'zvezde' je to dvo dni, kar dežuje, podobna močvirju. Ali ne bi hotel slavni mestni magistrot nekaj peska žrtvovati?" (Slovenski norod, št.16, 21. 1. 1874). Ali po: "Koma je nehoti dež iti, po uže toki oblaki prohu letajo po naših ulicah, do človek človeka niti ne pozno, oko go sreča. Sosebno na dunajski cesti imajo prebivalci veliko od prohu trpeti. Ne bodemo provili, do je to posebno neprijetno glede obleke in sob, ker se ne more niti okno odpreti, tudi nezdruvo je, ako človeku vedno 'štupa', bog ve s kom nometsona, leti v oči, v nos in usta. - Če meščanje droge dovke in priklade pločujemo, smemo vendor od magistrota terjati, da za bolj redno škrojenje skrbi." (Slovenski norod, št.93, 25. 4. 1874).

²¹ Kobol, O koleri..., str.91.

²² Do leta 1875 je imela Ljubljono somo dva mestna zdravnik, 14. januarja po je končno dobila še enega definitivnega mestnega fizika (prvi je bil dr. Viljem Kovač) s plačo 300-400 goldinarjev.

²³ Kowitsch, Denkschrift..., str.38/39.

izkazal za izredno koristnega, saj je korenito vplival na tamkajšnje zdravje in sanitarne razmere. Za mesto bi bil namreč ta kanalizacijski sistem menda predrag in zato kajpak neizvedljiv, poleg tega pa bi imel še to slabo lastnost, da bi šli po gobe vsi odpadki, ki so tako koristni za okoliško poljedelstvo²⁴.

Sistem odstranjevanja fekalij s sodčki

Konec sedemdesetih let so mestni občinski možje, po dolgem in neresnem odlašanju, naposled vendarle začeli misliti na odpravo škandaloznih zdravstvenih razmer kranjske prestolnice. Predvsem so se začeli zanimati za greznice in stranišča in poskušali najti način za njihovo izpraznjevanje in odvažanje. Mestni magistrat je skušal s razglasom z dne 28. julija 1879 odpraviti številne, "zdravju škodljive napake pri izpeljavi gnoja iz stranišč"²⁵. Fekalijske naj bi se odslej odvažale v dobro zaprtih sodčkih, nikakor pa ne v vozovih z lestvami (lojtrami) in to ob točno določenih urah (pozimi ne pred 9. in poleti ne pred 10. uro ponoči). V ulicah in trgih notranjega mesta so morali stranišča pred izpraznjevanjem razkužiti z mešanico železne galice in karbolne kisline. Hišni posestniki so bili odtlej zaradi strožjega nadzora dolžni naznaniti dan izpraznjevanja nadzorniku mestne policijske straže. Za kršitelje je bila predvidena kazenska globa od 1 do 100 goldinarjev oziroma 6 ur do 14 dni zapora²⁶.

Razkuževanje greznic z železno galico in karbolno kislino je bilo v navadi do leta 1890, ko je mestni magistrat to početje odsvetoval, saj se s tem ne doseže dezinfekcija greznice, temveč se povzroča le smrad, popolnoma razkužen gnoj pa bi bil končno "za polje prej škodljiv nego koristen." Predlagal je, da naj hišni posestniki skrbijo za to, da so greznice v dobrem stanju, da držijo tekočine ter da so tako pokrite, kakor zahteva postava²⁷.

Greznice sicer niso imele vse mestne hiše, temveč je bila iz nekaterih vsebina stranišč in odpadkov izpeljana neposredno v cestni kanal, ki se je iztekal v Ljubljano; "nekateri hiše, ki so stale neposredno na bregovih Ljubljane, pa so posedovale svoj kanal, ki je to nesnago odvajal kar iz hiše direktno v reko"²⁸. "Cestni kanali so bili tesni in tako malo nagnjeni, da se je nesnaga le slabo odtekala. Ob slabem vremenu se je često zgodilo, da se je nesnaga dvignila na ceste in trge in razširjala neznosen smrad"²⁹. Kanali, ki so se izlivali v Ljubljano, so bili povrh vsega izpeljani še premalo pod površjem, tako da je njihov izliv segal nad vodno gladino Ljubljane. V mnogih predmestnih ulicah so poznali samo greznice in gnojišča, cestnih kanalov pa ni bilo³⁰. Poleg cestnih kanalov so Ljubljano krasile še številne smrdljive, umazane, ozke in nepokrite "komunske uličice" med dvema hišama oz. v ozki ulici med več hišami, kamor so imela svoje odvode tudi številna stranišča.

Ljubljanski mestni zdravnik dr. Viljem Lipič, ki je leta 1834 izdal zelo lep in podroben opis Ljubljane, nam poroča, da so se stranišča nahajala na dvoriščih, na koncu odprtega preddverja oziroma na hodniku. Njihov dohod pogosto ni bil dovolj zavarovan, zato je po njih lezla osupljiva množina podgan³¹. Higijenska kultura med Slovenci sredi prejšnjega stoletja pa je bila sploh, še zlasti na podeželju, na zelo nizki ravni, saj ponekod niso poznali niti najpreprostejših stranišč. Zbadljiv članek v Novicah je namreč leta 1844 ošvrknil nemarne Slovence, da ta reč med njimi še imena nima, "tako malo se zmenijo za njo. Kdor jo imenuje, ji pravi po ptujih jezikih: Abtritt, Retirad, Privet; in če ji sekret

²⁴ Ibidem, str.40/41.

²⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL): REG I/fasc. 1038, fol.140, Razglas št. 8625.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, fol.141. Stavbni red za vojvodino Kranjsko z dne 25. oktobra 1875 je za greznice (grebenične jame), kakor tudi za gnojne jame in jame za smeti določal, da se morajo napraviti najmanj 1 m proč od sosednjega zidu, da se ne smejo stikati s kletnimi prostori in da morajo biti zadosti daleč od vodnjakov. Jame morajo biti dobro zidane, držati morajo vodo (Lj. neprepustne) in imeti pokrove, ki se dobro zapirajo (str.32).

²⁸ Kowatsch, Denkschrift..., str.41.

²⁹ Kobal, O koleri..., str.91.

³⁰ Dr. Kovač omenja npr. Spodnjo Poljansko cesto in Šempetersko predmestje med Kravjo dolino in Šempetersko cerkvijo (glej Kowatsch, Denkschrift..., str.42).

³¹ Glej Dr. Fr. Wilhelm Lippich, Topographie der k.k. Provinzialhauptstadt Laibach, (dalje Lippich, Topographie...), Ljubljana 1834, str.75.

reče, misli, de jo je imenoval po slovensko. Jas ji za to dobo vstraniše rečem zavoljo tega, ker se vse v njo v stran spravlja, kar nikamur drugam ne kaže. Oznani kdo boljši ime v novicah, mi bo všeč"³².

"Iz lesa skupaj zbita, gnijejo zaeno s svojo vsebino. Dobe pa se grozna stranišča, ki niso samo polna nesnage, ampak od nje celo čez in čez pokrita, tako, da se do njih pride le skozi cele sklade blata in cele gnojne mlakuže, da torej treba reči, da nesnaga ni samo v njih, ampak da so tudi ona v nesnagi"³³. Izpraznjevanje zanemarjenih stranišč z lesenimi cevmi in večkrat celo z odprtim padcem ("na štrbunk") se je izvajalo zanikrno in površno ter je vsako noč napolnjevalo ljubljansko ozračje z neznosnim in sila neprijetnim smradom. Stanovalei ljubljanskih hiš so v tem oziru kazali grozno malobrižnost ter se niso preveč zmenili za to, da dan za dnem vdihavajo smrdljiv in kužen zrak.

Preden je Ljubljana premogla vodovod, so njeni prebivalci dobivali pitno vodo iz zasebnih in javnih vodnjakov (teh je bilo 12) ter studencev v okolici mesta. Za ostale potrebe so vodo zajemali iz Ljubljane. Pitna voda iz vodnjakov je bila pogosto oporečna in škodljiva zdravju. Poleg tega je bilo pitne vode iz vodnjakov premalo za potrebe prebivalstva, katerega število je neprestano naraščalo. Zaradi slabe preskrbe z vodo je bilo veliko pritožb.

Naravnost nemarno je bilo tudi klanje živine na domu. Najbolj znana po številnih zasebnih mesarskih dvoriščih je bila Spodnja Poljanska cesta, kjer so številni mesarji klali predvsem drobnico in prašiče, ne da bi se pri tem opraviu ozirali na snažnost. Zato je okrog umazanih mesarskih dvorišč vladal strahoten smrad. Čeprav je mestna občina leta 1881 ob Mesarski cesti odprla novo moderno klavnico in strogo prepovedala kakršnokoli klanje živine na domu, mesarska obrt na Poljanski cesti, torej tik ob novi klavnici, še zdaleč ni propadla. Vsakdanja praksa klanja živine na domu se je navkljub ukrepom mestne občine, ki je hotela pridobiti zlasti na zdravstveni kontroli mesa, nadaljevala³⁴. Z razvojem mesta in naraščanjem prebivalstva se je seveda večala tudi potrošnja mesa. Ljubljano je kljub novi klavnici pred prvo svetovno vojno pestilo zlasti pomanjkanje hladilnih naprav. Čeprav so mesarji

imeli ledenice, je bilo meso pogosto oporečno in škodljivo zdravju. Prebivalstvo je moralo zlasti ob hudi poletni vročini "uživati od podgan in muh onesnaženo in obžrto meso, ki je bilo v poletnih mesecih vedno skisano, če že ne napol osmrnjeno. Mesar ni mogel nikdar klati na zalogo. Če se mu je nudila ugodna prilika, je smel le toliko nakupiti, za kolikor je vedel, da bo takoj prodal"³⁵.

Čist zrak, svetloba, ustrezna temperatura in brez vlage - poglavitne zdravstvene okoliščine vsakega stanovanja

Ljubljančani, tudi odlični in bogati, so praviloma živeli varčno in gospodarno³⁶. Skromne, ozke in prenapolnjene sobe, v katerih so prebivali nižji in deloma tudi srednji sloji prebivalstva, so po mnenju zdravnika Lipiča "še bolj izpodkopavale njihovo zdravje kot dejanska nečistoča"³⁷.

Način in običaj, kako prebivalci nekega mesta stanujejo, ima prav gotovo tudi vpliv na njihovo podvrženost boleznim in na umrljivost. Zato je po mnenju ljubljanskega mestnega fizika dr. Viljema Kovača mestna higiena poklicana, da deli nasvete, ki so potrebni za zagotovitev in napravo zdravih in primernih stanovanj ter da odpravlja prcteče in nevarne zdravstvene pomanjkljivosti. Zdravo stanovanje ne sme biti vlažno, v njem mora biti čist zrak, dovolj svetlobe in ustrezna temperatura. V takratni Ljubljani je seveda takšnih stanovanj primanjkovalo, vendar dr. Kovač v nadaljevanju pravi: "Večina ljudi je zaradi svoje nevednosti oziroma zaradi navade iz mladosti tako zelo navajena na škodljive razmere, ki izhajajo iz njihove nezdrave nastanitve, da imajo neprimerno stanovanje, v katerem se nahajajo številne pomanjkljivosti in v katerem zbolijo za boleznimi vseh vrst, za naravno naključje in neizogibno nesrečo"³⁸.

"Udobnost in primernost, snažnost in zdravje v največji meri vplivajo na npravstvenost in dobro počutje družine," je zapisal pisec feljtona o delavskih stanovanjih v Laibacher Tagblattu leta 1869³⁹. "Stanovalci majhnih dvorišč in uličic vseh naših večjih mest so neutajljivo najmanj zdravi ter na vseh mestih najbolj izpostavljeni boleznim. Mračna, nezdrava prebivališča revnega prebivalstva so žarišča vseh epidemij; prebivalci najsiromašnejših predelov pa dočakajo, kot je splošno znano, najkrajšo življensko dobo. Prekomerna nakopičenost ljudi, odsotnost čistega zraka in neposredne svetlobe, kot

³² Novice, št.39, 1844, str.155.

³³ Kobal, O koleri..., str.134

³⁴ Andrej Studen, Stanovanjska kultura in stanovalci izbranih ljubljanskih ulic 1869-1910 (Izvor in poklicna struktura stanovalcev), magistrsko delo, Ljubljana 1991, str.255. Navedeno magistrsko delo je pravkar izšlo kot posebna publikacija Zgodovinskega arhiva Ljubljana: Andrej Studen, Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910. Gradivo in razprave 13, Ljubljana 1993.

³⁵ Ivan Pestotnik, Mestna klavnica ljubljanska in njen razvoj, Kronika slovenskih mest I, št.3, 1934, str.203.

³⁶ Lippich, Topographie..., str.108.

³⁷ Ibidem, str.109.

³⁸ Kowatsch, Denkschrift..., str.58.

³⁹ Laibacher Tagblatt, 5. marec 1869, št.52.

tudi pomanjkanje neizogibno potrebnih zdravstvenih okoliščin, so zadosten vzrok za omenjena dejstva"⁴⁰. Zlasti skromna in nezdrava bivališča delavskega stanu so po mnenju takratnih zdravstvenih izvedencev, ki so si prizadevali za izboljšanje stanovanjskih razmer, imela velik vpliv na zdravje in nrvstvenost njihovih stanovalcev. Menili so, da bi bilo delavcem potrebno ponuditi čista, zdrava, topla in prijazna stanovanja, h katerim bi lahko pripadal še manjši vrt, še boljše rešitev pa bi predstavljal košček lastne zemljice s prikupno delavsko hišico. S tem bi storili velikansko uslugo tako delavskemu razredu kot tudi celotni družbi, saj bi trdnije povezali zdrave družinske vezi. Kdor namreč najde po prihodu iz tovarne domov "revno, umazano in neprimerno bajto, v kateri je prisiljen vdihavati nezdrav, s kužnimi in smrdljivimi izparinami nasičen zrak, ta se v svojem stanovanju gotovo ne bo počutil doma, temveč bo iz njega bežal in velik del svojega prostega časa prebil zunaj svojega doma"⁴¹. Tak dom bo delavcu tuj, nepotrební izdatki, h katerim bo zapeljan, pa se bodo prav kmalu čutili pri njegovi družini, saj bo ogromno porabil s svojo žalostno razvado nenehnega zahajanja v gostilne.

Razvoj ljubljanske industrije po uvedbi obrtne svobode leta 1860 in postopno priseljevanje ter naraščanje prebivalstva⁴² so prispevali tudi k povečanju stanovanjske stiske, to je k prenapolnjenosti žc tako in tako tesnih stanovanj revnih slojev. Naraščajoči pavperizem je prisiljeval najsiromašnejše družine, ki niso bile zmožne plačevati najemnine za lastno stanovanje, da so se skupaj s še eno in v skrajnih primcrah celo z dvema družinama naseljevalc v skromnejša stanovanja⁴³. Slabe stanovanjske razmcrc so seveda pokazale svoje zobe tudi pri epidemijah kolere, črnih koz in daveice, saj je bila zaradi prcnaseljenosti in pomanjkanja prostorov v teh stanovanjih izolacija bolnikov nemogoča. Prcnapolnjena stanovanja so kvečjemu samo še prispevala k pojavu epidemij, njihovi razširitvi in poznemu prenehanju⁴⁴. Mestni fizik dr. Viljem Kovač je za

izboljšanje teh nesrečnih in neugodnih stanovanjskih razmer v Ljubljani predlagal odstranitev naraščajočega pavperizma, zgraditev zadostnega števila delavskih stanovanj in ostrejšc ravnanje stavbne policije, še posebno v zdravstvenem oziru⁴⁵.

Pred januarjem 1875, ko je postala ena izmed nalog mestnega fizikata tudi nadzorovanje hiš, predvsem pa njihovih stanovanj, greznic in odtočnih kanalov, je takrat še nadomestni mestni fizik (substituierter Stadtphysiker) dr. Kovač že leta 1872 posvečal pozornost sanitarnemu stanju stanovanj in opravil pregled nekaterih ljubljanskih hiš. V nekem hlevskem stanovanju je naletel na moža, ki je prebival v konjskem hlevu skupaj s svinjo ter predlagal njegovo preselitev. V nadaljevanju svojega zdravstvenega poročila je omenil tudi hišo št. 226 v notranjem mestu, v kateri se je nahajalo stanovanje, skozi katerega sobna tla je tekel odtočni kanal za nesnago v glavni cestni kanal. Prav takšno stanovanje se je nahajalo tudi v Gradiščanskem predmestju, v hiši št.15, kjer je v vlažnem, kletnem, trisobnem stanovanju prebivalo 22 oseb⁴⁶. V prvem primeru je sledila izselitev, v drugih dveh pa ne, saj se je to mestnemu magistratu zdelo nepotrebno⁴⁷.

Pereč problem je v okviru stanovanjskega vprašanja predstavljalo tudi prenočevanje pomočnikov in vajencev pri raznih obrtnikih in trgovcih, še zlasti pri pekih, čevljarjih, krojačih in mizarjih. Mojstri so namreč imeli navado, da so svoje majhne prostore dobcesedno napolnili s pomočniki in vajenci, ki so morali spati v druga na drugo nagrmdenih posteljah⁴⁸. Podobno ljubljansko posebnost so predstavljale sobe dijaških gospodinj, ki so bile nabito polne s šolarčki in dijaki s podeželja. Že zdravnik Lipič se zgraža nad nemoralnimi okoliščinami, da v eni sobi pogosto spi ducat in več študentov, po dva do trije v eni postelji, v isti sapi pa pohvali Ljubljančane, da so to grdo razvado vsaj nekoliko zmanjšali, ne pa popolnoma odpravili⁴⁹. Jakob

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Več o tem Vlado Valenčič, *Starejša ljubljanska industrija, katalog k razstavi, Ljubljana 1973*; Jasna Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Ljubljana 1984*; Rudolf Andrejka, *Najstarejše ljubljanske industrije, Kronika slovenskih mest 1934, str.58-59, 135-137, 186-188, 288-290*; isti, *Razvoj ljubljanskih industrij med 1859- 1869, Kronika slovenskih mest 1939, str.91-96*; Vasilij Melik, *Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija, VII, 1956, str.507-524*; isti, *Nekatere strani razvoja Ljubljane 1848-1941, v: Zgodovina Ljubljane, Kronika, Ljubljana 1984, str.201-211*.

⁴³ Primerjaj Kowatsch, *Denkschrift...*, str.74.

⁴⁴ Na socialno neenakost pred boleznijo in smrtjo je pravgotovo vplivalo socialno okolje. Način prehranjevanja, oblačenja in bivanja kot tudi določeni običaji, navade in znanja igrajo zelo

pomembno vlogo na področju zdravja. "To pa pomeni, da elementi načina življenja - v razredno omejenem obsegu - vplivajo na zdravstvene oziroma bolezenske pojave. Izhajajoč iz tega lahko zdravje ali bolezen (še posebno določene oblike bolezni in invalidnosti) postaneta kvazi-stanovska kriterija za nastanek ali podiranje socialnih vezi. Socialna neenakost na področju bolezni in smrti kaže v toliko tudi na proces razslojevanja in le-ta (preko že omenjenih elementov načina življenja, ki so prav tako podrejeni procesu socialnih sprememb) nanjo tudi vpliva." Reinhard Spree, *Soziale Ungleichheit vor Krankheit und Tod, Göttingen 1981, str.15*.

⁴⁵ Kowatsch, *Denkschrift...*, str.75 in 85.

⁴⁶ Iliša št.226 je stala v Židovski stezi (lastnik Miklavž Spindler), hiša št.15 pa v Vegovi ulici 12 (lastnik Tomaž Pirnat). Glej *Zapisnik hiš deželnega glavnega mesta Ljubljane, Ljubljana 1877*.

⁴⁷ Kowatsch, *Denkschrift...*, str.71.

⁴⁸ Ibidem, str.73.

⁴⁹ Lippich, *Topographie...*, str.109.

Alešovec v svojih Ljubljanskih slikah pravi, da živi dijak pri stiskaški dijaški materi "v družini enakih trpinov kakor vojak v vojašnici. Zvečer je postelja tik postelje; drobnica pa spi pri tleh v tružici, ki se pripelje izpod postelje višjih, in ne more kaj, če ji lezejo višji čez glavo v svoja nadstropja"⁵⁰. Tudi kasnejši ljubljanski župan Ivan Hribar se spominja, da je "stanova z več drugimi - večjimi in manjšimi - dijaki skupaj in postelja mi je bila odkazana v priličju večje postelje, na kateri je spal odrasel študent. Izpod te so namreč vsak večer potegnili predal, v katerem je bilo zame poslano"⁵¹.

Navkljub stalnemu prizadevanju mestnega fizikata, da bi izboljšal zdravstvene razmere v stanovanjih, pa uspeh ni bil ravno zaželen. K temu so največ prispevale splošne obupne razmere, deloma v vlada-joči stanovanjski stiski, deloma pa tudi zaradi nezadostne podpore in premajhnega zanimanja mestnega magistratnega sveta⁵².

Leta 1886 je bilo ustanovljeno Društvo za gradnjo delavskih stanovanj, ki si je zadalo nalogo, "da bo v Ljubljani in njeni bližnji okolici gradilo in vzdrževalo stanovanja za oženjene in neoženjene delavce"⁵³. K temu so ga vzpodbudile "pomanjkljive in zelo neugodne stanovanjske razmere delavskih slojev", ki so potrebovale nujne pomoči, saj je v Ljubljani "od leta do leta bolj primanjkovalo majhnih, zdravih in cenjenih stanovanj in so se morali delavci zadovoljiti z bornimi in celo zdravju škodljivimi stanovanji ali pa se nastanjevati čimdalje bolj zunaj našega mesta"⁵⁴. Društvu je v letih 1888 do 1913 uspelo zgraditi vrsto ličnih stanovanjskih hiš v Hranilniški ulici za Bežigradom. Te hiše so tik pred prvo svetovno vojno dajale prijazno in v zdravstvenem oziru dokaj vzorno zavetje 81 delavskim družinam z več kot 400 člani. Društvena stanovanja so seveda lahko vzeli v najem samo bolje plačani, kvalificirani delavci (prevladovali so mizarji, železniški uslužbenci, ključavničarji, čevljarji ter mojstri v raznih tovarnah), ki so zmogli plačevati najemnino⁵⁵. Revnejšim ljubljanskim delavcem pa so preostala

cenejša, pogosto temna in vlažna ter prenapolnjena podzemeljska, podstrešna ali dvoriščna stanovanja.

Doba novotarj in napredka - proces modernizacije mesta v popotresni dobi

Popotresna Ljubljana je na področju mestne higiene naredila velik korak naprej. Napeljava mestnega vodovoda, ki so ga Ljubljančani imeli za nadvse hvalevredno in izvrstno "zdravstveno napravo", je omogočila izboljšanje sanitarnih naprav po hišah, uvedbo kanalov na izplakovanje in uporabo zdrave pitne vode. K bolj zdravemu življenju meščanov sta prispevala tudi urejena kanalizacija in moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic. Stari cestni kanali, odprte greznice, gnojšča in "komunske uličice" so predvsem iz mestnega središča počasi izginjali. Nov sistem kanalizacije pa ni zagotavljal samo bolj zdravega življenja, temveč je hkrati zatrl neprijetne vonjave, ki jih je ponujal prejšnji sistem kanalizacije⁵⁶.

Katastrofalen potres je imel tudi močan vpliv na razvoj gradbene dejavnosti v popotresni Ljubljani. Potresni sunki so zrušili mnogo starih, po večini že v prejšnjih stoletjih zgrajenih hiš, ki so kazale mnoge in raznovrstne zdravstvene pomanjkljivosti. Na njihovem mestu so zgradili nove, moderne stavbe. Hiše so tudi asanirali po strogih načelih moderne higiene. Mesto se je začelo širiti navzven, saj je takratno pojmovanje zahtevalo, da imajo hiše in stanovanja dovolj zraka in svetlobe. Mestne oblasti so si prizadevale za decentralizacijo stanovanjskih prostorov ter razprostranjenost mesta, in to dejstvo je predstavljalo najpomembnejše načelo takratne stanovanjske higiene⁵⁷.

Gradnja nove stavbe ali pa adaptacija hiše in njenih stanovanj v popotresni dobi ni bila enostavna. V gradbeni dejavnosti so namreč začela veljati bolj stroga gradbena načela, predvsem v smislu "zdravstvenih razlogov" in požarne varnosti⁵⁸. Mestne oblasti so s predhodnimi komisijskimi ogledi stavbišča skrbno in natančno preučile in pretehtale vsako podrobnost, povezano z gradnjo, v skladu s predpisanim stavbnim redom. Če mestnim oblastem kakšne

⁵⁰ Jakob Alešovec, *Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*, Ljubljana 1911, str.60.

⁵¹ Ivan Hribar, *Moji spomini, I. del*, Ljubljana 1983, str.18.

⁵² Kowatsch, *Denkschrift...*, str.73.

⁵³ Pravila društva za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani, Ljubljana 1886, str.14.

⁵⁴ Leon Suppantisch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani*, Ljubljana 1913, str.3.

⁵⁵ Glej *ibidem*, str.13 in statistični prikaz na str.15. V popotresni dobi je poleg stanovanjskih hiš Društva za gradnjo delavskih stanovanj omeniti še nastanek kolonij "majhnih, a zdravih in ličnih delavskih hišic" ob Kozelji, v Zeleni jami, pa tudi zunaj mestnega pomerja v Rožni dolini in drugod. (Glej Ljubljana po potresu 1895-1910, Občinski svet, Ljubljana 1910, str.95. O Zeleni jami je pisal Slavko Kremenšek, *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*, Ljubljana 1970.)

⁵⁶ Kot zanimivost naj omenim, da je bilo leta 1910 na mestni vodovod priključenih že 1368 hiš (77,3%). Na mestno kanalizacijsko omrežje je bilo priključenih 605 hiš (34,2%), več kot polovica hiš (907 ali 51,3%) pa je imela greznico. 17 hiš je še vedno odstranjevalo fekalije in odpadke po starem sistemu s sodčki, za 240 hiš pa ni znan način odstranjevanja odpadkov. (*Österreichische Statistik, Neue Folge*, 4. del, 1. zvezek, Wien 1914, str.35 in 81.

⁵⁷ Glej Andrej Studen, *Stanovanjska kultura nekaterih ljubljanskih ulic 1910*, *Zgodovinski časopis*, 45, št.2, 1991, str.242/243.

⁵⁸ Glej *Stavbni red za občinsko ozemlje deželne stolnega mesta Ljubljane z dne 25. maja 1896*, *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko*, leto 1896, str. 62-115.

od proučenih okoliščin niso ustrezale, niso izdale gradbenega dovoljenja. Mestne oblasti so bile izredno previdne in natančne tudi pri izdaji vselitvenih dovoljenj⁵⁹.

Strožji gradbeni predpisi so predvidevali obvezno gradnjo stranišč z odtočnimi kanali. Pri skoraj vseh straniščih so prejšnje lesene cevi zamenjale lončene oz. železne, uveljavljala pa so se tudi "*angleška stranišča*" z vodnim izplakovanjem. Nekateri premožni Ljubljancani so svoja bivališča modernizirali tudi z novimi kopalnicami.

Kronist, ki bi opisoval razvoj Ljubljane v popotresni dobi, bi torej lahko s poudarjenimi črkami zabeležil velik napredek na področju higienskih razmer. Z natančnim opazovanjem bi ugotovil, da je mesto zajel proces modernizacije, ki pa je bil počasen in postopen, saj vse novotarje niso prišle kar čez noč. Opazil bi tudi razlike med bogatimi in revnimi, saj so si npr. moderno "*angleško*" stranišče in kopalnico lahko privoščili le imenitni in premožni meščani. Nenazadnje pa bi opazil tudi dejstvo, da so se celo meščani sami le počasi privajali na novotarje in modernizacijo mestnega življenja. Njihovo vedenje, ravnanje in mentaliteta so bili namreč še vedno zavezani staremu tradicionalnemu načinu življenja v mestu. Zavoljo tega med njimi srečamo tudi številne odpore proti modernizaciji življenja, proti uvajanju novotarj na področju mestne higiene. Na številne novosti jih je bilo potrebno navaditi in jih naučiti z njimi živeti. Za postopno uveljavitev teh sestavin vsakdanjega življenja so bili potrebni vzgojni ukrepi družbe. Številne kršitelje je bilo potrebno kaznovati celo z globo ali z zaporom, da bi jih prevzgojili in naučili živeti v zdravem in moderniziranem okolju z ostalimi - vzornimi meščani.

Za Hribarjevo dobo (1896-1910) so značilna stremjenja po novi, mogočnejši in modernejši Ljubljani. Zunaj stare in predmestne Ljubljane so tako zrastle mnoge nove reprezentativne stavbe. Nekatere so bile zgrajene že pred potresom, večina pa je popotresnih. Po njem so se v zdravstvenem oziru asanirali in modernizirali predvsem osrednji deli mesta, ljubljanska predmestja pa so tudi v tem času obdržala napol vaško podobo. O vidnem napredku in modernizaciji mesta v Hribarjevi dobi nam pričajo številni arhivski dokumenti. Kopica drugih dokumentov pa nas na drugi strani prepriča, da so kljub napredku - predvsem v predmestjih - še vedno obstajala sila zanemarjena dvorišča, lesena in primitivna stranišča, slabe greznice in odtočni jarki,

po katerih se je "*prosto iztekala vsa nesnaga, kakor v kaki zanikrni vasi*"⁶⁰. Mestna občina si je stalno prizadevala, da bi odpravila številne zdravstvene pomanjkljivosti, vendar so le-te le s težavo in počasi izginjale iz prizorišča vsakdanjega življenja.

"Sprošča se tako oster, bestialen vonj, da ga je čutiti v vsej soseski"

Na mestni magistrat so v popotresni dobi kar deževale številne pritožbe glede slabih, nemogočih, ogabnih higienskih razmer. V nekaterih prijavah je resnično čutili ogorčenost zaradi neznosnih in ostudnih razmer po hišah in dvoriščih takratnih Ljubljančanov, pišočo roko nekaterih, predvsem anonimnih ovaditeljev, pa je vodila tudi gola škodoljnost, ljubosumje, pretiravanje in nagajivost. Številnim ovadbam se pridružujejo še kratka poročila o prekrških, ki so jih zabeležili mestni policijski stražniki.

Zanimivo je, da je bila večina ovadb zaradi razširjanja neznosnega smradu iz gnojnih jam in stranišč napisana v toplejših mesecih, to je v času od konca aprila do konca oktobra. Kljub modernizaciji lahko v popotresnem času še vedno naletimo na raznovrstne zdravstvene pomanjkljivosti tudi v ulicah, ki so veljale za mondene in v katerih so stanovali predvsem višji in srednji sloji Ljubljančanov. Tako je na primer na mestni magistrat dne 29. julija 1902 prispela ovadba, da se na dvorišču hiše Kranjske stavbne družbe na cesti Franca Jožefa št. 1 (današnja Cankarjeva cesta)⁶¹, ki je mejila na sosednjo Galetovo hišo⁶², nahaja "*primitivno leseno stranišče in pisoir, iz katerega izpuhveva neznosni smrad. Poleg tega stranišča se skladajo in zbirajo smeti iz hiše in gnoj iz hlevov v popolnoma odprti jami in se nabira ondi, ker je hiša velika, toliko smeti in odpadkov, da stoje smeti kar v celem kupu nad dvoriščnim površjem. Ob mejnem zidovju Galetove hiše je postavljenih več posodic, v katerih se shranjuje krma za kuretino, katera leta prosto po dvorišču in prouzroča veliko onesnaženje celega dvorišča. Vrh tega stoji tudi še na dvorišču odprti sod, v katerem se nabirajo pomije...*"⁶³ Kranjska stavbna družba je še istega leta po odločnem posredovanju mestnega fizikata tlakovala večji del dvorišča, napravila zidano stranišče s pisoarjem, odstranila kurnike in posode za zbiranje pomij⁶⁴. S

⁶⁰ ZAL: REG Lfasc. 1038, fol.148.

⁶¹ Gre za hotel in restavracijo Stadi Wien (tudi hotel Pri Maliču), ki je nekoč stal na lokaciji, kjer stoji današnja NAMA. Cesta Franca Jožefa je veljala za eno najbolj mondenih ulic v mestu.

⁶² Lastnika hiše sta bila Adolf Galle in Erna Kreuter, rojena Galle, glej ZAL: Popis prebivalstva z dne 31. decembra leta 1900, Franca Jožefa cesta 3.

⁶³ ZAL: REG Lfasc. 1266, fol.71.

⁶⁴ ZAL: REG Lfasc 1266, fol.76.

⁵⁹ Več o tem Andrej Studen, *Nekaj drobtin o vili v Šubičevi ulici 10 (o njenem nastanku, strukturi in prvih lastnikih)*, Borec, letnik XLII, št.1, jan.1990, str.144-151.

tem pa še zdaleč niso odpravili vseh zdravstvenih pomanjkljivosti. Že čez šest let je namreč c.kr. stotnik Karl Breindl ovadil mestnemu policijskemu stražniku Mihaelu Sitarju, da se na dvorišču omenjene hiše⁶⁵ nahaja poleg hleva za konje velik kup gnoja in tudi dve stranišči, ki sta vedno odprti. Stotnik Breindl, ki je z družino prebival v stanovanju sosednje hiše (Knaflova ulica 4, današnja Tomšičeva), se je pritožil, da zaradi hudega in neznosnega smradu, ne more odpirati oken in prezračevati stanovanja⁶⁶.

Podobne razmere so vladale tudi na dvorišču hiše barona Henrika Lazzarinija v Gosposki ulici⁶⁷ kot tudi v hišah in na dvoriščih bančnega uradnika Cirila Dolenca v Wolfovi ulici⁶⁸, posestnice Josipine Selan na Starem trgu⁶⁹ ali pa trgovca Josipa Levca na Resljevi cesti⁷⁰.

Nekaterim navadam, ki so bile značilne za predpotresni čas, se mnogi Ljubljančani tudi v Hribarjevi dobi niso kar čez noč odpovedali. V nekaterih starih hišah so se še vedno skrivala stranišča "z odprtim padcem", vanje pa so stanovalci metali vso mogočo nesnago in hišne odpadke, od "smeti, kurjega perja, cunj in drugih tvarin"⁷¹. Takšno ravnanje je pogosto povzročilo, da sta se stranišče in dotok do greznice zamašila. Gnojnica v slabo izdelani greznici je zaradi zamašitve našla pot na plan ter zamakala in okuževala tla in zidovje hiše, tako da je smrdelo in zaudarjalo po vsem dvorišču in hodnikih.

Poseben problem so predstavljale tudi stanovanjske hiše, v katerih je moralo eno samo stranišče uporabljati več strank. Odvetniški uradnik Ivan Meden je leta 1898 mestni magistrat opozoril, da v pritličju hiše v Gradaških ulicah št. 8, kjer je stanoval, kar 7 strank (približno 30 oseb) uporablja eno samo stranišče⁷². Pomanjkljiva oprema stanovanj s stranišči je bila značilna predvsem za hiše v starem, prostorsko stisnjenem mestu. Znameniti kulturni zgodovinar Josip Mal piše, da je bilo "še leta 1945 v Florijanski ulici (današnji Gornji trg) za 17 starih hiš

s 104 stanovanji samo 46 stranišč; prav toliko jih je bilo na Starem trgu za 100 stanovanj"⁷³.

Pomanjkanje urejenih stranišč, ki jih je morala uporabljati kopica ljudi, pa je bilo še posebej nevarno takrat, kadar je Ljubljani grozila epidemija kake nalezljive bolezni. O tem nas takoj prepriča poročilo dr. Bleiweisa o škandaloznem sanitarnem stanju v cukrarni med prvo svetovno vojno. Dr. Bleiweis je poročal, "da v hiši obstajajo tri 'štrbunk' stranišča, od katerih sta še dve uporabni in služita 80 možem neke transportne enote in pa delovnemu oddelku voj. ujetnikov, ki šteje 187 ujetnikov in 22 stražarjev. Dr. Bleiweis je navedel, da se v normalnih pogojih računa 20 ljudi na tovrstno stranišče. Stranišča se ne praznijo, tako da podgane po kupih iztrebkov brez težav pridejo v bivalni prostor, tem lažje, ker stranišče nima vrat. Shramba je v bližini in podgane imajo direkten dostop do hrane. Razen tega so vodovodne cevi preblizu greznice. Voj. ujetniki spijo na golih tleh in imajo uši - poudarja se nevarnost pegavega tifusa, griže in kolere. Dr. Bleiweis je bil zato mnenja, da je treba hišo nujno zapreti in zapečatiti"⁷⁴.

Z zelo zanemarjenimi in nesnažnimi stranišči pa so se kitile tudi številne gostilne in kavarne. Pogosti, a anonimni obiskovalec kavarne Austria⁷⁵, ki je nadvse ljubil red in čistočo (podpisal se je "ein Cafehausbesucher, der Ordnung und Reinlichkeit liebt"), je leta 1900 na mestni magistrat poslal skromno dopisnico, v kateri je potožil nad neznosnim smradom in umazanijo v kavarniških straniščih. Jezil se je, da so bile ravno kar ustanovljene t.i. komisije proti kugi (Pestcommissionen)⁷⁶, vendar da si dotlej še nobena izmed omenjenih komisij ni ogledala Levčeve hiše in tamkajšnjih stranišč, ker bi bile sicer že davno odpravile nemarne in nevarne zdravstvene pomanjkljivosti v kavarniških straniščih⁷⁷.

Navkljub neprestanemu poudarjanju mestnega občinskega sveta, da se mora ljudstvo končno navaditi na snago, se je po mnogih kotih ljubljanskih ulic in trgov, še posebno pa ob sončnem vremenu, "raz-

65 Hišo je bila v losti Kronjske stavbne družbe do leto 1908, ko jo je od nje odkupil Anton Deghenghi.

66 ZAL: REG Ifasc. 1316, fol.601.

67 Glej noznonilo z dne 23.5.1902. "Gnojno jama ni nikdor pokrito in je sploh nepravilno urejena. Smrad uhajo v učilnice Glasbene Matice, tako da v časih južnega vremena ni moč shajati." ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.62/63.

68 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.349.

69 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.297,298,299.

70 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.351/352.

71 Tok primer je bila npr. hiša Josipine Selon no Starem trgu leto 1899. Hišno lastnico je mestnim oblastem ovadila posestnica sosednje hiše Morijo Ploutz. Glej ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.297,298,299.

72 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.263.

73 Josip Mol, *Stara Ljubljana in njeni ljudje*, Ljubljana 1957, str.179.

74 Drogon Motič, *Korontenska postaja za vojne ujetnike na ljubljanskem gradu*, Zgodovinski časopis, letnik 46, št.1, 1992, str.78.

75 Kovarna se je nahajalo v že zgoraj omenjeni Levčevi hiši na Resljevi cesti 1.

76 Poročila o kugli so povsod, tako tudi v Ljubljani, povzročila veliko strahu. Do bi se na morebitno gostjo, ki noj bi prišla v Ljubljano preko Trsta iz Aleksandrije, temeljito pripravi ter preprečili njeno nastanitev v Ljubljani, je mestno občino leta 1899 v strohu pred boleznijo ustanovila komisije proti kugi, ki noj bi pregledovale hiše in določile, katere zdravstvene in higienske pomanjkljivosti je treba odpraviti. (Glej Judito Pegom, *navedeno diplomsko delo*, str.87/88.)

77 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.384.

prostiral neznosen smrad od urina"⁷⁸. Številni pijančki so namreč ne glede na to, da naj bi bilo opravljanje male potrebe intimno dejanje vsakega posameznika v za to posebej določenem prostoru, opravljali svojo malo potrebo kar v javnosti ter pri tem kazali svoj "spolski ud". Mestni policijski stražniki poročajo, da se je ob tem početju zbralo "veliko občinstva, ki se je razgledovalo." Za najbolj pohujšljive in nemoralne pa so imeli "prestopnike", ki so si drznili opravljati svojo malo potrebo ravno v trenutku, ko so šle ženske v cerkev ali pa se je iz šole vračala šolska mladina⁷⁹.

Mestne oblasti so Ljubljancem strogo prepovedovale izlivati, stresati ali napeljevati kakršnokoli nesnago na ulice in trge. Strogo prepovedano je bilo tudi obešanje perila, krzna in kož na mestnih ulicah in trgih, še posebno "na držaje ob bregu Ljubljance" ter prezračevanje in stapanje posteljne oprave, žimnic, preprog in cunj na vratih, oknih in balkonih, ki so se nahajali ob javni cesti ali javnem nasadu⁸⁰. Nekateri Ljubljanci so se za te prepovedi, ki jih je mestna občina v obliki razglasa razdelila med vse hišne posestnike, kaj malo zmenili.

Nemarna razvada zlivanja nesnažne vode iz škafov in nočnih posod na ulico ni povzročala samo

grozen smrad, temveč je predstavljala tudi nevarnost za naključne, mimoidoče Ljubljance. Marija Urbas, izdelovalka klobas in hišna posestnica na Starem trgu, je mestnemu policijskemu stražniku Ferdu Šaferju prijavila, da se je dne 13. oktobra 1909 odpravila na običajen sprehod ob Ljubljani. Okrog 8. ure zvečer je sedla na klop na Dvornem nasipu, da bi se odpočila. "Kar na enkrat prileti od drugega balkona voda na njo, da je bila vsa mokra..."⁸¹

"Slavni magistrat naj bode toliko dober, da pregleda že enkrat stanovanja po dotičnih dohtarjih..."

S temi besedami se pričinja anonimna prijava stanovalcev, ki so stanovali "v hiši Ane Zagorc u Florjanski gas številka 32." Leta 1902 so se vsi obupani in ogorčeni obrnili na mestne oblasti, da bi jim pomagale. Mestni magistrat so naprosili naj že enkrat v omenjeno hišo napoti komisijo, ki naj pregleda "stranišča pa sekreta pa bo najdu da je taka svenarija kakor v nobeden hiši v cel ljublan, smerdi tako hudo da je le čuda da se ni že kuga tukaj začela. Glih tako pa je v tej hiši tudi s kvartirji, postavim kvartirji so usi faihtni (vlažni op.a.) pa toko slo da kar po stenah voda teče pa u tih nazravih (nezdravih op.a.) luknah stanuje po velik ledi (ljudi, tudi ldi, op.a.) posebno pa jih je u malar Perkotovem stanovanji po 10 ldi ta stanvanje je bil pred kevder (klet op.a.) posnej pa gomasin (magacin op.a.) za cujne, zdej pa ti reveži Perkotovi noter stanujejo zraven hedo smerdljivega negravžnega sekreta, voda jem teče po stenah da je strah, plačat pa more 150 goldinarjev za ta po postavi nikakor sposobni slabši kot hlev za prešiče ne pa ldi stanvanje in to se more gledat v sredi Lublane. Prosim ki nas je več v tej svinski hiši stanujočih za hiter pregled te hiše po komisjonu...več prebivalcev teh svinjakou"⁸².

Komisija mestnega magistrata se je 12. maja 1902 prepričala, da je navedena pritožba nekoliko pretirana⁸³, sama ovadba pa nas kljub temu opozarja, da tudi v popotresni dobi ni primanjkovalo nezdravih,

⁷⁸ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.371. Jasnó je, da so po urinu zaudarjali predvsem okolišči neposredno ob gostilnah in v njihovi bližini. Kot zanimivost naj omenim, da sta se v ozki, zaduhli in smrdljivi Starinarski stezi, ki je vodila od Starega trga k Ljubljani ter ločevala že omenjeni Selanovo in Plautzevo hišo na Starem trgu, nahajala glavni vhod v Selankina hišo ter vhod v žganjarska gostilna v hiši Marije Plautz. Eduard Kattek, oče Jasipine Selan, je na začetku asemdesetih let 19. stoletja glavna vhodna vrata v Starinarski stezi opustil in napravil nava na Starem trgu, "in to sama zaradi tega, ker se je nahajala nasproti žganjarska gostilna, vsled katere je bila Starinarska steza na obeh straneh navadno strašno onesnažena, tako da se je gabilo tam mimo hoditi in so se boljše stranke samo zaradi nesnažnega prihoda do glavnih vrat ovirale si stanovanja v hiši najeti." (ZAL: REG Ifasc. 1146, XVII/2 št. 22751, parc. št.170, Selan Josipina, Stari trg 28, fol.15.) Leta 1897 je bila Starinarska steza opuščena in nekoliko pozneje zazidana. (Glej Vlada Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, Ljubljana 1989, str.63).

⁷⁹ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.10, 327 in 545; REG Ifasc. 1316, fol.396 in REG Ifasc. 1637, fol.15 in 623. Natančen sprehod skozi dokumente mestne registrature pa nam poleg teh majhnih prekrškov (opravljanje male potrebe) ponuja še bolj zloglasne in ekshibicionistične primere, ki sodijo že v svet kriminologije. Kot zanimivost naj navedem le enega med njimi: Minka Zupančič, šivilja, Cesta na Kodeljevo, je 5. maja 1904 ovadila mestnemu policijskemu stražniku, da poročnik 27. pešpolka Ferdinand baron Baum, ki stanuje v I. nadstropju hiše na Ambroževem trgu 1, "večkrat popolnoma nagl stoji pri oknu ter nalašč skozi okno kaže svoj spolzki ud mimoidočim učenkam in pa ženskam." Mestni uradnik je pripisal: "Baron Baum je res perverzen kar sam priznava. Razumljivo pa je to iz okoliščin, ki jih je navedel njegov bratranec nadporočnik Fortanini: Baumov oče je bil pijanec in je umrl za Delirijum Tremens, njegov brat pa je bebec." (ZAL: REG Ifasc. 1269, fol.689.)

⁸⁰ ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.127.

⁸¹ ZAL: REG Ifasc. 1317, fol.215. Padabna poročila o zlivanju umazane vsebine iz nočnih posod in škafav na ulico in na mimoidoče najdete še v ZAL: REG Ifasc. 1266, fol. 446 in 508; REG Ifasc. 1317, fol.214; REG Ifasc. 1637, fol.314 in REG Ifasc. 1638, fol. 196.

⁸² ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.157. Raziskovanje vsakdanjega življenja je težavno zlasti zavalja tega, ker vsakdanjik ne pozna nobenega kaherentnega pismenega diskurza in ne ustvarja karpusa dokumentov, ki bi bili povezani v homogeno celoto. O vsakdanjiku so pogosto ohranjene le drabne novičke, ki jih je potrebno kot kamenčke v mozaiku združiti v kompleksno celoto, da bi se dokopali do zgodbe, ki nas zanima. Navedeni tekst izhaja iz ljudstva, pisala pa ga je roka preprostega, nekega človeka. Besednjak tovrstnih tekstov je pogosto zelo težaven. Tekst je vsekakor lep primer dokumentov, s katerimi sem poskušal sestaviti pričujočo zgodbo.

⁸³ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.156.

zatohlilih, temačnih, vlažnih in prenapolnjenih stanovanj. Najsiromašnejši Ljubljanačani so se še vedno stiskali v "*sobicah, ki so služile tudi za kuhinjo in v katerih je stalo štiri do šest postelj*", poleg tega pa sta v teh stanovanjih vladala največji nered in nesnaga, saj so se v njih sušile umazane cunje in perilo, v njih se je shranjeval krompir, drva, premog in druge reči. Stranke so se pritoževale zaradi izstradanih bolh, stenic, miši in ščurkov ter druge nesnage⁸⁴.

Mnoga stanovanja so bila dobesedno prenasršena z vlago. Marjeta Žagar, soproga mestnega delavca, je 9. maja 1903 npr. ovadila mestnemu policijskemu stražniku, da z možem in otroci že pet mesecev stanuje na dvorišču Farkašove hiše⁸⁵. "*Stanovanje je sila nizko, zelo mokrotno, tako da po tleh včasih kar voda stoji, vsled česar nismo le oboleli vsi stanovalci, temveč se nam je pokvarila tudi hišna oprava... Preje stanovala sem pri Sternu, na Emonski cesti št. 10, pri tleh. Tudi tam so bila stanovanja sila mokra, tako da mi je segnila vsa slama v slamnjačah*"⁸⁶.

Kričec primer prenapolnjenega stanovanja lahko na začetku stoletja zasledimo v Cerkvenih ulicah št. 21 (danes Eipprova ulica). Perica Lucija Marout je imela v tamkajšnji hiši v najemu stanovanje, ki sta ga sestavljali kuhinja in ne posebno velika soba. V njem je prebivala skupaj s tremi nedoraslimi otroki (Anton, Josip in Marija Marout), poleg tega pa je nudila streho nad glavo še enajstim podnajemnikom⁸⁷.

Mnogi gospodarji so svojim hlapcem odkazali prenočišče v zatohlilih in vlažnih podzemeljskih prostorih ali pa v šupah oz. hlevih. Ti prostori pogosto "*niso odgovarjali niti najskromnejšim predpisom*"⁸⁸, ki so veljali za takšne prostore. Uslužbenci kavarne Austria v tokrat že tretjič omenjeni Levčevi hiši na Resljevi cesti 1, so npr. prenočevali v pravi kletni luknji, katere površina je merila 2,77 x 3,67 m = 10,16 m², notranja višina pa 2,77 m⁸⁹.

Policijski svetnik ljubljanskega magistrata je v svojem poročilu z dne 25. novembra 1899 občinskemu svetu predlagal, da naj v okviru nalog zdravstvene in nravstvene policije uvede tudi nadzorovanje stanovanj. Občinski svet naj bi določil poseben nadzorovalni organ, ki naj bi nadzoroval

kakovost in uporabo stanovanj. Preglednik stanovanj naj bi opozarjal na pomanjkljivosti v zdravstvenem, nravstvenem in socialnem oziru, še posebej pa bi moral paziti na to, da stanovanja niso prenapolnjena, saj je to najbolj nevarno za zdravje. Prejemal naj bi tudi pritožbe hišnih posestnikov, najemnikov in podnajemnikov... Vodil naj bi tudi poseben dnevnik o svojem poslovanju, ki naj bi ga vsak mesec predložil v pregled županu. "*Tako stalno nadzorstvo stanovanj bi imelo velike koristi v zdravstvenem oziru za mesto. Sosebno bi bilo treba nadzorovati stanovanja, v katerih so nastavljeni razni vajenci, pa tudi druga stanovanja so v higijeničnem potrebna nadzorstva. Mnogo stanovanj, zlasti delavskih je prenapolnjenih in spijo v takih stanovanjih moški in ženske skupaj. Nadzorstvo stanovanj ni policijska odredba, marveč socialna naprava v blaginjo prebivalstva, kajti nadzorovanje stanovanj je predpogoj v dosego in vzdržanje zdravih stanovanj v mestu*"⁹⁰. Želja policijskega svetnika Podgorška, da bi mestna občina po vzoru modernih nemških mest kot sta Essen in Düsseldorf, uvedla posebno inšpekcijo stanovanj, se zaradi stalnega pomanjkanja denarja ni uresničila⁹¹.

Z nemoralnimi okoliščinami, da v istih prostorih spijo skupaj moški in ženske, pa si ni belil glave samo policijski svetnik ljubljanskega magistrata, temveč so šle te nevarne in pohujšljive zadeve pogosto v nos tudi zvedavim sosedom. Poleti leta 1904 so stranke, ki so stanovali v hiši Oroslava Dolenca v Prečnih ulicah št. 4, ovadile mestnemu policijskemu nadstražniku Štefanu Goričanu, da hišni lastnik oddaja v najem dvoriščno šupo delavkama Mariji Logar in Ani Planker. Poleg šupe sta se na dvorišču nahajala še hlev in še ena lesena šupa, v kateri sta spala Dolenčeva hlapca France in Matija. Sumničavi sosedje, ki so skrbeli za moralo svojega bivanjskega okolja, so nadstražniku zatrjevali, da ni izključeno, da se omenjena hlapca vsak čas lahko "*spolsko združita*" z omenjenima ženskama. Še istega dne so mestni policijski straži naročili, "*da včasih ponoči pregleda Dolenčeve šupe v Prečnih ulicah*"⁹².

Sklep

Zelo podobne higienske razmere kot v Ljubljani so v obravnavanem obdobju vladale tudi v drugih slovenskih mestih⁹³. V drugi polovici 19. stoletja je tudi Ljubljano tako kot mnoga druga središča monarhije zajel proces urbanizacije in industrializacije.

⁸⁴ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.573-576.

⁸⁵ Hišna posestnica je bila Margareta pl. Farkaš, Karlovska cesta 26 (ali Privoz 2).

⁸⁶ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.239. Glej tudi fol.1, 2 in 360.

⁸⁷ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.8. V podnajemu so stanovali delavec Franc Albrecht, čevljar Ludvik Stamfel, delavec Vincencij Jeraj z ženo Ano in sinom Ferdinandom ter delavec Jakob Jevnikar z materjo Frančiško, sinovi Alojzijem, Ivanom in Karlom ter hčerko Josipino.

⁸⁸ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.135.

⁸⁹ ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.351/352. Lastnik kavarne Austria je bil Ulrich Schmidt.

⁹⁰ ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.391 in 401.

⁹¹ Ohranjeni sta dve poročili o opraviilih stanovanjske inšpekcije in inšpektorja. ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.393/394 (Dopis iz Essna z dne 6. okt. 1899) in fol. 395-398 (Dopis iz Düsseldorfa z dne 15. febr. 1899).

⁹² ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.424.

⁹³ Prim. Alenka Puhar, Prvotno besedilo življenja, Ljubljana 1982, str.80/81.

Zaradi razmeroma šibkega razvoja industrije na Slovenskem (v primerjavi z nemškimi ali češkimi avstrijskimi deželami) imamo v obdobju pred prvo svetovno vojno na Slovenskem razmeroma malo velikih središč⁹⁴. Natančno opazovanje premikov prebivalstva s podeželja v mesta, to je procesov urbanizacije v soodnosu s postopno industrializacijo, pokaže ekonomsko zaostajanje slovenskih dežel⁹⁵. Trst je bil v tem obdobju edino velemesto. Ljubljana je poleg Celovca in Gorice štela nad 10.000 ljudi že leta 1850. Število njenih prebivalcev je nato vse do prve svetovne vojne vztrajno naraščalo in leta 1910 je štela (skupaj z urbaniziranimi okoliškimi naselji) že okoli 50.000 prebivalcev.

Proces urbanizacije Ljubljane, ki je značilen za omenjeno obdobje pred prvo svetovno vojno, pa lahko razumemo tudi kot del ali pa eno izmed gibalnih sil današnje zgodovine civilizacije. "V teh desetletjih so se namreč izoblikovale norme vedenja in ravnanja ter mentalitete, ki so določale življenje mestnih industrijskih družb 20. stoletja"⁹⁶. Eno izmed področij, na katerem so novotarije, ki jih je s sabo prinesla urbanizacija, še posebno vpadljive in dokazljive, so tudi procesi higienizacije mestnih aglomeracij, to je prizadevanj, da se v skladu z različnimi zdravstvenimi predpisi in konkretnimi praktičnimi ukrepi ter posegi v urbano okolje izboljšajo zdravstvene razmere prebivalstva določenega mesta.

V dobi, v kateri izboljšave na področju mestne higiene niso predstavljale nečesa samoumevnega⁹⁷, se seveda pokaže, da moramo ta civilizacijski proces pojmovati tudi kot vzgojni postopek družbe. Modernizirane norme vedenja in ravnanja ter mentalitete, ki

jih je zahteval mestni način življenja, so se morale - navkljub nekaterim odporom - uveljaviti in ljudje so se jih morali navaditi in se jih naučiti, preden so postale običajen inventar vsakdanjega življenja meščanov. Glavni posredniki za to so bile moralne kampanje (npr. proti nesnagi), pravni predpisi (npr. gradbeni predpisi za varnost in higieno), uvajanje reklame (npr. za pranje perila z milom), pa tudi planiranje prostora (npr. zelenih površin mesta), uvajanje tehničnih novosti (npr. elektrifikacija) ali pa modernizacija stanovanj s strani arhitektov (npr. gradnja moderniziranih delavskih stanovanj). Na prizorišče so torej počasi, vendar vztrajno stopali novi pogledi na čistočo in zdravje. Pod procesi higienizacije mest se je skrivalo široko polje družbene vzgoje, v katerega so bili zasidrani novi standardi mestne higiene, povezani z ravnanjem z lastnim telesom in z boleznimi, pa tudi s sanacijo mestnega prostora.

Procesi higienizacije so konec prejšnjega stoletja zajeli tudi Ljubljano. V predpotresnem času je mestna občina vso problematiko mestne higiene pogosto obravnavala le občasno, neresno in zgolj akademično. Vsa pereča vprašanja neznosnih higien-skih razmer v mestu so priplavala na dan in ponovno postala aktualna zlasti v času divjanja raznih epidemij, ki so pestile mesto, toda občinski moške so jih reševali prepočasi in neučinkovito. Večina Ljubljančanov, med njimi celo zdravniki⁹⁸, je bila v osemdesetih letih tudi proti Hribarjevi zamisli o gradnji vodovoda. Številne kampanje proti nesnagi, novotarije na področju mestne higiene, natančnejši in skrbnejši gradbeni predpisi, poostren nadzor mestnega fizikata in odločnejša politika kaznovanja kršilcev so značilnosti popotresne Ljubljane. Mestna občina z županom Ivanom Hribarjem na čelu je stalno poudarjala, da se mora ljudstvo končno navaditi na snažnost. Njena želja je bila nova, mogočnejša in modernejša Ljubljana. Pri tem ne gre pozabiti, da so občinski moške številne vzore za modernizacijo mesta iskali v podobnih mestih v tujini. Za ljubljansko mestno higieno je bila popotresna doba resnično doba napredka, čeprav se nekateri opisani (za popotresni čas "nedopustni") običaji, navade in razmere iz prejšnjih časov ohranjajo in s pomočjo družbene prevzgoje, to je s

⁹⁴ Vasilij Melik, *Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno*, *Ekonomika revija*, letnik VII, Ljubljana 1956, str.522.

⁹⁵ *Prim. ibidem*, str.507-524.

⁹⁶ Imbke Behnken (Hrsg.), *Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation. Konfigurationen städtischer Lebensweise zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, Opladen 1990, str.7/8.

⁹⁷ Če se nam dandanašnji zdi angleško stranišče ali kopalnica nekaj samoumevnega, pa pred sto ali še manj leti še zdaleč ni bilo tako. Wolfgang Kaschuba je v spremni besedi odlične zgodovine o telesni higieni, ki jo je spisal Georges Vigarello, zapisal naslednje pomenljive besede: "Opisovanja ali prikazovanja zgodovine, posebno kulturne zgodovine in zgodovine mentalitete, se mi zdijo šele potem plodna in vredna branja, ko ne odpirajo samo časovno povezane zgodovinske poglede, temveč preko njih postavijo pod vprašaj sodobne samoumevnosti in samoumevanja. Če postavlja vprašaj ravno na tista mesta našega vsakdanjega horizonta, na katerih smo se poprej komaj zavedali, da gre pri tem za zgodovinsko zraslo in kulturno izoblikovano dejemljivost, da ne gre za nekaj, kar je bilo že od nekdaj samoumevno, temveč za nekaj, kar je postala samoumevna." Wolfgang Kaschuba, "Deutsche Sauberkeit" - *Zivilisierung der Körper und der Köpfe*, v: Georges Vigarello, *Wasser und Seife, Puder und Parfüm. Geschichte der Körperhygiene seit dem Mittelalter*, Frankfurt/Main - New York - Paris 1988, str.292.

⁹⁸ Znani gledališki igralec Pavel Rasberger je v svojih spominih zapisal: "Za napeljavo in gradnja vodovoda v Ljubljani se prebivalstvo ni posebno navduševalo. Tudi moj oče je bil prati, češ, zdaj boma marali piti vodo iz Save. Drugače pa so se vsi izražali tedaj, ko je bil mestni vodovod leta 1890 dagrajen in v vsako hišo napeljan bister studenček." (Pavel Rasberger, *Moji spomini*, Ljubljana 1965, str.15.) Med zdravniki je nasprotoval gradnji vodovoda dr. Karel Bleiweis, ki se mu je na Hribarjeva veliko začudenje pridružil tudi mesni fizik dr. Kawatsch. (Ivan Hribar, *Moji spomini*, I. del, Ljubljana 1983, str.102.)

poostrenim nadzorom in kaznovanjem, le počasi izginevajo iz mestnega središča in novozgrajenih predelov mesta⁹⁹. (Predmestja so namreč v sanitarnem pogledu še dolgo ostala presenetljivo podobna bližnjim vasetem.) Važno je tudi to, da so le premožni Ljubljancani bili zmožni plačati napredek, medtem ko so se revnejši prebivalci morali sprijazniti s slabimi zdravstvenimi in higienskimi okoliščinami in pogoji. Najsiromašnejšim so preostala mizerna, cenena, temačna in vlažna ter pogosto prenapolnjena stanovanja. Stanovanjska stiska, ki se je po razpadu monarhije z novim urbanizacijskim sunkom še zaostila¹⁰⁰, je bila za mestno občino (kljub nekaterim prizadevanjem) skorajda nerešljiv problem.

Zusammenfassung

Es stank wie die Pest

Zur Geschichte der hygienischen Verhältnisse in Ljubljana (Laibach) vor dem Ersten Weltkrieg

Der Autor behandelt in dem Artikel die Hygienisierungsprozesse, von denen Ljubljana Ende des vorigen Jahrhunderts erfaßt wurde. Von den hygienischen Verhältnissen in der provinziellen Kleinstadt, was Ljubljana im vorigen Jahrhundert war, kann sich der heutige Beobachter nur schwer eine Vorstellung machen. In der Zeit vor dem Erdbeben (vor 1895) breiteten sich in der Stadt Unrat und Gestank aus. Die Stadt schmückten unsachgemäß gebaute und schlechte Senkgruben, schmutzige und stinkende Straßenkanäle, die in den Ljubljana-Fluß geleitet wurden, schmale und nicht überdachte

"Communegäßchen" sowie zahlreiche vernachlässigte Aborte mit Holzrohren und des öfteren sogar mit freiem Fall ("Plumpsklosett"). Die Entleerung der Senkgruben und der Aborte wurde nachlässig und oberflächlich durchgeführt. Bevor Ljubljana eine Wasserleitung bekam (errichtet wurde sie 1890), hatten seine Einwohner das Trinkwasser aus privaten und öffentlichen Brunnen und Quellen im Umkreis der Stadt geschöpft. Das Trinkwasser aus nicht angemessenen Brunnen war häufig zu beanstanden und gesundheitsschädlich.

Sehr bescheiden, unangemessen und ungesund waren auch die Wohnverhältnisse der Unter- und zum Teil auch der Mittelschicht. Nach Ansicht des Stadtphysikers Dr. Viljem Kovač (1875) sollte eine gesunde Wohnung nicht feucht sein, darin sollten frische Luft, genügend Licht und eine angemessene Temperatur sein. Im damaligen Ljubljana fehlte es an solchen Wohnungen, doch war Dr. Kovač der Meinung, "die Mehrheit der Leute ist aufgrund ihres Nichtwissens bzw. ihrer Gewohnheiten aus der Jugend an die schädlichen Verhältnisse, die von ihrer Unterkunft herrühren, derart gewöhnt, daß sie die unangemessene Wohnung, die viele Mängel aufweist und wo sie von Krankheiten aller Art befallen werden, als gegebenen Zufall und unausweichliches Unglück hinnehmen." Der wachsende Pauperismus zwang die ärmsten Familien, sich in überfüllten, billigen, häufig dunklen und feuchten Räumen von Keller-, Dach- oder auf den Hof liegenden Wohnungen zu drängen. Die schlechten Wohnverhältnisse erwiesen sich natürlich auch bei Cholera-, Pocken- und Diphtherieepidemien als verhängnisvoll, weil wegen Überfüllung dieser Wohnungen und Platzmangel eine Isolierung der Kranken unmöglich war.

Die zahlreichen Epidemien (insbesondere Cholera), die im vorigen Jahrhundert Ljubljana bedrängten, trugen am meisten zu seiner Hygienisierung bei und gaben Anregung zur Modernisierung der Stadt in der Zeit nach dem Erdbeben (nach 1895). In der Vorerdbebenzeit wurden alle akuten Fragen, die die unerträglichen hygienischen Verhältnisse betrafen, von der Stadtgemeinde nur von Zeit zu Zeit, nicht ernsthaft und bloß akademisch behandelt. Die Stadtväter lösten die Problematik der Stadthygiene zu langsam und unwirksam.

Zahlreiche Anti-Schmutz-Kampagnen, Neuheiten im Bereich der Stadthygiene (insbesondere Wasserleitung und Kanalisation), genauere und sorgfältigere Bauvorschriften, verschärfte Aufsicht des Stadtphysikats und ein resoluteres Vorgehen gegen die Gesetzesbrecher (Bußgeld bzw. Gefängnis) sind charakteristisch für das Ljubljana nach dem Erdbeben, das von seinem Bürgermeister Ivan Hribar (1896-1910)

⁹⁹ Pri tem ne gre pozabiti na prevladujoče število priseljencev, ki so prišli v Ljubljono s podeželja in s sabo (tudi v higienem oziru) prinesli svoje običaje in navade (o izvoru stanovalcev Ljubljane glej Andrej Studen, navedeno magistrsko delo, Ljubljana 1991). Dodam naj tudi to, da se kljub splošnemu izboljšanju stanja v higienem oziru pred prvo svetovno vojno še zdaleč niso odpravile vse pomanjkljivosti. Uradno poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju v Ljubljoni iz leta 1928 nam dokazuje, da je higienizacija mesta vendorle dolgotrajen proces. Poročilo namreč pravi: "Iz javno zdravstvenih ozirov je zelo potrebno, da se v kar najkrajšem času iz mesta odprovijsi vsi odprti jarki s stoječo vodo, ter zasuje greznice vsaj v notronjem delu mesta, ki naj se ves kanaliziro...Ljubljona je že v toliko moderno mesto, da je potrebno, da prevožanje in izvožanje fekalij ter gnojo iz centralnega dela mesta v doglednem času sploh izgine. Izvedbo kanalizacije in odprova hlevov z gnojščici iz sredine mesta postajo nujno potrebno." (str.22)

¹⁰⁰ O tem glej Adolf Vogel, *Donese k stonovanjskemu vprašanju Ljubljane, Tehnika in gospodarstvo*, V., 1-2, 1939, str.23-33; isti, *Stanovanjske razmere v delovskih kolonijah na področju mesta Ljubljane, Kronika slovenskih mest*, V., 1938, str.43-48, 119-124; France Kresol, *Stanovanjska zaščita in gradnja stonovanj v vožnejših delovskih središčih v Sloveniji od leta 1918 do 1930, Kronika*, leto XVIII, št.2, 1970, str.105-112; isti, *Stanovanjski problemi delovstva v Ljubljani med obema vojnoma*, v: *Zgodovina Ljubljane, Kronika*, Ljubljana 1984, str.341-349; Mojca Rovnik, Goljevica, Ljubljono 1981.

geprägt wird. Die Stadtgemeinde betonte immerfort, das Volk müsse sich endlich an Sauberkeit gewöhnen. Ihr Wunsch war ein neues, größeres und moderneres Ljubljana.

Für Ljubljanas Stadthygiene war die Zeit nach dem Erdbeben in der Tat eine Zeit des Fortschritts, obwohl einige Bräuche, Gewohnheiten und Zustände aus vergangenen Zeiten erhalten blieben (was der Autor des Artikels anhand von vielen Beispielen aus dem Alltag gezeigt hat). Infolge gesellschaftlicher

Umerziehung durch verschärfte Aufsicht und Bestrafung verschwanden sie langsam vom Alltagsschauplatz der Stadt. Nur die begüterten Einwohner Ljubljanas konnten sich den Fortschritt leisten (z. B. WC, Bad), während sich die ärmeren mit schlechten hygienischen Verhältnissen und Bedingungen abfinden mußten. Die Wohnungsnot, die nach dem Zerfall der Monarchie durch eine neue Urbanisationswelle noch größere Ausmaße annahm, stellte für die Stadtgemeinde (trotz etlicher Bestrebungen) ein beinahe unlösbares Problem dar.

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

NOVA REVUA ZA HISTORIČNO ANTROPOLOGUO

Historische Anthropologie. Kultur - Gesellschaft - Alltag, 1. Jahrgang 1993, Heft 1, Hrsg. von Michael Mitterauer in Edith Saurer, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien 1993, 168 str.

"Sedanji interes nekaterih zgodovinarjev za dela antropologov ni samo zadeva l'*histoire immobile*. Hkrati ni čisto nova tudi povezava obeh prizadevanj," saj jo med drugim najdemo že pri Herodotu, je nekoč zapisala odlična zgodovinarica Natalie Z. Davies¹. Pisanje antropologov ima za zgodovinarje namreč vsaj štiri koristne odlike. Na prvem mestu je prav gotovo gradivo o kulturah, ki se zelo razlikuje od tistega, ki so ga vajeni proučevati zgodovinarji. Pomembno je tudi natančno opazovanje življenjskih procesov socialne interakcije; zanimivi načini interpretacije simbolnega obnašanja in sugestije o tem, kako se skladajo posamezni deli socialnega sistema. Seveda pa antropološke študije zgodovinarji ne smemo imeti za predpisan recept, temveč nam morajo služiti le kot predlog in vzpodbuda, pri čemer so najpomembnejše ustrezne primerjave.

Globok vpliv antropologije na delo zgodovinarjev je v zadnjih dveh desetletjih vplival tudi na težnje po vrnitvi k pripovedni zgodovini². Klasičen in odličen tovrstni primer je denimo Ginzburgova pripoved o mlinarju Menocchio³, kjer lahko bralec zlahka sledi nazorni, jasni in mojstrsko napisani pripovedi. Winfried Schulze je Ginzburga upravičeno imenoval "italijanski mojster zgodovinske miniature"⁴. Pod vplivom antropoloških "case studies" so namreč začele nastajati zgodovinske mikroštudije. Zanje je značilno, da se omejujejo na ozke in drobne fenomene, kot so npr. vaške skupnosti, posamezne skupine, družine ali pa en sam samcat individuum.

Mikroštudije predstavljajo predvsem ostro kritiko današnje civilizacije, kritiko družbene realnosti, v kateri živimo. Antropologija ni ponudila zgodovinarjem samo celo paleto tem, ki so jih doslej zgodovinarji puščali ob strani, "temveč tudi - in to je pomembnejše - teoretično obnovo: pojmovni instrumentarij, katerega temelji se zdaj v zgodovinopisju šele prerisujejo... Samo zgodovinsko skovana antropologija, oziroma, kar je enako, antropološko skovano zgodovinopisje, lahko na novo dojamemo avanturističen razvoj vrste *Homo Sapiens*"⁵. Raznovrstnost in protislovnost sveta, s katerima se dandanašnji srečujemo ljudje, naj bi predstavljali središče zanimanja novega časopisa HISTORISCHE ANTHROPOLOGIE, sama historična antropologija pa pri tem nastopa kot interdisciplinarno polje raziskovanja. Avtorji razprav naj bi si prizadevali raziskati vsakršna raznovrstna spoznanja in razmerja, interpretacije in imaginacije, načine obnašanja in ravnanja v njihovih vsakokratnih zgodovinsko-socialnih povezavah. Prizadevali naj bi si odpreti pogled v družbeno-kulturne razmere in vsakdanje življenjske svetove preteklosti, pogled na istočasnost "tujega" in "lastnega", "dolgotrajnega" in "rapidno se spreminjajočega", "samoumevnega" in "nesamoumevnega" v vseh njihovih izmenjavajočih se povezavah. Prizadevali naj bi si razvozlati pomenske vsebine raznolikih kulturnih oblik, v katerih so ljudje doživljali in oblikovali svet. Zanimali naj bi jih različni rituali, običaji, simbolična ravnanja, hkrati pa naj bi pojasnjevali različne situacije in procese. Preko tega naj bi se odprl nov pogled na politiko in družbo, gospodarstvo in religijo. Pri tem naj ne bi dominirale makrostrukture, temveč konkretne analize posameznih problemov.

Kultura naj bi nastopala kot medij zgodovinske življenjske prakse in pojasnjevanja. Historična antropologija pa naj bi ustvarjala predvsem forum za znanstveno predelavo in diskusijo aktualnih tem ter nov interdisciplinaren način pristopa v zgodovinopisju. Vodilni princip nove usmeritve naj bi bila odprtost za raznolikost interesov. Izdajatelj novega časopisa so prepričani, da usmerjanje na majhne zgodovinske izseke seveda še ne pomeni, da naj bi se s tem izogibali "velikim" zgodovinskim vprašanjem. Zanje je veliko bolj odločilno, da se preko mikrozgodovine kot tudi socialne in kulturne antropologije osredotočimo na omejeno polje opazovanja in raziskovanja, takšno koncentriranje pa naj bi omogočilo tudi kakovostno razširitev perspektiv historičnega spoznanja. Le-ta pa vsekakor vključuje pod spremenjenim zornim kotom tudi obravnavo in pretresanje makrozgodovinskih vprašanj ter

¹ Natalie Z. Davis, *The possibilities of the Past, Anthropology and History in the 1980s*, v: *Journal of Interdisciplinary History*, XII.2, 1981, str.267-275, str.267

² Glej Jürgen Kocka, *Zurück zur Erzählung? Plädoyer für historische Argumentation*, v: *Geschichte und Gesellschaft* 10, 1984, str. 395-408.

³ Carlo Ginzburg, *Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600*. Berlin, Klaus Wagenbach Verlag, 1990

⁴ Winfried Schulze, *Mikrohistorie versus Makrohistorie? Anmerkungen zu einem aktuellen Thema*, v: Christian Meier/Jörn Rüsen (Hrsg.): *Theorie der Geschichte; Beiträge zur Historik*, Band 5: *Historische Methode*, München 1988, str.335.

⁵ Carlo Ginzburg-Carlo Poni, *Was ist Mikrogeschichte? v: Geschichtswerkstatt Nr. 6*, 1985, str.48-52, str.48.

problemov. Ali povedano drugače: mikrozgodovine nikakor ne smemo postavljati nasproti makro-zgodovini, temveč mora biti mikrozgodovina koristen in pospeševalen spoznavni element makrozgodovine. S pomočjo mikrozgodovine naj bi torej bolje dojel makrozgodovino⁶.

Novi časopis se seveda ne zanima samo za še neodkrita stviri v evropski zgodovini, temveč tudi za zgodovino ljudstev, kultur in družb izvenevropskega sveta, sveta, ki ni samo preko kolonialno-imperialne epohe na nek protisloven način povezan s procesom evropske civilizacije. Še posebna želja časopisa je tudi interdisciplinarno sodelovanje z deželami srednje in vzhodne Evrope. Tako med izdajatelji kot tudi v znanstvenem sosvetu novega časopisa naletimo na številna ugledna imena. Izdajatelji si bodo prizadevali, da zvezki (praviloma) ne bodo tematski, temveč bodo vsebovali razprave raznolikih vsebin in pristopov, različni prispevki pa naj bi bili po možnosti enakopravno zastopani. Mednje sodijo tako raznovrstne "case studies", kot tudi razni "podolžni prerezi", ki presegajo epohe, ali pa metodološko-teoretične razprave o novih in inovativnih raziskavah, razna poročila, kontroverznosti in razpravljanja o različnih problemih. Zaradi primerjave analogij in razlik je pomembno, da razprave posegajo v različna okolja. S tem naj bi obdržali aktualnost nove revije. Seveda jim pri tem lahko le zaželimo veliko uspeha.

Andrej Studen

IN KAJ JE HISTORIČNA ANTROPOLOGUA?

Das Schwein des Häuptlings. Sechs Aufsätze zur Historischen Anthropologie. Herausgegeben von Rebekka Habermas und Nils Minkmar. Verlag Klaus Wagenbach, Berlin 1992.

Tudi nova revija za historično antropologijo kaže, da je razumevanje pojma historična antropologija v različnih evropskih državah tako različno, da lahko skupaj s Heide Wunder upravičeno zapišemo: "*In der kurzen Zeit, in der Historische Anthropologie als zur historischen Forschung gehörig angesehen wird, haben sich unterschiedliche Ausprägungen entwickelt, je nach den nationalen Wissenschaftstraditionen und den jeweils gewählten Bezugswissenschaften*"¹.

Zlasti v Franciji uvrščajo v okvir historične antropologije vse tiste oblike zgodovine, ki so - enako kot zgodovina vsakdanjega življenja, kulturna zgodovina in zgodovina mentalitet - obrnile hrbet tradicionalni dogodkovni (predvsem politični) zgodovini in se namesto nje posvetile raziskavam različnih življenjskih form in zaznav. Tako spada v Franciji historična antropologija v okvir "nove zgodovine" (Nouvelle Histoire) in se navezuje na tradicijo Annalov in njihovega koncepta "totalne zgodovine".²

Ob terminu historična antropologija mnogi praviloma začnejo s Febvrom in njegovo študijo o Rabelaisu (v njej se je ta odlični francoski zgodovinar "spopadel" s fenomenom neverovanja v 16. stoletju) ter z Blochovim delom *Les rois thaumaturges*. Potem navedejo tudi Arièsovo zgodovino otroštva in seveda Braudelovo monumentalno delo o sredozemskem prostoru, ki je imelo - zaradi originalnega koncepta zgodovinskega časa s poudarkom na dolgem trajanju - velikanski vpliv na razvoj zgodovinopisja.

Vendar po mnenju urednikov pričujočega zbornika vse omenjene in številne druge študije iz zgodovine mentalitet in vsakdanjega življenja bolj ali manj izhajajo iz prepričanja, da so ljudje zgolj objekti materialnih okoliščin, v katerih živijo, zaradi česar jih je problematično označevati za historično-antropološke. Zlasti Braudel je npr. rad uporabljal metaforo, da so ljudje "ujetniki" svojega fizičnega okolja, česar pa historična antropologija ne priznava. Prav nasprotno: historična antropologija, kot jo predstavlja tudi obravnavana knjiga, eksplicitno in z vso vehemenco zavrača takšen zgodovinski model.

Tako kot ima historična antropologija le malo skupnega z navedenimi oblikami klasične zgodovine mentalitet in zgodovine vsakdanjega življenja, nima veliko skupnega niti s klasično antropologijo, ki je - kljub različnim teorijam - poskušala zgodovino človeštva na eni in človeškega obnašanja na drugi strani razlagati s pomočjo nekakšnih univerzalno veljavnih temeljev. Po mnenju urednikov pa na takšno ahistorično pojmovanje historična antropologija ne pristaja, zato je od klasične antropologije enako oddaljena kot od zgodovine mentalitet.

Po mnenju Rebekke Habermas in Nielsa Minkmarja, ki sta pričujoči zbornik uredila prav z namenom, prispevati k razjasnitvi pojmovne zmede, je treba iskati prave začetke historične antropologije na začetku šestdesetih let, ko sta izšla monografija

⁶ Več o tem Winfried Schulze, *Mikrohistorie versus Makrohistorie?*..., str.319-341.

¹ H. Wunder, *Kulturgeschichte, Mentalitätengeschichte, Historische Anthropologie*, v: *Fischer Lexikon Geschichte*,

Hrg. von Richard van Dülmen, Frankfurt am Main, 1991, str.80.

² A. Burgièr je historično antropologijo definiral kot "une histoire des habitudes: habitudes physiques, gestuelles, alimentaires, affectives, habitudes mentales..."

angleškega zgodovinarja E. P. Thompsona in več teoretičnih prispevkov ameriškega antropologa Clifforda Geertza.

E. P. Thompson se je v svojem delu *The Making of the English Working Class* (1964) lotil vprašanja, kako je v obdobju manj kot sto let iz heterogene skupine poslov, dninarjev in malih obrtnikov nastalo delavstvo z jasno samozavestjo. Ko z marksističnim instrumentaliziranjem problema ni mogel razrešiti na zadovoljiv način, je prišel do pomembnega odkritja, namreč, da upori poslov, malih rokodelcev in dninarjev niso bili zgolj refleksi neposrednih življenjskih pogojev. Seveda so bili le-ti na nek način žrtve materialnih in socialnih danosti v obdobju pospešene industrializacije, vendar je bilo šele njihovo doživljanje in zaznavanje teh življenjskih okoliščin tisto, ki je v njih vzpostavilo delavsko identiteto.

Thompson - in z njim velik del socialne in kulturne antropologije - je razumel družbene procese kot soodvisnost med strukturami na eni ter zaznavami, interpretacijami in ravnanji na drugi strani. V tem konceptu ljudje niso zgolj nezgodovinske žrtve struktur, ki v zadnji instanci določajo vse, temveč so aktivni dejavniki, ki skozi zgodovinsko specifične zaznave in interpretacije družbene in politične realnosti le-to soustvarjajo in mnogokrat tudi spremenjajo.

V zadnjih dvajsetih letih je naraslo število zgodovinarjev, ki so po Thompsonovem vzoru poudarjali pomen izkustva. Centralna referenčna točka je postal antropolog Clifford Geertz, ki je že sredi šestdesetih let podal novo definicijo kulture in človeka in z njo obrnil Braudelov model na glavo: mentalitete in kultura niso zgolj produkt socialnih, ekonomskih in političnih življenjskih okoliščin. Veliko bolj so te okoliščine posledica interakcije med kulturo - izkustva, zaznave, mentalitete - ter političnih, ekonomskih in družbenih struktur.

Šele to spremenjeno razumevanje odnosov med objektivnimi strukturami in subjektivnimi zaznavami - zahvala zanj seveda ne gre le Thompsonu in Geertzu - je odprlo nove perspektive, privedla pa je tudi do cele vrste novih problemov, npr. kako rekonstruirati neko družbeno logiko, kako ugotavljati človekovo doživljanje objektivnih struktur.

Pri reševanju navedenih problemov so morali zgodovinarji poseči po celi vrsti novih virov, ki jih tradicionalno zgodovinopisje ni uporabljalo. Prav tako pa so se zavedli, da jim klasične metode interpretacije virov niso dovolj. Kritika virov sem, kritika virov tja, kako interpretirati početje pariških vajencev, ki v Parizu druge polovice 18. stoletja niso imeli početi nič boljšega kot to, da so pobijali

mačke? Zakaj so skoraj v istem času v Württembergu pokopali živega vola? Kaj so pomenili starogrški kostumi v francoski revoluciji? Za raziskavo pomena teh bizarnih notranjih svetov naših prednikov je bil primeren le en instrument, in sicer antropologija.

Seveda tudi urednika obravnavanega zbornika ne trdita, da lahko govorimo o enotni šoli historične antropologije, opozarjata pa, da lahko opazimo nekatere skupne poteze tudi pri tako različnih avtorjih, kot so Natalie Zemon Davis, Hans Medick, Lyndal Roper in Arlette Farge. Njihova osnovna značilnost naj bi bila specifična oblika razlage socialnih praktik, težnja rekonstruirati "*nativ's point of view*" (v tem kontekstu je pridobila na pomenu tudi oralna zgodovina) in t. i. podroben opis (thick description), pri čemer je (narativna) oblika podajanja v bistvu tudi sredstvo analize. (Če želi raziskovalec podati dogodke s perspektive zgodovinskih akterjev, mora namreč upoštevati vsak detajl, saj ne ve natančno, ali je le-ta pomemben ali ne).

V pričujočem zborniku je zbranih nekaj temeljnih prispevkov k historični antropologiji, kot jo razumeta urednika. Zbornik začenja Peter Burke³ z razpravo o zgodovini zbliževanja zgodovinarjev in socialnih antropologov od začetka šestdesetih let in o njihovih diskusijah o tem, kakšna naj bi bila konkretna oblika sodelovanja med antropologijo in zgodovino. Po Burkovem mnenju so od sodclovanja zlasti veliko pridobili zgodovinarji, kajti antropologija je za zgodovinarja uporabna že v metodološkem oziru, še bolj pa je zanj pomembna zato, ker njegovo pozornost usmerja na nove, prezrte teme. Na primeru ene takšnih tem - simbolov - je Burke skiciral perspektive in meje historično-antropološkega zgodovinopisja. Tudi po mnenju Carla Ginzburga⁴ je za zgodovinarja antropologija dragocena v metodološkem smislu. Na primeru analize inkvizicijskih zapisnikov, ki jih sicer uporablja v številnih svojih delih, je avtor pokazal, kako se lahko interpretacijske metode antropoloških intervjujev uporabijo tudi pri analizi historičnih virov.

V naslednjih treh prispevkih imajo besedo tisti kulturni antropologi, ki so imeli s svojimi koncepti po mnenju obeh urednikov največji vpliv na historično-antropologijo. Prispevek Clifforda Geertza⁵, ki je po mnenju urednikov bistvenega pomena za uveljavitev koncepta historične antropologije, nadmešča od prosvetljenstva prevladujoč pojem kulture (implicitno temelječ na modelu baza-nadgradnja in izhajajoč iz teze o kulturnih univerzalijah ali o "*consensus gentium*", ki je prisotna tudi pri klasični

³ *Historiker, Anthropologen und Symbole*, str. 21-41.

⁴ *Der Inquisitor als Anthropologe*, str. 42-55.

⁵ *Kulturbegriff und Menschenbild*, str. 56-83.

antropologiji), z dinamično predstavo o razmerju med strukturami in doživetji, s pomočjo nje pa poskuša uveljaviti tudi novo definicijo človeka. Po njegovem mnenju kultura ni zgolj kompleks različnih modelov obnašanja, temveč množica kontrolnih mehanizmov, ki urejajo obnašanje. Človek sicer postane človek šele preko kulture, vendar ne preko kulture nasploh, temveč zgolj preko specifičnih oblik kulture: "*Postati človek, ne pomeni nič drugega, kot postati individuum; individuumi pa postanemo le pod vodstvom kulturnih modelov, zgodovinsko ustvarjenih pomenskih sistemov, s pomočjo katerih dajemo našemu življenju red, smer in cilj. Toda ti kulturni modeli niso splošni, temveč visoko specifični...*"

Prispevek Marshalla Sahlinsa⁶ se ukvarja s problemom odnosa med strukturo in dogodkom, ki sta - tako v zgodovinoписju kot tudi v antropologiji - že od petdesetih let (po krivici) postavljena drug proti drugemu: kot da bi bil dogodek nezdržljiv s strukturo. Po njegovem mnenju je nasprotovanje "*dogodkovni zgodovini*", kot so ga prakticirali zgodovinarji okoli Annalov (zlasti Braudel), privedlo do podcenjevanja pomena dogodka, zato upravičeno opozarja, da je tudi dogodek pomemben sestavni del zgodovine: zgodovinar, ki dogodek zanika, v bistvu zanika samega sebe. Sahlins je z analizo velike vojne na Fidžiju v letih 1843-1855 postavil antagonizem med obema pojmom upravičeno pod vprašaj in predlagal nov koncept odnosa med dogodkom in strukturo.

Prispevek Victorja Turnerja⁷, ki se ukvarja z interpretacijo simbolnih ravnanj, kaže, da se za rituali (v različnih okoljih in obdobjih) ne skrivajo le specifične izkušnje in razlage, temveč da - v teku procesa - tudi rituali sami ustvarjajo nove razlage. Turner poskuša rekonstruirati različne stopnje teh pomenskih polj s svojo "*simbolično procesno analizo*" (symbolic processional analysis). Zbornik pa zaključuje Rhys Isaac⁸, ki na primeru drobca iz dnevnika nekega lastnika plantaže v Virginiji iz 18. stoletja pokaže, kako lahko zgodovinar nek vir privede do tega, da "*spregovori*". Pri tem Isaac z vso akribijo rekonstruira elementarne korake historično-antropološke kritike virov, hkrati pa nazorno pokaže možnosti, ki so se zgodovinski znanosti odprle v dialogu z antropologijo.

Janez Cvirn

⁶ Die erneute Wiederkehr des Ereignisses: Zu den Anfängen des Großen Fidschikrieges zwischen den Königreichen Bau und Rewa 1843-1855, str. 84-129.

⁷ Prozeß, System, Symbol: Eine neue anthropologische Synthese, str. 130-146.

⁸ Der enlaufene Sklave. Zur ethnographischen Methode in der Geschichtsschreibung. Ein handlungstheoretischer Ansatz, str. 147-185.

GOVORICA TELESA ALI TISTO, ČESAR SE V SREDNJEM VEKU NI DALO SLIŠATI

Danes si je težko predstavljati, da je imelo ustno zagotovilo ob preprosti gesti lahko zakonsko veljavo, da je bilo priznano za "*juristično*" dokazilo enake vrednosti, kot jo imata notarski akt ali podpis. In vendar nas Jean-Claude Schmitt s svojo knjigo *Logika gest v evropskem srednjem veku* (Die Logik der Gesten im europäischen Mittelalter, v nemškem prevodu izšla pri založbi Klett-Cotta, Stuttgart 1992, francoski izvirnik v Parizu 1990) docela prepriča, da je imel Jacques Le Goff prav, ko je dejal, da je srednjeveška kultura kultura geste. Zaradi nedostopnosti pisnega je imelo ustno v srednjem veku povsem posebno težo: šele v 13. stoletju je s ponovno oživitvijo mest in trgovske dejavnosti, pa seveda zaradi hitrega razvoja države in njenega administrativnega urejanja (pisarn in arhivov), postala raba pisnega spet splošnejša. V svet srednjeveškega nepisnega sporazumevanja in dogovarjanja nas Schmitt vpelje s poglavjem Dediščina antike, v njem kretnje ustrezno poimenuje in nekaterim podeli moralni pomen. Od tod do religije znakov (tak je tudi naslov enega izmed naslednjih poglavij) ni daleč, zato avtor v nadaljevanju opisuje in primerja kretnje, ki so se uporabljale v cerkvi in nastopale v bibliji, ter govori o odnosu do telesa pri kristijanah. Skoz branje pred nas postavlja preproste primere, s katerimi nas prepriča o simbolni in celo magijski moči kretanj in gest, ki so se mu ohranile v srednjeveških spisih in slikah. Razmerje med zgodovinarjem in njegovim predmetom zleze v tem primeru torej še za en korak vsaksebi: avtor se ne sooča z neposrednimi sporočili - gestami, temveč že z upodobitvami in opisi gest in kretanj, ki jih proučuje. Njihov izraz v pisnih in ikonografskih dokumentih je zagotovilo, da se vključujejo v specifične kulturalne interpretacijske okvire, toda iz tega zagotovila ne dobimo drugega od vedno novih vprašanj: če že ugotovimo, da so v srednjem veku uporabljali neko kretnjo ali gesto - kaj je le-ta pomenila? Igra gest je porajala vedno nove izraze, ki so bili, kot pravi avtor, nenehna preizkušanja za razumski red, ki jih je skušal racionalizirati. O nekom se poroča, opisuje Schmitt, da si je v globoki žalosti in v solzah pulil brado - ali je mogoče tako ravnanje imenovati za splošno gesto srednjeveškega človeka v stiski, enako kot smo na primer za prisego prepričani,

da se jo je sklepalo tako, da je prisežnik položil roko na relikvijo?

Razen pred temeljnim dvomom o tem, kako naj se raziskovanja predmeta, ki morda že od najbližjega zapisovalca ni bil "pravilno" razumljen in verodostojno zapisan, lotimo današnji zgodovinarji, se torej najdemo še pred drugim vprašanjem: kako globoko je sploh mogoče zavrtati v mikrozgodovino? Kaj proučevanje t.i. študij primera v resnici pomeni in v kolikšni meri je moč take posamične študije posploševati? Kako "evropski" je bil na podlagi takšnih posamičnih primerov evropski srednji vek in ali niso bile razlike znotraj časa in prostora, ki ju tako radi družimo v celoti, vendarle ogromne? S podobnimi vprašanji in enakimi težavami se je nekaj pred Schmittom soočil tudi nemški avtor August Nitschke. Njegova knjiga Gibanja v srednjem veku in renesansi (*Bewegungen im Mittelalter und Renaissance: Kämpfe, Spiele, Tänze, Zeremonielle und Umgangsformen*, Schwann Verlag, Düsseldorf 1987) je namreč izšla prav v času, ko se je Jean-Claude Schmitt v Parizu s svojimi sodelavci (Jacquesom Le Goffom, Jean-Claudeom Bonnejem in Michelom Pastoreaujem) in študenti v seminarju na Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales že posvečal vprašanju kretanj in gibov srednjeveškega človeka. Tudi Nitschkejevo knjigo večidel sestavljajo spisi - v izvirnikih in s prevodi - in slike, ki ponazarjajo šest po avtorjevem prepričanju za srednji vek značilnih gibanjskih odnosov: bojevanje, ples, prevzem oblasti, spremembo posameznikovega položaja v družbi, naklonjenost med spoloma in spoštovanje do sočloveka. Z mejnimi, posebnimi primeri, ki jih Nitschke navaja v potrditev pomembnosti in drugačnosti pomcna kretanj v srednjem veku, je na zastavljena vprašanja pravzaprav nemogoče odgovoriti, saj bralec nenehno dvomi, za kakšne vrste kretanje v knjigi sploh gre: če je bil avtorjev namen proučevati drugačnost gest, ki jih je srednjeveški človek uporabljal v vsakdanjem, recimo raje običajnem življenju, in primerjati pomen kretanj, ki jih v enaki obliki poznamo danes, ko nam pomenijo nekaj povsem drugega, tedaj se moramo vprašati, ali so obredne kretanje in ritualna gibanja upravičeno del takšnih raziskovanj. Nehote pa nas primerjanje obeh knjig postavi pred še eno neodgovorjeno vprašanje: ali je obsežna monografska dela še mogoče pisati brez obsežne raziskovalne skupine? Ali drugače: do kod seže pero osamljenih jezdecev pisanja zgodovine, ko ne gre več le za popisovanje dogodkov in osebnosti, marveč za opise dogajanj in oseb?

Alja Brglez

MEŠČANSTVO V HABSBURŠKI MONARHIJI

I. del

Dve zajetni knjigi razprav¹, ki so jih na temo meščanstva v deželah habsburške monarhije napisali najvidnejši zgodovinarji (sodelujoči na dunajskem seminarju *Meščanstvo v habsburški monarhiji* novembra 1988) te in one strani pokojne železne zaves, sta prav gotovo zadosten poklon (hommage) temu še nedavno preziranemu in prezrtemu sloju. (Založnik je opremil zadnjo stran prve knjige z nekakšnim povabilom bralcu, v katerem ugotavlja, da so imeli meščanstvo v socializmu uradno za mrtvo, na Zahodu pa neuradno za umirajoče.) Meščanstvu se je evropska civilizacija tako odrekla, da oznake "meščanstvo", "meščanskost" pogosto tudi zgodovinarji rabijo prepovršno in nedoločno (Hannes Stekl). Težave se pojavljajo že pri opredelitvi tega sloja in iskanju njegovih posebnosti glede na druge družbene plasti. Po letu 1985 je (tako uredniki) med evropskimi zgodovinarji proučevanje meščanstva postalo svojevrsten izziv, privlačen in dostopen z zlomom vzhodnih sistemov tudi za raziskovalne potencialne "onstran". V maniji "meščanoslovja" so vzhodno-evropski zgodovinarji naenkrat odkrili svojo že zdavnaj založeno in pozabljeno povratno vozovnico v srednjeevropski kulturni in civilizacijski krog. Vzhodna, oprostite SREDNJA Evropa tako doživlja izkrivljeno reprizo agitk z naslovom "Ko se korenin zavemo", le da so se te korenine s podeželja in delavskih kolonij preselile v ljubke bidermajerske salone.

Predmet proučevanja je torej postalo meščanstvo v obdobju med 18. in 20. stoletjem, raziskovalci pa so vzeli pod drobnogled vse plasti njegovca zasebnega in družbenega življenja. Primarno vlogo zgodovinarji namenjajo osebnim pričevanjem (spomini in dnevniki ter korespondenca, zapiski o osebnih izdatkih) iz katerih gradc mozaik o celostni podobi razreda, ki mu bolj ali manj točno pravimo meščanstvo. Pomembni deli tega mozaika so tako tudi meščanska lcktura, premožcnjc, noša, stanovanja, regionalni in nacionalni izvor in tako dalje.

¹ Prvi del: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, Hg. Ernst Bruckmüller, Ulrike Döcker, Hannes Stekl, Peter Urbanitsch, Böhlau Verlag Wien-Köln, 1990. Drugi del: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie II. "Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit"*, Hg. Hannes Stekl, Peter Urbanitsch, Ernst Bruckmüller, Hans Heiss, Böhlau Verlag Wien-Köln-Weimar 1992.

Novi sloj (kar je meščanstvo v tem smislu ob začetku industrijske revolucije tudi bilo) si je moral v svetu, ki ga je še vedno obvladovalo plemstvo, vsekakor izboriti svoj prostor za obstoj in razvoj, izoblikovati prepoznavne nove manire, izrazna sredstva in identiteto. Prav v tej trmi in prodornosti gre poleg nostalgije in brezupne želje po enakovrednosti iskati stične točke med mladim meščanstvom tedaj in znova mladim meščanstvom na vzhodu - tudi to novo meščanstvo se hlastavo bori proti svetu, v katerem so karte že razdeljene in zmagovalci že znani.

Znani avstrijski zgodovinar Ernst Bruckmüller se je v svojem prvem prispevku² skušal dokopati do sprejemljive geneze "novega" meščanstva ter se oprl predvsem na vlogo novega bogastva ter socialne in prostorske mobilnosti. Glavno vlogo (jedro) pri meščanjenju mest monarhije je "namenil" tujim industrialcem iz Gorice, Milana in Belgije, ki jih je motivirala možnost velikih dobičkov, medtem ko je bil v začetku prevladujoč kapital v notranjosti še vedno obrtniški. Družbeno je najvišji odstotek meščanstva izhajal iz terciarnih dejavnosti (intelektualci, višji uradniki), le manjši del pa iz proizvodnih slojev. Pomembno vprašanje je za Bruckmüllerja tudi uvrstitev jožefinske duhovščine (ta je v južnoslovanskem merilu prav gotovo vitalen del meščanstva in nosilec narodnobuditeljskih idej, ki jih drugod pripisujemo pravemu meščanstvu) in meščanskih oskrbnikov posesti v meščanski sloj. "Rekrutacijsko" zaledje za dotok oz. nastanek novega meščanstva vidi v predelih z izrazitim preseljenstvom prebivalstva (npr. češke dežele). Pomemben del avtorjev se v zvezi z genezo meščanstva ukvarja z relacijami center - periferija, ki pa na primeru slovenskih (in drugih jugoslovanskih) dežel dobe nove dimenzije in prevrednotenja (pojav številnih malih centrov in širjenje pojma periferije mest na povsem ali napol agrarne predel).

Podobna vprašanja (geneza meščanstva) obravnava v uvodu svoje razprave o peštanskih veletrgovcih tudi Vera Bácskai³. Kot nesprejemljivo označi teorijo o kontinuiteti srednjoveškega meščanstva v obdobju industrijske revolucije, kot so jo zaradi nekaterih "skupnih" imenovalcev zagovarjali v preteklosti (podobna poklicna struktura, malo industrijskih podjetij, relativna politična apatija...).

Po njenem je odločilni dejavnik spreminjanja družbene hierarhije - pomeščanjenja družbe - prav gospodarski razvoj, ki je dvignil tanko plast rokodelcev in trgovcev, ki si je kasneje utrla kot

tipično "meščanstvo" celo pot v politiko. Bácskaijeva je raziskala življenje in delo 230 peštanskih veletrgovcev, ki so se sicer razlikovali po imetju, veroizpovedi, pripravljenosti na poslovna tveganja, skupno pa jim je bilo delovanje po načelih merkantilizma, prosvetljenstva (delno celo prostozidarstva) in zavzemanje za svoj večji vpliv na družbeno (politično, gospodarsko) dogajanje, kar so utemeljevali s plačevanjem davkov ("vzdrževanjem države") in svojim neprofitnim angažiranjem (zadeve javne blaginje, dobroteljništvo). S tem v zvezi so tudi njihove najvišje vrednote - zvestoba državi, varčnost, pridnost, pobožnost, dobrota in družinska sreča.

Madžarsko govorečih veletrgovcev je bilo spočetka v Pešti malo, največ veletrgovcev je resda domačinov, a nemško ali slovansko govorečih - delež Madžarov šele kasneje naraste na 3/4. Poseben fenomen glede pripadnosti in vključenosti v družbo so bili vsekakor Judje (v obdobju formiranja peštanske veletrgovine 1800-1815 so bili glavna skupina veletrgovcev, kasneje pa je njihov delež upadel), ki so običajno stanovali v Budimu, trgovali pa v Pešti, družba, v katero so po premoženju in stroki vsekakor sodili, pa jih je kar nekako izobčila (tako meščanstvo kot seveda plemstvo).

Presenetljivo zveni, da so bili protestantje in pravoslavci (7% mestnega prebivalstva) glede na svoj delež pri skupnem številu prebivalstva precej močno zastopani med veletrgovci (s 15 %), kar pa jim je začelo koristiti šele z liberalizacijo trgovanja in trgovskih združenj, saj so bili nekatoliški trgovci v začetku izrinjeni iz vseh oblik stanovskega povezovanja. Glavni predmet veletrgovine je bila hrana (kmetijski pridelki), dodatni zaslužki pa so bili vezani na tekstil, kreditorstvo in špedicijo, medtem ko je začetno navdušenje nad začimbami hitro splahnelo. Kljub vsemu pa je za trgovino dolgo veljalo, da omogoča bogatenje brez dodatne izobrazbe/kvalifikacije, zato je šele gospodarska kriza v 70.-letih naredila med trgovci radikalno selekcijo, ki so jo preživele le stare, trdne trgovske hiše z več železi v ognju (investicije, posojilništvo). Precej pogostejše je bankrot trgovcev povzročal "človeški faktor" - nepravilne odločitve, nesposobnost dedičev ali izumrtje družine. Prav v primeru gospodarskih kriz se je večkrat pokazala prednost židovskih trgovcev, ki jih zavezanost društvenim pravilom ni priklepala na omejeno poslovanje (samo določeno blago), temveč jim je puščala proste roke pri investiranju in prodaji, zanje pa je delala tudi razsežna "nreža" poslovnih in sorodniških zvez. Nasplošno velja, da so se najdlje obdržale trgovske firme z manufakturo, tekstilom, železom in njegovimi izdelki - njihovi lastniki vsaj v večini primerov tudi niso pretirano posegali v politično sfero.

² *Herkunft und Selbstverständnis bürgerlicher Gruppierungen in der Habsburgermonarchie. Eine Einführung*, str. 13-20.

³ *Die Pester Großkaufleute: Stadtbürger, Unternehmer oder dritter Stand?*, str. 21-30.

Podjetnejši in bolj stremuški od katolikov so bili pravoslavci in protestantje, ki so pogosteje tvegali in igrali vidnejšo vlogo tudi v politiki - bili so pogosti kandidati za pridobitev plemiškega naziva, srečevali pa so se tudi s politično smetano (kazina grofa Szechenyja). Sprejem v plemiški krog kaj kmalu izgubi materialni/realni pomen, v ospredje stopi investiranje in boj za dejansko participacijo pri upravljanju države (družbeno všečen prizvok pa dobi komuniciranje z izobraženstvom in višjim uradništvom).

Precej bližji nam je vsekakor lahko prispevek Mirjane Gross⁴, ki obravnava nastanek meščanstva v hrvaških deželah (civilna Hrvaška in Slavonija in Vojna krajina). Hrvaška je doživljala zaradi svoje upravne razdelitve tudi različno hitro modernizacijo (v družbenem pomenu pomeščanjenje). Zaledja starega (predindustrijskega) meščanstva so ostala v Dalmaciji in Istri, nov sloj meščanov pa je v 1. polovici 19. stoletja izšel iz veleposestnikov, trgovcev z lesom ter kmetijskimi produkti. Gospodarski centri, v katerih je ta sloj deloval, so bili nanizani ob magistrali od vzhoda proti zahodu, ki je obšla številna stara kraljevska svobodna mesta (ta so sicer imela družben, ne pa tudi gospodarskega pomena). Sam proces geneze meščanstva (v sodobnem pomenu) je torej trajal od začetka do konca 19. stoletja (tedaj se izoblikuje tudi meščanski sloj v nekdanji Vojni krajini).

Prej omenjena magistrala vzhod-zahod je morala odstopiti prvenstvo vojaško pomembnejši smeri sever-jug, ki je omogočala tudi neoviran dotok avstrijskega kapitala in izrivanje madžarskega vpliva. Kapitalske spodbude, še bolj pa seveda sprostitev produkcije na podeželju (tipajoč prodor viškov na trg), so polagoma ustvarile pogoje za razvoj pravega meščanstva (to se je na Hrvaškem poleg iz starih urbanih predelov, rekrutiralo predvsem iz vrst doseljenih obrtnikov, trgovcev in osvobojenih kmetov). Dodatno oviro je do 1881 predstavljala za Hrvaško tudi posebna posestna struktura Vojne krajine (posest vezana na hišne zadruge, nevojaki le s simbolično ohišnico), kjer je častništvo odigralo vlogo meščanske elite.

Na drugi strani je Dalmacija z otoki stopila v obdobje nastajanja novega meščanstva s precej dolgo urbano preteklostjo. Še vedno je patricijski "svet" primorskih in otoških mest z neposredno okolico svetlobna leta daleč od celinskega "sveta". Mesta obvladujejo stare družine, mešane s povzpetniškimi (te so obogatele z ladjarstvom, rokodelstvom), medtem ko je bilo glavno bogastvo še vedno vezano

na vinograde (s koloni). Politično "rojstvo" meščanstva je sledilo v petdesetih, ko so se liberalni posamezniki za doseg nacionalnih ciljev povezovali z napredno duhovščino. Najvažnejša slabost domačega meščanstva v primerjavi z italijanskim je bila pomanjkanje kapitala, s katerim bi oplemenitili in podprli svojo rastočo politično moč (le-to so Italijani počasi že izgubljali, Hrvati pa so za hitrejši razvoj lastnega meščanstva nujno rabili kapitalske injekcije iz tujine). Težave s financiranjem je povzročal narazvit finančni trg, kjer so prevladovala hranilnice, ki pa niso vodile hipotekarno - kreditnih poslov, zaradi česar so številni kreditojemalci postali plen tujih bank, ki so njihova sredstva vlagale drugam.

Zagreb je postal center (za severni del Hrvaške tudi gospodarski) šele konec 19. stoletja, ko je bilo že nad 50 % njegovega prebivalstva zaposlenega v obrti, trgovini in svobodnih poklicih. Za celotno Hrvaško velja, da so bili nosilci meščanskega preporeda prav tisti, ki so se tudi najbolj goreče zavzemali za narodnostno osamosvojitve. Glavnina tipičnega meščanstva je na Hrvaškem pripadala trgovcem ter izobražencem (višje uradništvo in svobodni poklici), manj se je s svojim slojem identificiralo gospodarsko meščanstvo in najmanj malomeščanstvo, ki je bilo še precej nazadnjaško (večina raziskovalcev ga v sloj meščanstva niti ne vključuje), predstavniki te skupine pa so se pogosteje kot med pravim meščanstvom znašli med proletariatom. Presenetljivo najde pot med liberalne predstavnike meščanstva tudi del plemstva, ki se tako bori proti fevdalnim obeležjem družbe iz novih, nacionalnih motivov (fevdalizem kot nemška zapuščina). Kljub zavzemanju za narodne ideale in prepričanju v svoje poslanstvo elite naroda pa meščanska avantgarda ne najde stika z najštevilnejšim slojem - s kmetstvom.

Značilnost, ki jo Grossova pripiše Hrvaški (skupna pa je večini nenemških habsburških dežel), je prehitevanje družbenega razvoja, ki mu gospodarski spričo omejenih možnosti ne more slediti. Hrvaška je zaradi svoje upravne razdelitve le še bolj kričeč primer kot nekatere druge dežele, zato nas posamezni primeri "*boja od znotraj*" (ob navideznem paktiranju z režimom) ne smejo zavesti (Mažuranić), saj je Hrvatom ob zelo šibki materialni osnovi nacionalnega gibanja pogosto preostal le ta način narodnostnega preživetja.

S problemom preučevanja zgodovine meščanstva (o tem sem pisal že v uvodu) se je spopadla tudi Čehinja Pavla Horská⁵. Tudi češka historiografija se je bila po poplavi študij o "*prelomnih*" temah

⁴ *Entstehung und Struktur des Bürgertums in Kroatien in den ersten drei Jahrzehnten nach 1848, str. 31-42.*

⁵ *Stadt und Land in der Entstehung und Abgrenzung bürgerlicher Schichten im 18. und 19. Jahrhundert in den böhmischen Ländern, str. 43-56.*

prisiljena spustiti na zemljo in najti izziv tudi v podrobnejšem študiju prej zapostavljenih področij. Pri preučevanju družbenih skupin je nujna kar najširša pokritost predmeta raziskave (slede francoskim zgodovinarjem) - pri preučevanju meščanstva prideta v poštev tudi demografija in sociologija.

Horská nas najprej seznani z različnimi prelomnimi spoznanji o poreklu in značilnostih meščanstva (Felix Ponteil - meščanstvo 19. st. je izšlo iz podeželanov, Adeline Daumard - razvoj tekmovalne družbe na temeljih meščanskih vrednot: želji po znanju, razvoju, veri v razum....), iz katerih izhaja tudi sama. Prvi problem se je pri tej študiji o češkem meščanstvu avtorici razkril že pri dostopnih virih - statističnih podatkih in izidih ljudskih štetij, ki so se uporabljali za raziskovalne potrebe, precej nejasno terminologijo, zaradi česar je bilo nujno kombiniranje teh virov s podatki trgovsko - obrtnih zbormie. Pomemben faktor "*meščanstva*" posameznika je bil tudi znesek davkov, ki jih je plačeval - pri zavezaneih je bilo najprej potrebno izločiti nad 1/2 kmečkih davkoplačevalcev, nato pa za ocenitev "*pravih*" meščanov odmisli še približno 3/4 malih obrtnikov in trgovcev. Po teh izračunih je avtorica rekonstruirala tipičnega samostojnega nosilca gospodarske dejavnosti, ki je bil v 80. in 90. letih starejši od 30 let (seveda moški) in večinoma poročen - šele na prelomu stoletja pa vstopajo v podjetniško sfero tudi ločcnke in vdove. Visoka rodnost v čeških deželah in relativno visoka stopnja urbanizacije ter središčenja obrti in industrije (Praga, Liberee) so Češko spremenile v ekvivalent angleškim industrijskim baze-nom (resda so češka središča to tekmo kmalu izgubila), agrarno zaledje pa je v teh centrih dobilo nenasitno tržišče za svoje produkte. Pomembno vlogo so industrijsko - obrtni centri odigrali v procesu doseljavanja kmečkega prebivalstva (zlasti nad-številnih dedičev in vaškega proletariata) in razvoja "*novega*" meščanstva, pomembna migracijska jedra pa so pomenili tudi okoliškim agrarnim naselbinam (upravni, gospodarski, kulturni centri).

Praga kot najvidnejši primer tovrstnega centra dolguje svoje povezovalno mesto v češkem nacionalnem boju prav gotovo tudi svojemu gospodarskemu in podjetniškemu pomenu - kot zatočišče številnih kvalificiranih delavcev in obrtnikov, ki so prišli tja brez lastnega kapitala in se dvignili s pomočjo investicij ter posojil. Vsekakor ni naključje, da je prav Praga med prvimi dobila različne študije o vsakdanjem življenju meščanstva - o oblačilnih in bralnih navadah, politični angažiranosti itd.

Po pomenu za nastanek modernega češkega meščanstva je bil Pragi enakovreden Dunaj (v obeh

mestih je živel po 500.000 Čehov, izseljevanje v ti dve središči pa je precej osiromašilo češke trge in manjša mesta), kjer so se češki doseljenci prerinili tudi v višje meščanske sloje, sicer pa Horská meščanstvo v habsburški monarhiji deli v dve plasti: prva je plast nemške buržoazije (vzpon v ta sloj je zelo otežen), druga plast pa je poroznejša in predstavlja "*gojišče*" nacionalnih meščanskih elementov (velja tudi za Slovence).

Nasploh velja, da se Slovenci pogosto zgledujemo prav po Čehih, ko vrednotimo svoj nacionalni boj z Nemei. Tudi Čehom so Nemei z isto argumentacijo odrekli pravico do postavljanja nacionalnih zahtev, češ da so preveč ambiciozne, ob tem pa brez sramu zase terjali natančno isto. Kljub hitri in uspešni industrializaciji Češke pa Nemei v večinskem prebivalstvu in čeških mestih niso videli kaj več kot "*velike vasi, polne pomeščanjenih kmetov*" (O. Urban). Žal te kvalifikacije niso bile daleč od resnice, saj je tudi Češka dobila širši sloj pravega meščanstva šele v 40. letih 19. st., medtem ko so prej čast meščanstva reševali maloštevilni napredni narodni duhovniki in intelektualci svobodnih poklicev oziroma profesorji (primerjav s Slovenijo torej več kot dovolj).

Pisee tega zbornika je, kot scm že uvodoma zapisal, zanimala tudi metodologija preučevanja meščanstva - povedano drugače, orodja za bolj ali manj natančen študij te skupine. Pri tem so številni avtorji pokazali kar precej ustvarjalnosti in domiselnosti, saj so suhoparne (večinoma statistične in davčne dokumente) oplemenitili z obilico pripovednega "*veziva*". Madžarski zgodovinar György Kövér⁶ je, denimo, poiskal zvezo med plačevanjem davka na dohodek in pomeščanjenjem določene skupine madžarske družbe. Za ogrski del monarhije je namreč nekritično in apriorno sklepanje o stopnji pomeščanjenosti glede na davkoplačevalce porazno (ti so tvorili le 4-5 % ogrskega prebivalstva). Zgornja povezava postane namreč realna šele z uskladjitvijo ogrske in madžarske davčne zakonodaje (prevzem avstrijskega modela pri indirektnih davkih, medtem ko sta se sistema direktnih obdavčitev še vedno razlikovala) za obdobje 1850-1875 in kasneje za obdobje 1. svetovne vojne. Kot "*opravičilo*" za nizko število davkoplačevalcev Kövér omenja previsok spodnji prag obdavčitve (ta je bil v avstrijskem delu nekajkrat nižji) ter favoriziranje direktnih davkov (od nepremičnin - hiš, posestev), ki jih je kot osnovni proračunski vir šele tik pred 1. svetovno vojno zamenjal davek na dohodek (s tem v zvezi pomanj-

⁶ *Einkommenssteuer und Verbürgerlichung. Ein Versuch zur Eingrenzung des Pester Großbürgertums nach dem Ausgleich*, str. 57-64.

kljive evidence o plačnikih te davščine). Davčne kategorije navadno ne nudijo pregleda nad družbenim stanom plačnikov, kljub vsemu pa je avtor ugotovil, da so trdne, stare meščanske familije v Pešti enakomerno plačevale vse veje davkov (imele tudi nepremičnine, gospodarske objekte), medtem ko je našel nove naseljence le med plačniki davka na dohodek.

Sergij Vilfan se je v svoji razpravi⁷ dotaknil problema geografskega izvora tržaškega meščanstva in opisal prihod potomcev dveh francoskih družin iz Švice v Trst ter njihovo asimilacijo v okolje tega odprtega večnacionalnega in večverskega mesta. Trst je bil tovrstnim prišlekom (ugledni že v domovini, primerno izobraženi in situirani) karseda naklonjen, meščanstvo pa je bilo tudi sicer precej liberalno do različnih netipičnih zakonskih in poslovnih zvez. Prišleki iz Švice so bili kljub kalvinizmu hitro sprejeti v zgornjo plast tržaškega meščanstva, potomci pa so si utrli pot podobno kot njihovi vrstniki - s študijem (ki ga je omogočal denar staršev) in samostojnimi dejavnostmi (v konkretnem primeru z veletrgovino, akademsko, pomorsko ali vojaško kariero). Posledica poročnih zvez je bila tudi širitev družine v zaledje (okolica Škofje Loke) in usidranje v slovenski nacionalni prostor.

Poleg že omenjenega geografskega izvora meščanstva je nujna tudi analiza in stroga opredelitev družbene provenience te skupine. S slednjim se je med drugimi spopadel tudi András Vári, ki je v svoji razpravi prevetрил položaj privatnega uradništva v madžarski družbi⁸. Várijeva skupina uradnikov je uživala na Madžarskem že od razsvetljenstva dalje svojstven položaj - njeni člani so bili izobraženi, niso opravljali fizičnega dela in niso bili odvisni od redne zaposlitve v državni upravi. Spričo "pomanjkanja" drugih slojev pravega meščanstva, jih Vári opisuje kot "nadomestek za meščanstvo", četudi lahko zaradi njihove strokovnosti in šolanja to kategorijo mirno vpišemo tudi kot "izobraženstvo" (in s tem pravo meščanstvo). Malce je avtorja pri tem prevrednotenju ovirala pripadnost tega sloja večjim zasebnim gospodarskim organizmom - veleposestvom, zaradi česar so verjetno pridobili sloves "pogojnega" meščanstva, odvisnega od plače "razrednega sovražnika" (plemstva). Zaključek Várijeve razprave je vsekakor racionalnejši in popustljivejši - brez tega sloja, ki je pomenil možnost za prestop med meščanstvo tudi mnogoštevilnim izobraženim kmeč-

kim sinovom, bi meščanjenje madžarske družbe trajalo še neprimerno dlje in zajelo še ožjo plast ljudi.

Še neprimerno zanimivejši sklop razprav se ubada z meščanstvom kot kulturnim fenomenom. Meščanstvo je s svojo družbeno uveljavitvijo uveljavilo tudi svoj sistem vrednot na področju lepega, vrednega, moralnega in družbeno sprejemljivega (kot bi se glasila variacija na razlago o tem, kaj vse "kultura" pomeni). Meščanstvo je v svoji protofazi (med prosvetljenstvom in bidermajerjem) postavilo na noge nov družbeni in kulturni model, ki je bil spočetka seveda zelo liberalen in odprt (posameznik se je uveljavil kot oseba, bitje zase, ne več kot sin/hči/žena tegaintega); vse, kar je družba od novinca zahtevala, je bilo spoštovanje splošno uveljavljenih pravil in primeren družbeni položaj (pridobljen z izobrazbo ali gospodarsko dejavnostjo). Kasneje je razvito meščanstvo privzelo vse spočetka obsojane metode družabnega pedigreja. Ostrejša so postala tudi pravila obnašanja v družbi in s tem zahteve do posameznikov (konverzacija, etiketa, način preživljanja prostega časa, oprema bivališč), družba pa se je skorajda nepredušno zaprla (zlasti navzdol). Precej pomembnejša pot kot ostro spopadanje z "osovraženim" plemstvom je postala mehka vključitev v ta zavidanja vredni družbeni razred. - To vključitev se je dalo doseči le z neoporečnim vedenjem in vsaj površnim posnemanjem nekaterih oblik plemiškega vedenja (več na to temo prinaša članek Ulrike Döcker o Adolfu von Kniggeju in njegovem bontonu)⁹. Sistem vrednot se je meščanstvu kar nekajkrat precej spremenil (razen osnovnih malomeščanskih - varčnost, pobožnost), najhuje pa je meščanski sloj prizadel idejni in gospodarski vakuum recesij (v 70. letih 19. st., v 2. polovici 20. in v začetku 30. let 20. stoletja), ki je družbo pahnil v iskanje nesprejemljivih novih vrednot - antisemitizem, skrajni nacionalizem, fašizem.

Že pred tem stigmatiziranjem meščanske brezizhodnosti se je izvedla notranja diferenciacija meščanstva (v sodobnem pomenu) in malomeščanstva, ki je, zaprto v geta obrtniško-kramarske dejavnosti, postajala v novi družbi (temelječi na svobodni pobudi in prisluženem kapitalu) svojevrsten anahronizem (o tem je pisal denimo Zoltan Toth)¹⁰.

Poleg gospodarske in politične dediščine je meščanstvo zapustilo svetu tudi umetnost moderne,

⁷ Zur Struktur des Triester Bürgertums. Eine familiengeschichtliche Fallstudie, str. 65-74.

⁸ "Privatbeamte" in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Ersatzbürger?, str. 75-94.

⁹ "Jeder Mensch gilt in dieser Welt nur so viel, als wozu er sich selbst macht" - Adolph Freiherr von Knigge und die bürgerliche Höflichkeit im 19. Jahrhundert, str. 115-126.

¹⁰ Transformation und Abstieg der alten städtischen Kleinbürger. Ein Beispiel aus Buda gegen Ende des 19. Jahrhunderts, str. 105-114.

ki je sicer otrok časa in tedanje družbe, vseeno pa je moderna prav med določenimi meščanskimi sloji žela veliko nerazumevanja in odklanjanja (razprava E. Hanischa)¹¹ posebno v provinci. Za provinco je sicer po Hanisheu značilno "*kulturtregerstvo*" diletantov (izobražencev), ki so svoje potrebe povsem zadovoljivo "*pokrili*" s prebiranjem zgodovinskih romanov in uprizarjanjem ljudskih iger, množice pa so bile itak bolj naklonjene različnim pevskim, veteranskim in gasilskim društvom, tako da za "*entartete Kunst*" moderne (izraz je bojda pogruntavščina cionista Maxa Nordaua) ni bilo pravega tržišča (vsaj v provinci ne).

Celo Praga, ki je že v 18. st. dosegla stopnjo meščanskega centra, je, sodeč po razpravi Jiříja Pokornýa, pri sprejemanju kulturnih novosti precej zadržana¹². Pokorný je namreč preučeval bralne navade Pražanov (predvsem po zapuščinskih inventarjih) in ugotovil pretresljivo neskladje med splošno "*manijo*" prosvetljenstva in vedno skromnejšimi knjižnicami Pražanov (prevladovala so "*knjižnice*" z manj kot 5 deli), čeprav ni zanemarljivo niti število bolj založenih knjižnic (nad 20 del). Značilno je, da pri manjših knjižnicah prevladuje literatura verskega značaja, pri večjih pa poljudna in strokovna (posvetna) literatura, ki je večinoma pisana v nemščini, čeprav so večino obravnavanih knjig izdali v Pragi.

S stališča politične zgodovine so prav gotovo "*zanimivejši*" referati, ki se ukvarjajo s političnim pomeščanjem družbe. Te tematike se loteva kar nekaj avtorjev. Peter Urbanitsch¹³ je skušal nastavke meščanskega "*prevzema oblasti*" poiskati v društvenem organiziranju meščanstva (naravoslovna, kulturna, kmetijska društva) - ta so zbirala jedro kasnejših političnih združenj, ki so ob pomanjkanju občeavstrijskega patriotizma z nacionalističnimi programi uspešno ribarila v kalnem.

Kako globoko je uspelo meščanstvu s svojimi navadami prodreti v družbeno strukturo habsburške monarhije, je pokazal na primeru madžarskih ministrskih uradnikov Gábor Benedek¹⁴. V svoji razpravi se je omejil na sekretarje, ministrske svetnike in državne sekretarje, ki jih je z dekreti imenoval monarh. Benedek je preučeval življenjske navade in poklieno pot številnih visokih uradnikov in (predvsem glede kadrovanja in napredovanja v

službi), opisal vrsto zanimivih rešitev - tudi za nove demokracije (odnos stroka - politika).

Meščanstvo je zavzemalo okope z orožjem, ki mu je bilo na razpolago - s kapitalom in podjetnostjo. Medtem ko so različna diletantska in veteranska združenja skrbela za "*prosvetljevanje*" družbe, so gospodarska združenja in družbe prevzemala življenjske funkcije družbe (produkcijo, trgovino) in šele usklajeno delovanje obeh faktorjev je dokončno zagotovilo prehod v nov sistem odnosov (O. Hwaletz)¹⁵.

Politična plat uveljavljanja meščanstva seveda ne sme manjkati v še tako široko in "*nedogodkovno*" zastavljenem zborniku, kakršen je tale. Edith Marko Stöckl¹⁶ se je posvetila meščanski zastopanosti v štajerskem deželnem zboru (1861-1914). Njena razprava pa je zanimiva tudi za slovenske zgodovinarje, saj obravnava telo, v katerem so delovali tudi slovenski poslanci (preseneča jo denimo visok delež izobražencev v kmečki kuriji, s čemer so Slovenci zagotavljali izvolitev predstavnikom nacionalne elite v "*svoji*" kuriji). Jiří Kořalka¹⁷ in Jiří Malíř¹⁸ pa sta podrobno predstavila problematiko meščanskih poslancev v češkem in moravskem deželnem zboru.

Prepletenost družbeno na videz nezdržljivih slojev z istimi idejami (liberalizmom v ekonomiji in politiki) je izziv številnim zgodovinarjem, pri čemer je njihova pozornost namenjena predvsem provinci (takšni ali drugačni), ki je postala nekakšen laboratorij za preučevanje tovrstnih pojavov. Hans Haas¹⁹ je denimo opisal krepitev liberalizma v Salzburgu prav skozi očala tamkajšnjih veljakov ("*poštnega mojstra, krčmarja, pivovarja, mlinarja in ranocelnika*"), ki z našimi predstavami o avantgardi meščanskega stanu nimajo veliko skupnega.

Meščanstvo je v obdobju svojega samopotrjevanja mnogokrat skušalo svoj družbenoekonomski "*program*" oplemenititi z bolj ali manj sprejemljivo "*duhovno nadgradnjo*". Najmanj posrečene (pa ne tudi najmanj uspešne) so bile povezave z radikalnimi nacionalisti in antisemiti (pri Nemcih zlasti s

¹¹ *Provinzbürgertum und die Kunst der Moderne*, str. 127-140.

¹² *Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhunderts (1700-1784)*, str. 149-164.

¹³ *Bürgertum und Politik in der Habsburgermonarchie. Eine Einführung*, str. 165-176.

¹⁴ *Die Verbürgerlichung der ungarischen Ministerialbeamten in der Epoche des Dualismus*, str. 141-148.

¹⁵ *Zur ökonomischen, sozialen und ideologisch-politischen Formierung des industriell-gewerblichen Bürgertums. Das Beispiel der Industrievereine*, str. 177-204.

¹⁶ *Die politische Repräsentation des Bürgertums in der Steiermark 1861-1914*, str. 243-256.

¹⁷ *Tschechische bürgerliche Landtagsabgeordnete in Böhmen 1861-1913*, str. 211-222.

¹⁸ *Zur Problematik der tschechischen bürgerlichen Vertretung im mährischen Landtag in den Jahren 1861-1913*, str. 223-242.

¹⁹ *Postmeister, Wirt, Kramer, Brauer, Müller und Wundartz. Trägerschichten und Organisationsformen des Liberalismus. Das Salzburger Beispiel - von frühen Konstitutionalismus bis zum Kulturkampf*, str. 257-274.

schönerijanci). Robert Hoffmann²⁰, ki je za ta zbornik pripravil razpravo o divjem zakonu meščanstva z radikalnim nacionalizmom, je kot model uporabil (zopet) Salzburg, ki ga po ostrini in vplivu nacionalizma primerja z Gradcem (prispevek je pomemben tudi za tiste raziskovalce, ki sledijo koreninam nacizma).

Pojem meščanska družba v nas še vedno budi podobo samorastniške uspešnosti in podjetnosti, daleč od podeljevanja različnih koncesij z dvora tega ali onega plemenitnika. Hans Heiss²¹ nekoliko omili to enostransko predstavo s primerom Južne Tirolske, kjer gre enaka zasluga za vzpostavitev moderne komunalne ureditve tako posameznim mestnim

elitam, kot tudi fevdalnim posestnikom teh mest (ki so resda največkrat delovali iz strahu pred nasilnimi spremembami družbenih vlog in vpliva). Heiss poudarja zlasti pomen meščanskega sodstva in sekularizacije cerkvene uprave (množica šolanih uradnikov, ki so krepili vrste mestnih elit), kar je skupaj s prej omenjeno ambicioznostjo pravega (produktivnega) meščanstva dalo potrebno osnovo za razvoj "tipičnih" dejavnosti (trgovina, industrijski obrati) - vsega tistega torej, čemur se je morala Južna Tirolska odreči najprej zaradi političnih razočaranj (italijanska zasedba), kasneje pa tudi zaradi množičnega odseljevanja.

Aleksander Žižek

²⁰ Gibt es ein "schönerianisches Milieu"? Versuch einer Kollektivbiographie von Mitgliedern des "Vereins der Salzburger Studenten in Wien", str. 275-298.

²¹ Bürgertum in Südtirol. Umriss eines verkannten Phänomens, str. 299-317.

UDC 613.2 : 641/642 (497.12) "16/17"

ŠTUHEC Marko, M.A., Assistant Lecturer, History Department, Faculty of Arts
Aškerčeva 2, SLO-61000 Ljubljana

HISTORY FOR EVERYONE, 1/1994, No. 1, pp. 1-9

Carniolan Suite for Mirror, Fork, Knife, Spoon, Coffee Pot Handle, Teapot and Snuff Handkerchief

On the basis of an educational handbook written in 1659 by A.S. Siezenheim, an officer of the Carniolan Diet, and 122 inventories of aristocratic bequests originating from the periods 1651-60 and 1701-10, the treatise discusses the table manners practised during these two periods. These were standardised by a number of prohibitions and rules, the aim of which was to reduce, restrain and conceal moods, gestures, wishes, thoughts, feelings, touches and glances. These rules of etiquette heightened the touchiness and constraints of society at the time and limited the spontaneity of individuals. This pattern is mirrored in the differentiation of cutlery and tableware, which also draws attention to the introduction of new foodstuffs, such as coffee, tea and tobacco.

UDC 343.61 (497.12 Savinjska dolina) "1840"

ŽIŽEK Aleksander, Archivist, Historical Archives of Celje
Trg celjskih knezov 10, SLO-63000 Celje

HISTORY FOR EVERYONE, 1/1994, No. 1, pp. 10-19

The Two of Them Were There When The Old Bag Was Stabbed

On the Crime in the Inn By the Main Trade Route from Vienna to Trieste

On the basis of a detailed description of the judicial inquest into the murder of Jedrt Murn, the innkeeper from Trnava (a town situated by the main trade route Vienna-Trieste), which occurred on the night of July 5, 1840, the author deals with the phenomenon of making foreigners the scapegoat. Although the inquest provided almost conclusive evidence that Jedrt Murn was murdered by her husband Franc, suspicion fell on Italian bricklayers working at that time on the construction of a textile factory in the nearby town of Prebold. The suspicious community, whose fate it was to till the fields, wasted no time in branding these workers as vagrants and rogues, and by seeking in this way, also found scapegoats among them on which they vented their anger at every unpleasant occurrence.

UDC 172.1/4 (497.12)

ŠEPETAVC Anton, Teacher of Slovene and French Language, Grammar School Celje
Kajuhova 2, SLO-63000 Celje

HISTORY FOR EVERYONE, 1/1994, No. 1, pp. 20-32

A Sermon on the Friendly, Hospitable and Virtuous Slovenes, Who Are (Were) Not Always Like That

Already a brief survey of the Slovenian publications of the previous century reveals a Slovenian stereotype which is still very much alive today, and which is nothing but a monotonous repetition of the characterisation of Slovenians as diligent, honest, wise, cheerful, friendly, hospitable, hard-working, tidy, steadfast and disciplined, although they constitute a small nation. This self-imposed stereotype was the source of many diverse stereotype images formed of other nations - in particular the neighbouring nations of the Slovenes (like the Germans, Italians, Hungarians, Croats or Jews), which were, as is the rule in such cases, all pejorative, in the same way as the diverse regional stereotypical images of the Slovenes are also pejorative. A special aspect of the concept of "being foreign" is also the attitude adopted towards many artists who were rejected by the patriotic elite in the same way that foreigners and the homeless were, yet who succeeded (possibly for this very reason) in making a name for themselves abroad.

UDC 343.61 : 394.8 (497.12) "1889"

CVIRN Janez, Dr., Senior Lecturer, Ljubljana Faculty of Arts
Aškerčeva 2, SLO-61000 Ljubljana

HISTORY FOR EVERYONE, 1/1994, No. 1, pp. 33-43

"Gosh! It's been a Strong Shot"

On the History of the Duel in Slovene Lands

Based on a detailed description of the trial against Emmerich von Gyujto who had mortally wounded Hugo von Poglajen in a duel in 1889, and the response elicited by the trial from the public, the author depicts the attitude towards duelling at the time in the Slovene Lands. Although the Slovenian public at the end of the 19th century regarded the duel as a barbarous and predominantly German practice, the Slovenes also (in particular the intellectuals who became acquainted with the "Mensur" as students) saw in it an important tool for resolving questions of honour. In the Slovene Lands, as elsewhere, the privilege of duelling was regarded as a means of differentiating between the upper and the lower social strata. At the same time, this privilege also served as a bonding element among the upper strata.

UDC 316.72 : 316.342 (497.12 Ljubljana) "1896-1910"

STUDEN Andrej, M.A., Institute for Modern History
Kongresni trg 1, SLO-61000 Ljubljana

HISTORY FOR EVERYONE, 1/1994, No. 1, pp. 44-57

It Stank to High Heaven

On the History of Sanitary Conditions in Ljubljana before the First World War.

In his treatise, the author discusses the processes of hygienisation which were under way in the town of Ljubljana at the end of the 19th century. In the period before the earthquake of 1895, filth and stench, writes the author, reigned in Ljubljana. The housing conditions of the lower, and partly also of the middle social strata, were very unsuitable and unhealthy. The post-earthquake or Hribar's Ljubljana (named after Hribar, who was mayor of the city from 1896-1910), was characterised by its numerous campaigns against filth and the new notions in the field of town hygiene it introduced - in particular the concepts of waterworks and a sewage system, along with detailed construction regulations, more rigorous control of the Sanitary Inspectorate (German: Stadtphysikat) and stricter enforcement of penalties for offenders in the form of fines or gaol sentences. However, numerous examples from every day life at the time indicate that some pre-earthquake customs, habits and conditions in the field of hygiene survived nonetheless. These were, through social education, only replaced gradually by more wholesome customs in the post-earthquake period.

UDC 82(091) : 930.23 (497.12)

GRDINA Igor, M.A., Assistant Lecturer, Faculty of Arts in Ljubljana
Aškerčeva 2, SLO-61000 Ljubljana

HISTORY FOR EVERYONE, 1/1994, No. 1, pp. 58-75

The Problem of Literary Historiography in Slovenia

The predominantly non-narrative orientation of historiography in Slovenia from the time of Franc Kos onward was indirectly influenced by Levstik's reduction of Slovenian narrative, and directly by the historical awareness of the Slovene nation, which was moulded by Levstik's idea of national history. This idea established the ideological basis for the process in which national history was gradually supplanted by literary history, which imbued literary science in Slovenia with many nation-forming aspects.

SPLOŠNA BANKA CELJE

tradicija, kvaliteta in zvestoba

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje
Založil: Novi tednik Celje (zanj Branko Stamejčič)
Uredniški odbor: dr. Janez Cvirn, Branko Goropevšek, mag. Igor Grdina,
Branko Lesjak, mag. Andrej Studen, Anton Šepetavc, Branko Zver, Aleksander Žižek
Urednik: dr. Janez Cvirn
Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič
Fotografije: Viki Berk, Fototeka Pokrajinskega muzeja Celje
Prevod v angleščino: Katarina Kobilica
Prevod v nemščino: Lisa Seitz, Marija Javor-Briški
Lektor: Anton Šepetavc
Oblikovanje: Minja Bajagič
Tisk: Delo – Tiskarna, d.o.o., Ljubljana
Naklada: 1000 izvodov

Slika na naslovnici: slika na steklo, župnijska cerkev Laško
(Fototeka Pokrajinskega muzeja Celje)

Revijo je finančno podprla Študentska organizacija v Ljubljani

ISSN 1318-2498

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije sodi revija Zgodovina za vse med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

Marko Štuhec
Aleksander Žižek
Anton Šepetavc
Janez Cvirn
Andrej Studen
Igor Grdina

